

ADPU-100

Magistrant

dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-6964

2021, №1 (1)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

ADPU-100

M A G İ S T R A N T

dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-6964

2021, №1(1)

BAKI-2021

Baş redaktor:**Asaf D.Zamanov**

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:**Arif Ş.Şəkərəliyev**

iqtidad elmləri doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhlul İ.Ağayev

biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhram H.Əliyev

riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Buludxan Ə.Xəlilov

filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əbülfət Q.Pələngov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əhməd Ş.Abdinov

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Bakı, Azərbaycan)

Ələkbər Ə.Əliyev

texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Bakı, Azərbaycan)

Əli Z.Zalov

kimya üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əmir İ.Əliyev

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Bakı, Azərbaycan)

Fərrux A.Rüstəmov

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Gülnaz A.Abdullazadə

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
(BMA, Bakı, Azərbaycan)

Hikmət Ə.Əlizadə

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Bakı, Azərbaycan)

İbrahim M.Bayramov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

İlham Ə.Şahmuradov

biologiya elmləri doktoru, professor
AMEA-nın müxbir üzvü
(AMEA, Bakı, Azərbaycan)

İsa N.İsmayılov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Mahirə N.Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Məhəmməd A.Abduyev

Coğrafiya üzrə elmlər doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Mübariz M.Əmirov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Müsəvər A.Musayev

fizika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)

Müseyyib İ.İlyasov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Namiq Q.Şıxaliev

kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Bakı, Azərbaycan)

Nazim Ə.İmamverdiyev

geologiya-mineralogiya üzrə elmlər
doktoru, professor (BDU, Azərbaycan)

Oqtay B.Sultanov

tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Ramiz İ.Əliyev

baş redaktorun müavini
psixologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Sevinc B.Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Surxay C.Ələkbərov

texnika elmləri doktoru, professor
AMEA-nın müxbir üzvü
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Vəli M.Qurbanov

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Natəvan F.Həsənova

Məsul katib:
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti

Dövlət qeydiyyatı:

«MAGİSTRANT» dövrü-elmi jurnalı
29.01.2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət
qeydiyyatı reyestrinə daxil edilmişdir.
Qeydiyyat №4328

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
BDU-Bakı Dövlət Universiteti
ADNSU-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
BMA-Bakı Musiqi Akademiyası
ADİU-Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
YTU-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə

“MAGİSTRANT” jurnalının hörmətli oxucuları!

Əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin apardığı uğurlu daxili və xarici siyasət fəaliyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, elm və təhsil sahəsində də özünü göstərir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı əsasında 1997-ci ildən ölkəmizin ali məktəblərində magistr hazırlığına başlanılmışdır. Ötən müddət ərzində ali təhsilin magistratura səviyyəsində mövcud qaydaların təkmilləşdirilməsi, yeni islahatların həyata keçirilməsi magistratura təhsilinin məzmununda əsaslı dəyişikliklərə zəmin yaratmışdır. Hazırda ali məktəblərin əksəriyyətində, həmçinin AMEA-nın elmi-tədqiqat institutlarında magistr hazırlığı uğurla davam etdirilir. Magistrantların dissertasiya işlərinin aprobeasiyası daim diqqət mərkəzindədir. Bu təhsil səviyyəsində təhsil alan magistrantların intellektual səviyyəsinin inkişafı, tədqiqatçılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması, elmi potensialının zənginləşdirilməsinə şərait yaratmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi müvafiq ali məktəblərlə birgə elmi konfranslar, simpoziumlar, seminarlar təşkil edir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin 100 illik yubileyi ərəfəsində təsis etdiyi, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı reyestrinə daxil edilən “**MAGİSTRANT**” dövri-elmi jurnalı Respublikamızda və xaricdə fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrində və elmi-tədqiqat institutlarında təhsil alan magistrantların fizika-riyaziyyat və texnika elmləri, təbiət elmləri, humanitar və ictimai elmlər, həmçinin pedaqoji-psixoloji elmlər sahələrində aktual elmi tədqiqat işlərinin nəticələrinin nəşrini qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Jurnalın redaksiya heyətində tanınmış alimlərin, mütəxəssislərin təmsil olunması inanırıq ki, magistrantların elmi yaradıcılıq fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə töhfə verəcək, onların elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin geniş elmi ictimaiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

“**MAGİSTRANT**” dövri-elmi jurnalının ilk nömrəsinin işıq üzü görməsi münasibətilə jurnalın yaradıcı heyətini və magistratura səviyyəsində təhsil alanları təbrik edir, elmi fəaliyyətlərində yaradıcılıq uğurları arzular.

Hörmətlə,

Baş redaktor

**ADPU-nun elm və innovasiyalar
üzrə prorektoru, fizika-riyaziyyat
elmləri doktoru,
professor Asəf ZAMANOV**

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZİYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

F.F.Quliyev <i>Energetik sistemlərin etibarlılığının yüksəldilməsi yolları</i>	6
M.Ə.Lakkuyeva <i>Kompozit materiallar və onların xüsusiyyətləri</i>	13
F.F.Quliyev <i>Mürəkkəb sxemlərin etibarlılığının hesablanması metodları</i>	23
R.E.Usubov <i>Buxar qazanlarında su rejiminin tənzimlənməsinin səmərəli texnoloji sxeminin işlənməsi</i>	29
E.A.Muradzadə <i>Kiber təhlükəsizlikdə süni neyron şəbəkələri</i>	35
Ə.M.Cəfərova <i>Ümumtəhsil məktəblərinin riyaziyyat kursunda məsələ həlli təlimi zamanı fənlərarası inteqrasiyanın tətbiqləri</i>	41
S.S.Həmidov, M.Y.Süleymanova <i>Kompüter şəbəkələrində elektron təhsil texnologiyalarının təlimə tətbiqi</i>	48

TƏBİƏT ELMLƏRİ

S.S.Kərimov <i>Azərbaycan neft emalı sənayesinin inkişafı tarixində yeni mərhələ (XX əsrin 70-80-ci illəri)</i>	53
T.A.Hasanova <i>Seasonal research of microbiota in the soils of the Goychay region</i>	61
X.Ф.Кулиева, Ф.Г.Набиева <i>Биоэкологические особенности яблонной плодожорки <i>laspeyresia pomonella</i> l. (Lepidoptera, Tortricidae) в Гянджа-Газахской зоне Азербайджана</i>	70
T.İ.Bayrampur, G.G.Şəfaqətova <i>Qeyri-üzvi kimya kursunda kükürdün tədrisi metodikası</i>	76
N.Q.Əhmədova, A.Ş.Əliyeva, İ.Kazımov <i>Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqində İKT-dən istifadə imkanları</i>	82

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

S.Babazadə <i>Şəki xanı Hacı Çələbinin Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasəti</i>	87
A.H.Nərimanova <i>Umman-Manda toplumu ilk mənbələrdə</i>	94
Ə.N.Cahangirzadə <i>Mikro və makro prudensial siyasətin fərqləri və tətbiqi</i>	99

İ.Z.İlyasov	
<i>Uğurlu biznes ideyanın formalaşdırılması və reallaşdırılması</i>	104
M.N.Təhməzov	
<i>Mühasibat uçotunda “Bulud texnologiyası”ndan istifadənin əhəmiyyəti və e-audit sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri</i>	114
S.R.Əmrahova	
<i>Ekoloji cərəyanların müqayisəli təhlili və ictimai həyata təsirləri</i>	117
A.E.Aliyev	
<i>The legal analysis of personal data protection and privacy</i>	124
T.Ə.Babayeva	
<i>Şəki antroponimləri və onların əsas xüsusiyyətləri</i>	129
A.R.İsgəndərli	
<i>Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkiyə şirkətlərinin təhlili</i>	138

PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ELMLƏR

Ş.N.Məmmədova	
<i>Təhsil təcrübəsi vasitəsilə şəxsiyyətdə baş verən dəyişikliklər</i>	146
N.F.Cəfərli	
<i>İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə abidələrin və təhsil müəssisələrinin bərpası məsələləri</i>	156
N.Y.Abbasova	
<i>İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü – güzəşt budaq cümləsi</i>	162
M.N.Abdunova	
<i>Orta məktəblərdə müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin tədrisi</i>	166
G.A.Əmrahova	
<i>Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında “sınıfdənkənar fəaliyyət” anlayışı</i>	174
V.R.İsgəndərova	
<i>Müasir təhsilin təlim strategiyaları</i>	178
S.Ə.Hüseynzadə	
<i>İbtidai siniflərdə terminlərin öyrədilməsi yolları</i>	182
G.C.Cəfərova	
<i>Azərbaycan tarixi fənninin integrativ imkanları (ədəbiyyatla əlaqəli tədrisin nümunəsində)</i>	190
G.Z.Ələkbərova	
<i>Fəal/interaktiv təlimin əsas üstünlükləri</i>	196

ENERGETİK SİSTEMLƏRİN ETİBARLILIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

F.F.Quliyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
firudin.quliyev.1994@mail.ru

Xülasə

EES-in etibarlılığını artırmaq üçün bütün tədbirlər və vasitələr, rele qoruma və avtomatlaşdırmanın yaxşılaşdırılması istisna olmaqla, əhəmiyyətli maddi və əmək xərcləri tələb edir. Buna görə elektrik stansiyalarının və elektrik enerjisi sistemlərinin sxemlərinin təkmilləşdirilməsi çox vacibdir.

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ НАДЕЖНОСТИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Резюме

Все меры и средства повышения надежности ЭЭС требуют значительных материальных и трудовых затрат, за исключением усовершенствования релейной защиты и автоматики. Поэтому очень важно усовершенствовать схемы электростанций и энергосистем.

WAYS TO INCREASE THE RELIABILITY OF ENERGY SYSTEMS

Summary

All measures and tools to increase the reliability of EES require significant material and labor costs, except for the improvement of relay protection and automation. Therefore, it is very important to improve the schemes of power plants and power systems.

Açar sözlər: ayırıcı, rele, energetik sistemlər, etibarlılıq

Ключевые слова: отделитель, реле, энергосистемы, надежность

Key words: eliminator, relay, power systems, reliability

Etibarlılıq (müəyyən bir şərtə müəyyən bir həcmdə müəyyən edilmiş funksiyaları yerinə yetirmək üçün bir texniki obyektin xassəsi olaraq) təsadüfi və təsadüfi olmayan bir çox amildən asılıdır. Elektrik stansiyalarının və EES-in etibarlılığını artırmanın əsas metodu ötürmə və paylama sisteminin ən etibarsız ("dar") hissələrini müəyyənləşdirmək və müxtəlif ixtisar formalarının tətbiqi nəticəsində etibarlılıq səviyyəsini dəyişdirməkdir:

- Rezervasiya.

- Dizaynlarda və materiallarda irəliləyişlər.
- Elektrik avadanlıqlarının ixtisaslı və vaxtında təmir edilməsi.
- Baxım.
- Proseslərə nəzarət və idarəetmə
- Qoruma və avtomatlaşdırma.

Enerji sistemlərinin və paylayıcı şəbəkələrin etibarlılığının artırılması aşağıdakıları yaratmaq məqsədi daşıyır:

- elektrik əlaqələrinin rəasional sxemləri (yarımstansiyaların və elektrik stansiyalarının paylayıcı qurğularının sxemləri);
- şəbəkənin avtomatik cihazlar və ATS cihazları ilə optimal doyması;
- şəbəkənin avtomatik olmayan keçid cihazları ilə doyması;
- istehlakçılarda reaktiv enerjini tənzimləyən və kompensasiya edən, fəvqəladə vəziyyətdən sonra gərginliyin azalmasını qarşısını alan cihazların quraşdırılması;
- yarımstansiyaların telemetriya və telemexanizasiya cihazları ilə təchiz edilməsi;
- kompleks şəbəkələrdə əməliyyat kommutasiyasının kompüter əsaslı avtomatlaşdırılması;
- rele qoruma və avtomatlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi (ölü zonaların azaldılması);
- mikroprosessor texnologiyasının istifadəsi nəticəsində avtomatlaşdırma və rölə qorunmasının məntiqi imkanlarının artırılması və s.

Hava və kabel şəbəkələrində etibarlılığı aşağıdakı vasitələrlə artırır:

- nasazlıq aşkar edən cihazların tətbiqi;
- təcili təmir müddətində azalma;
- təmir işlərinin həyata keçirilməsi;
- təmir bazalarının elektrik qurğuları və nəqliyyat üçün ehtiyat hissələri ilə təmin edilməsi;
- profilaktik təmir, yoxlama, köhnəlmiş hissələrin dəyişdirilməsinin optimallaşdırılması;
- təcrid olunmuş neytral (6-35 kV) olan şəbəkələrdə tək fazalı nasazlıq cərəyanlarını kompensasiya edən qurğuların avtomatlaşdırılması.

EES-in etibarlılığını artırmaq üçün bütün tədbirlər və vasitələr, rele qoruma və avtomatlaşdırmanın yaxşılaşdırılması istisna olmaqla, əhəmiyyətli maddi və əmək xərcləri tələb edir. Buna görə elektrik stansiyalarının və elektrik enerjisi sistemlərinin sxemlərinin təkmilləşdirilməsi çox vacibdir.

ES əməliyyat rejimlərinin etibarlılığı iyearxik (struktur və vaxt hissələrində) təcili rejim avtomatlaşdırma sistemi ilə təmin edilir:

- Sistemlərarası elektrik xətləri boyunca enerji axınlarının (AOPM) avtomatik məhdudlaşdırılması (tənzimlənməsi) üçün cihaz.

- AUMSU-nun sabitliyini qorumaq üçün avtomatik güc nəzarəti üçün cihazlar).

- APAH-nin asinxron əməliyyatının avtomatik dayandırılması (qarşısının alınması) üçün cihazlar).

- Avtomatik tezlik boşaltma (AFC).

- Fövqəladə halların aradan qaldırılması üçün hidrogeneratorların (AChP) avtomatik tezlik başlanğıcı.

- İstehlakçıların tezlik avtomatik yenidən bağlanması (CHAPV).

AOPM, generatorların kəsilməsi və ya qeyri-müntəzəm yük dalğalanmaları səbəbindən elektrik stansiyasının yük qrafiklərini kiçik güc qanunauyğunsuzluqlarının proqnozlaşdırma səhvindən qaynaqlanan güc axınında nisbətən yavaş bir dəyişiklik ilə statistik sabitliyin pozulmasının qarşısını almağa xidmət edir. Avtomatlaşdırma fərdi bağlantılar vasitəsilə güc axınlarını idarə edir. Əvvəlcədən göstərilən dəyərə (təyin olunan nöqtəyə) çatdıqda, ayrılmış stansiyaların yükünü artırır və ya azaldır.

AUMSU, rejimin böyük pozğunluqları (qısa qapanma, istehsal gücünün itkisi) və təcili rejimdən sonra statistik sabitlik halında dinamik sabitlik təmin edir. AUMSU təcili idarəetmə sahəsini əhatə edir (məsələn, stansiyanın enerji paylama sxemi) (s). AUMSU proqram prinsipinə uyğun işləyir:

- təcili yardım sxemindən və rejimindən əvvəl nəzarət,

- dayanıqlığın hesablanması əsasında narahatlıq barədə məlumat əldə etmək və qiymətləndirmək,

- AUMSU nəzarət əməllərinin verilməsi generatorların kəsilməsinə, turbinlərin boşaldılmasına, istehlakçıların (SAON) ayrılmasına, ES-nin bölünməsinə təsir göstərir. Bu vasitələrin birləşməsi istehlakçıların elektrik enerjisinin az olması səbəbindən nəzərə alınaraq seçilir. AUMSU kaskad qəzalarını aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulmayıb.

APACH, ES-nin sinxronizasiyadan çıxmış hissələrini ayırır, yəni. qəzanı lokallaşdırır. Ayrılmış bölmələrdə enerji çatışmazlığı var, AChR işləyir və məsuliyyətli istehlakçılara enerji təchizatı təmin edir.

Əksər hallarda, elektrik şəbəkələrinin istismarının etibarlılığını artırmaq üçün yalnız təşkilati tədbirlər kifayət deyil. Ən böyük təsir şəbəkələrdə həyata keçirilən aşağıdakı texniki tədbirlərin tətbiqi ilə əldə edilə bilər:

- bir güc mənbəyinə qoşulmuş güc paylama xətlərinin radiuslarının azaldılması;

- magistral xətlərin müxtəlif mənbələrdən ikitərəfli enerji təchizatı yaradılması (şəbəkə ehtiyatı);

- şəbəkə hissələrinin bölüşdürülməsi və avtomatik yenidən bağlanması.

Şəbəkənin bölmələri, xüsusən magistral xətlər üçün ikitərəfli enerji təchizatı yaradılması, xüsusən də bölməsinə qoşulmuş, enerji təchizatı pozulmuş

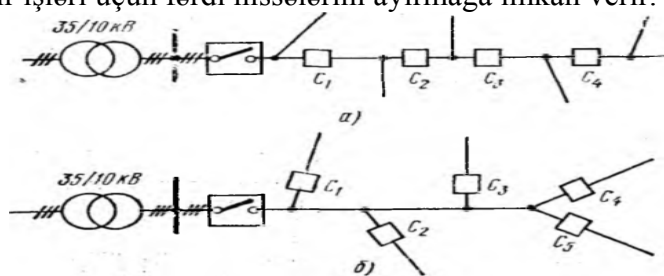
istehlakçılar üçün enerji təchizatı etibarlılığını kəskin şəkildə artırır. Bu, normal işləyən şəbəkənin iki hissəsini ayrı bir enerji təchizatı ilə birləşdirərək edilir. Güc mənbələrindən hər hansı biri söndürülsə, zədələnmiş əraziyə enerji təchizatı başqa bir mənbədən əlaqə nöqtəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu nöqtədə bir yağ açarı (və ya ayırma nöqtəsi) təmin edilir. Şəbəkənin normal işində, keçid bağlıdır; avtomatik ötürmə açarı (ATS) rolunu oynayan bir tərəfdə bir elektrik çatışmazlığı olduqda açılır. İki tərəfli enerji təchizatı ilə bağlı çətinlik ondadır ki, hər iki xətt fəvqəladə rejimdə ikiqat yük ötürmək üçün dizayn edilməlidir: istehlakçılar öz "öz" xəttinə qoşulmuş və uğursuz bir xəttlə işləyən istehlakçılar. Bundan əlavə, istehlakçıların ərazi üzrə böyük bir dispersiyası olan ərazilərdə iqtisadi cəhətdən qeyri-mümkündür.

Avtomatik bölmə ilə, xətt hissələrə bölünür, əvvəlində zədələnmə halında bu hissələri söndürən xüsusi cihazlar quraşdırılır. Sonra xəttin zədələnməmiş hissəsinin qalan hissəsi normal işləməyə davam edir. Bölmə cihazları xəttin əsas hissəsindəki bir neçə nöqtədə və ya əsas hissədən dallara paralel olaraq ardıcıl olaraq quraşdırıla bilər.

Ardıcıl bölmə ilə (şəkil 1, a) cihazların hərəkəti vaxtında koordinasiya edilməlidir. Bu sxemlə enerji təchizatı etibarlılığı, son cihazdan (C4) sonra quraşdırılmışlar istisna olmaqla, bütün istehlakçılar üçün artır. Baş hissədə yerləşən istehlakçılar, ilk cihazın quraşdırıldığı yərə (C1) qədər ən böyük etibarlılığa sahib olacaqlar.

Paralel bölmə ilə (şəkil 1, b), hər bir bölmə cihazının hərəkəti digərindən asılı deyil və işlərinin koordinasiyası tələb olunmur. Bu sxemlə bütün istehlakçılar üçün enerji təchizatı etibarlılığı eyni dərəcədə artır.

Bölmə cihazlarının quraşdırılması da şəbəkənin işini asanlaşdırır, çünki yoxlama və təmir işləri üçün fərdi hissələrini ayırmağa imkan verir.

Şəkil 1.

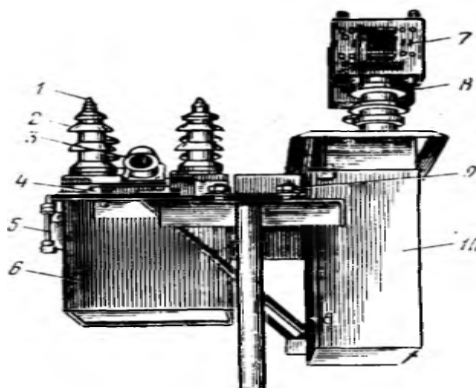
Elektrik şəbəkələrinin istismarı praktikası göstərdi ki, hava xətlərindəki qısaqapanmaların əksəriyyəti atmosfer (göy gurultulu) həddindən artıq gərginliklər, tellərin təsadüfən toqquşması, dalğalanmalar və s. səbəb olur. Xətt bir müddət söndürülsə, bu cür zərər çox tez aradan qaldırıla bilər və sonra yenidən açılır. Bu funksiya təcili olaraq yenidən bağlanma cihazları (AR) tərəfindən

həyata keçirilir. Fövqəladə vəziyyətdə cihaz xətti söndürür və qısa müddətə (1 saniyəyə qədər) gecikdikdən sonra yenidən açır. Əgər fasilə dövründə zərər özünü aradan qaldırmışsa, xətt yenidən açıldıqda normal işləyir. Xəttin ilk yenidən başlandıqdan sonra istismarda qaldığı zaman uğurlu tək vuruşlu avtomatik yenidənqurma faizi, xəttin fəvqəladə dayandırılması hallarının 60-80% -ə çatır.

İkiqat avtomatik qapanma istifadə edildikdə, elektrik açarı avtomatik olaraq iki dəfə açılır, iki ölü cərəyan fasiləsi var. İkinci fasilənin müddəti, bir qayda olaraq, birincidən xeyli çox seçilir ki, bu da yenidən başlamağın səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. İkincil açıldıqdan sonra elektrik açarı, qısa qapanma sabit olduqda tamamilə sönəcəkdir. Bu vəziyyətdə, elektrik kəsicisinin arxasındakı xətt zədələnmə və aradan qaldırılana qədər istismardan çıxarıla bilər.

Avtomatik qapanmanın şəbəkə bölməsi ilə birləşməsi istehlakçılara enerji təchizatı etibarlılığını bir neçə dəfə artırır.

Şəkildə VMN-10 tipli üç fazlı şəbəkə yağlı açarını, xarici quraşdırılmasını göstərir. 10 kV-lik xəttin telləri açarın 6-nın çəninin qapağında 4 quraşdırılmış burmaların 2-nin buruqlarına (1) verilir, egzoz borusu (3) qazı çəndən çıxarmaq üçün istifadə olunur və yağ göstəricisi 5-dən istifadə olunur. Çəndəki yağ səviyəsini idarə etmək üçün açar ötürücü şkaflının 10. elektrik kəsicisinin çəndən sürücüyə birləşdirən şaftı korpusa yerləşdirilir. Daha inkişaf etmiş VMNA-10 elektrik açarı ikiqat avtomatik yenidən qapanma təmin edir, avtomatik sarma ilə təchiz olunmuşdur və 10 kV gərginlikdə 15 və ya 30 A nominal cərəyanlar və 10 və ya 15 MVA nominal qırılma gücü üçün nəzərdə tutulmuşdur. Birinci AR dövrəsində bu cür açarların ölü müddəti 0.25-0.35 saniyə və ikinci AR dövründə 30 saniyədir.

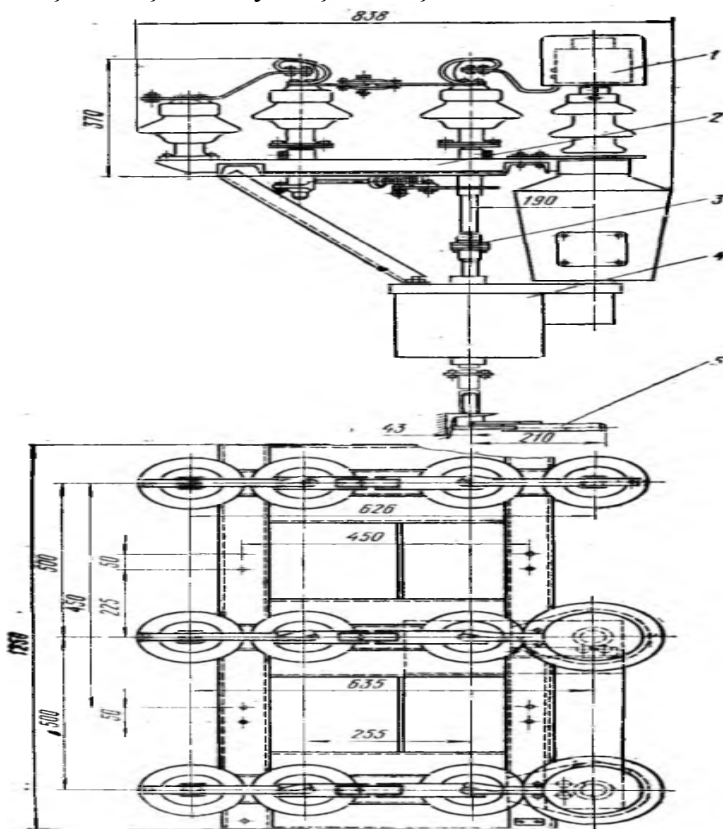
Şəkil 2. Şəbəkə yağlı açarı, VMN-10 tipi:

*1 — keçid tıxaclar, 2 — keçid izolyatorlar, 3 — işlənmiş qazın çıxması, 4 - çən qapağı,
5 yağ ölçən, 6 - çən, 7 - rele, 8 - dayaq izolyatorları, 9 - sürücü valının gövdəsi,
10 - sürücünün şkaflı*

Avtomatik ayırıcılar xəttin müvafiq hissələrini gərginlik olmadıqda - avtomatik qapanmadan əvvəl xəttin baş hissəsindəki açarın yaratdığı cərəyan olma-

yan fasilə zamanı ayırır. Avtomatik sürücüsü ilə təchiz edilmiş sadələşdirilmiş yüksək gərginlikli bölmə cihazı ayırıcıdır. Ayırıcılarda birbaşa hərəkət və impuls sayğaclarının birincil cərəyan relesi var (ayırıcı işləməsi üçün nəzərə alınaraq baş hissəsindəki keçid əməliyyatlarının sayı).

Şəkil 3-də 10 kV-lik bir gərginlik üçün OD-10S-100 tipli avtomatik ayırıcı göstərilir. Ayırıcı karkas 2-də şaquli vallar və bir bağlama 3-dən idarə olunan sabit ayırıcı bıçaqlar (iki sütunlu ayırıcı kimi) var. Avtomatik sürücülük mexanizmi bir şkaflın içərisinə yerləşdirilmişdir.

Şəkil 3. 10 kV-lik xətlər üçün OD-10S tipli avtomatik ayırıcı:
1 - birbaşa təsirli rele, 2 - ayırıcı, 3 - mufta, 4 - şkafl, 5 - qulp

Avtomatik ayırıcıları olan sistem vaxt keçmədən ana açarda qoruma qurmağa imkan verir və xətt kəsildikdə görünən bir fasilə yaratmaq üçün lazım olan əlavə bir cihaz (ayırıcı) tələb etmir.

Nəticə

Ayırıcı istifadə edərək bir xəttin bölmə prosesi aşağıdakı kimidir. Bölmə aparatının arxasında vaxt gecikmədən qısa qapanma olması halında, xəttin baş qoruması tetiklenir və söndürülür. Sonra AR cihazının hərəkəti altında xətt açılır. Qısa qapanma çıxarılsa, xətt işlək vəziyyətdə qalır. Davamlı bir qısa qapanma halında, yenidən bağlanma uğursuz olur və xətt yenidən söndürülür. Xəttin əsas açarlar ikinci ayrılması anında, nəbz sayğacında iki qısamüddətli cərəyan qeydə alınan ayırıcı avtomatik olaraq sönmür, xəttin zədələnmiş hissəsini və zədələnməmiş hissəsini ayırır. xətt istismarda qalır. Digər tərəfdən, bölmə cihazından əvvəl sabit bir qısa qapanma meydana gəlmişsə, iki təkrar işə salındıqdan sonra xətt tamamilə kəsilir.

Ədəbiyyat

1. *Электротехнический справочник: Т.3. Производство, передача и распределение электрической энергии./ Под общ. ред. профессоров МЭИ. – М.: Издательство МЭИ, 2004, 964 с.*
2. *Гук Ю.Б. Теория надежности в электроэнергетике: Учеб. пособие для ВУЗов. – Л.: Энергоатомиздат, 1990-208 с.*
3. *Фокин Ю.А. Вероятностно-статистические методы в расчетах систем электроснабжения. М.: Энергоатомиздат, 1985. – 240 с.*
4. *Фокин Ю.А., Туфанов В.А. Оценка надежности систем электро-снабжения. М.: Энергоиздат, 1981. – 224 с.*

KOMPOZİT MATERIALLAR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

M.Ə.Lakkuyeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
lakkuyevameryem@gmail.com

Xülasə

Məqalədə kompozit materiallar, onların xüsusiyyətləri, quruluşu, texnoloji xüsusiyyətləri, izolyasiya xassələri, matrisa və qüvvətləndiriciyə görə təsnifatlaşdırılması və s. araşdırılmışdır. Kompozit materiallar əsas etibarilə ənənəvi materialların müqavimət, korroziyaya davamlılıq, istilik müqaviməti, elektrik keçiriciliyi, akustik keçiricilik, ağırlıq, estetik görünüş, qiymət kimi xüsusiyyətlərinin bir və ya bir neçəsini təkmilləşdirmək məqsədilə hazırlanır. Kompozit materialların xassələri matrisa və qüvvətləndiricinin növündən aslıdır. Kompozit materiallar istər iqtisadi cəhətdən, istərsə də çəkinin az olması baxımından əlverişlidir. Son illərdə sənayenin demək olar ki bütün sahələrində kompozit materiallar istifadə olunur.

КОМПОЗИЦИОННЫЕ МАТЕРИАЛЫ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Резюме

В статье исследованы композиционные материалы, их свойства, структура, технологические свойства, изоляционные свойства, классификация по матрице и усилителю и др. Композиционные материалы в основном предназначены для улучшения одного или нескольких свойств традиционных материалов, таких как сопротивление, коррозионная стойкость, термостойкость, электрическая проводимость, акустическая проводимость, вес, эстетический вид, цена. Свойства композитных материалов зависят от типа матрицы и усилителя. Композиционные материалы экономически выгодны и легки. В последние годы композитные материалы используются практически во всех отраслях промышленности.

COMPOSITE MATERIALS AND THEIR FEATURES

Summary

The article deals with composite materials, their properties, structure, technological properties, insulation properties, classification by matrix and fibers, etc. investigated. Composite materials are mainly designed to improve one or more of the properties of traditional materials, such as resistance, corrosion resistance, heat resistance, electrical conductivity, acoustic conductivity, weight, aesthetic

appearance, price. The properties of composite materials depend on the type of matrix and fibers. Composite materials are both economically viable and lightweight. In recent years, composite materials have been used in almost all industries.

***Açar sözlər:** kompozit materiallar, xassələr, matrisa, qüvvətləndirici, izolyasiya, texnoloji xassələr, yeni materiallar*

***Ключевые слова:** композиционные материалы, свойства, матрица, армирование, изоляция, технологические свойства, новые материалы*

***Key word:** composite materials, properties, matrix, reinforcement, insulation, technological properties, new materials*

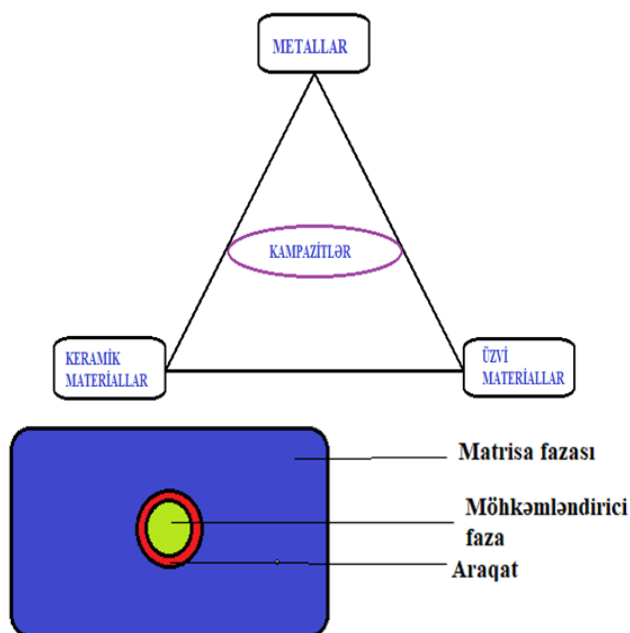
Giriş. Kompozit materiallar qısaca olaraq “makro ölçüdə bir-birindən fərqli iki və daha çox komponentin bir interfeys boyunca bir yerə toplaşaraq əmələ gələn materiallar” kimi izah oluna bilər. Kompozit materialları təşkil edən komponentlər əsasən öz xüsusiyyətlərini saxlayırlar [Rosato, 1997]. Tarixi proseslərdə, kompozit materiallarından min illər bundan əvvəl evlərin inşasında saman möhkəmləndiricili kərpic bloklar formasında istifadə edilmişdir. Artıq günümüzdə ənənəvi materialların çatışmazlığı və ya xüsusiyyətlərin artırılması lazım olduğu hallar üçün xüsusi material olaraq istifadə edilməkdədir.

Amerikada 1930-cu illərdə şüşə lifin tapılması ilə müasir kompozitlərin istehsalı başlamış və şüşə lifli möhkəmləndiricili kompozit materiallar dünya bazarında özünə məxsus yer tutmuşdur. Kompozit materiallar materialşünaslıq elmi baxımından baxıldıqda nisbətən yeni və yüksək texnoloji material olaraq qiymətləndirilə bilər.

Kompozit materialların quruluşu. Ümumi olaraq materiallar; metal, keramik və orqanik olmaqla üç əsas qrupa bölünür. Bu üç qrup materialın özlərinə görə müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Texnoloji inkişafı ilə bağlı olaraq, bu materiallardan iki və ya daha çoxunun müsbət xüsusiyyətlərinin tək bir materialda toplanması məqsədlə makro səviyyədə birləşdirilərək istehsal edilən yeni material kompozit materialdır. [Şəkil 1, Kaya 1995]

Kompozit materiallar əsas etibarilə ənənəvi materialların aşağıda qısaca sadalanan bəzi xüsusiyyətlərinin bir və ya bir neçəsini təkmilləşdirmək məqsədiylə hazırlanır.

Müqavimət, Korroziyaya davamlılıq, İstilik müqaviməti, Elektrik keçiriciliyi, Akustik keçiricilik, Ağırlıq, Estetik görünüş, Qiymət.

Şəkil 1. Kompozit materiallar

Yuxarıda təsvir edildiyi kimi kompozit material əsas matrisa fazası və orada səpələnmiş möhkəmləndirici elementlərdən ibarətdir. (Hahn və Tsai, 1980). Möhkəmləndirici və əsas material olaraq çox vaxt şüşə, keramik, plastic və metallar istifadə edilir.

Matrisa quruluşu (faza) elementi (material) tətbiq olunan qüvvəni araqat vasitəsilə möhkəmləndirici fazaya ötürür və paylayır. Beləliklə bu möhkəmləndirmə mərhələsini planlaşdırıldığı kimi saxlayaraq zərərin qarşısını alır. Kompozit materiallarda yükü daşıya bilən möhkəmləndirici elementlərin funksiyalarını yerinə yetirmək baxımından matrisa materiallarının mexaniki xassələrinin əhəmiyyəti böyükdür.

Kompozit materialların təsnifatı. Gücləndirici faza istehsal prosesində matrisa fazasının hissəcik ölçüsünə nəzarət edir və ötürülən yeklərin bölünməsinə müqavimət gösdərir. Matrisa quruluşu ilə qüvvətləndirici element arasında bir bağlayıcı rolunu oynayan araqat ümumiyyətlə, kövrək olsa da yaranan hər hansı bir qüvvəni qırılmadan və dağılmadan möhkəmləndirmə mərhələsinə ötürür. Bu sahə materialın elastiklik modulunu təsir altına salan ən əhəmiyyətli sahədir. Buna görə kompozisiya materiallarının gücü araqaatın istənilən formada olmasından asılıdır [Qu. 1993].

Matrisanın materialına görə kompozit materialın təsnifatı. Matrisa materialları, kompozit materialın istifadə məqsədinə və istehsal üsuluna görə metal, keramik və ya polimer materiallardan təşkil oluna bilər.

Metal matrisalı kompozit materiallar: əsas materialları müxtəlif metal və metal ərintisi olan kompozitlərdir. Bu kompozitlərdə metal əsaslı quruluşun içərisinə daxil edilən ikinci möhkəmləndirici fərqli həndəsi formada ola bilər. Metal əsaslı materiallar möhkəmliyi təmin etmək üçün istifadə olunan materiallara görə yüksək xüsusiyyətlərə malikdir. Keramikaların yüksək elastiklik modulu ilə metalların plastik şəkildəyişdirmə xüsusiyyətləri bir yerə gətirilərək aşınmaya davamlı və gərilmə gücü yüksək materiallar əldə oluna bilər.

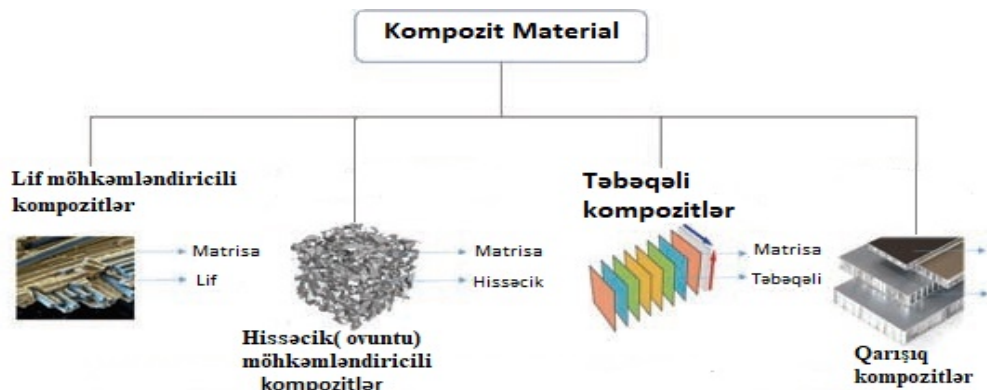
Keramik matrisli kompozit materiallar; keramik materiallar yüksək odadavamlı və yüngül olduqları ($d=1,5-3,0\text{qr/sm}^3$) üçün əlverişlidirlər. Keramik əsaslı kompozit materiallar əsasən yüksək temperaturda işləməsi lazım gələn hissələrin istehsalında istifadə olunur. Sərt və kövrək olduqlarından, çox aşağı yumuşaqıq və sərtliyə malikdirlər və istilik zərbələrinə də davamlıdırlar. Buna görə də əsasən liflərlə möhkəmləndirilir. Buna qarşılıq çox yüksək elastiklik moduluna və yüksək temperaturlarda işləmə qabiliyyətinə sahibdirlər. Seramik kompozitlər yüksək temperaturlara çox yaxşı müqavimət göstərir və sərt və kövrək bir quruluşa malikdir. Bundan əlavə, onlar çox yaxşı elektrik izolyasiya xüsusiyyətlərini göstərir [Seydibeyoğlu, 2012].

Polimer matrisalı kompozit materiallar; polimer matrisalı kompozitlər əsasən neft-kimya əsaslı məhsullardır və bu gün ən çox istifadə olunan materiallardır. Polimerik kompozitlər korroziyaya davamlıdır, uzunmüddətli istifadəyə uyğundur, asanlıqla işlənə bilər, vahid kütlə üçün yüksək yük qabiliyyətinə malikdir [Vasiliev və Morozov, 2001]. Polimer matrisalı kompozitləri termoreaktiv və termoplastik matrisalı kompozitlərinə bölürlər.

A. Termoset matrisaları; daha çox lif möhkəmləndirilmiş kompozit istehsalında istifadə olunur və maye şəkildədir, sertləşdirici əlavə edilməklə əvvəlcə jel halına gəlir və sonra qatılışırlar. Termoreaktiv qətranları izotropdur. Liflə gücləndirilmiş kompozit konstruksiyada, ümumiyyətlə, aşağı özlülüyə sahib olduqları üçün üstünlük verilir. Poliamidlər, ən yüksək istilik müqavimət polimerləri şəkildə ola bilən plastiklər arasındadır [Itoh et al., 2002].

B. Termoplastik matrisalar; Onlar adətən yumşaqdır və istiliklə əridirlər, soyutma ilə bərkidirlər. Bu, onlara yenidən qurulma imkanı verir. Termoplastika amorf və ya yarı kristal ola bilər. Amorf termoplastikada molekullar təsadüfi bir şəkildə qurulmuş bir quruluşa sahibdirlər. Kristal bölgədə molekullar sıx dolu nizamlı bir quruluşa sahibdir [Kaya, 2015].

Kompozit materialların möhkəmləndiriciyə görə təsnifatı. Kompoziti təşkil edən möhkəmləndirici materiala görə təsnifat Şəkil 2-də verilmişdir.

Şəkil 2. Kompoziti təşkil edən möhkəmləndirici materiala görə təsnifatlaşdırılması

Liflə gücləndirilmiş kompozitlər; Kompozit materialların ən çox yayılmış növü liflə möhkəmləndirilmiş kompozitlərdir. Liflə möhkəmləndirilmiş kompozitlərdə şüşə möhkəmləndirici material olaraq birinci yeri tutdu. Matrisa materialı olaraq, plastik qətranlar ən çox istifadə olunan bir növüdür və maddi dəyərinin aşağı olduğuna görə poliester birinci yeri tutur. Liflə gücləndirilmiş kompozit materiallarda, komponent materialları molekulyar ölçüdə fərqlidir və mexaniki olaraq ayrılabilir. Matrisa (qətranlar) termoreaktiv və ya termoplastik ola bilər. Dartıcı liflər, uzun liflər, toxunmuş parçalar, qısaldılmış liflər və s. müxtəlif formalarda ola bilərlər. Hər bir forma ayrı-ayrı xüsusiyyətlərlə nəticələnir. Kompozit materialın xüsusiyyətləri, liflərin kompozit daxilində necə uzanmasından asılıdır [Vasiliev və Morozov, 2001].

Hissəciklərlə (ovuntu) möhkəmləndirilmiş kompozitlər; Möhkəmləndirici materialın ölçüləri, möhkəmləndirici materialın xüsusiyyətlərinin, kompozit materiala olan təsirini göstərir. Hissəciklər (ovuntu) əsasən kompozitlərin sərtliyini artırılmasında təsir gösdərə bilsədə, ancaq dayanıqlılığını artırmaq üçün elədə təsir göstərə bilmir. Hissəcik doldurucuları ümumiyyətlə fiziki və mexaniki xüsusiyyətlərini artırmaq üçün istifadə olunsa da, çox vaxt yalnız xərcləri azaltmaq üçün istifadə olunur.

Hissəciklərlə doldurulmuş materialda hərəkətinə təsir edən bir çox fərqli amil var. Hissəciklərin ölçüləri, ölçü bölüşdürmələri, səth enerjiləri, həcm nisbətləri, homogen və ya olmaması və ox nisbəti kompozit xüsusiyyətlərə təsir göstərir.

Təbəqəli kompozitlər; təbəqəli kompozit quruluşu ən qədim və ən çox istifadə olunma sahəsinə sahib olan kompozit quruluşdur. Fərqli lif istiqamətlərinə sahib olan təbəqələrin birləşməsilə çox yüksək müqvimət göstəriciləri əldə

edir. Temperatur və nəmə qarşı dayanıqlı quruluşa malikdirlər. Metallara görə yüngül və eyni zamanda müqavimətli olduğuna görə daha çox seçilən materiallardır. Bir çox laylı kompozit materiallara aşağı qiymət, yüksək gücü və ya yüngüllüyü, aşınma müqaviməti, təkmilləşdirilmiş görünüş və əla istilik genişləndirmə xüsusiyyətləri daxildir.

İstilik izolyasiyaedici maddələr		
Qeyri-üzvi materiallar	Üzvi materiallar	Metallik və izolyasiyaedici materiallar
Lifli materiallar (şüşə lifi, şlak lifi, daş lifi)	Lifli materiallar (sellüloza, pambıq, şəkər qamışı və s.)	Hava, qaz ilə şişirdilmiş və ya havası boşaldılmış içi boş formalar
Məsaməli materiallar (kauçuk, köpük, polistren, poliüretan, poliizosiyanurat və s. polimerlər)	Məsaməli materiallar (göbələk, keramik məhsullar, təkmilləşdirilmiş perlit, vermikülit və gillər)	

Cədvəl 1. İstilik izolyasiyaedici materialların təsnifatlaşdırılması

Qarışıq kompozitlər; Eyni kompozit quruluşda möhkəmləndirici elementlərin iki və ya daha çox növü olmasıdır. Belə kompozit materiallara "hibrid kompozitlər" deyilir. Bu sahə yeni növ kompozitlərin inkişafı üçün uyğundur. Məsələn, kevlar ucuz bir lifdir, lakin aşağı sıxılma gücünə malikdir. Qrafit; aşağı sərtlikli, bahalı, lakin yaxşı sıxılma gücünə malikdir. Bu iki lifdən istifadə edərək hazırlanmış hibrid kompozit qrafit kompozitindən daha yaxşı sərtliyə malikdir, ucuz qiymətə və kevlar lif kompozitinə nisbətən daha yüksək sıxılma gücünə malikdir.

Kompozit materialların bəzi texnoloji xüsusiyyətləri. Kompozit materialların izolyasiya xüsusiyyətləri. İzolyasiya, bugünkü memarlıq anlayışında həyatımıza, iqtisadiyyatımıza və ekoloji sistemimizə verdiyi üstünlüklərə görə sektorun əvəzedilməz bir elementinə çevrilmişdir. Bina və onun içərisindəki varlıqları səs-küy, yanğı, soyuq və istinin təsirlərindən qorumaq üçün görülən tədbirlərə izolyasiya deyilə bilər. Müvafiq izolyasiya üsulları, quruluşu malların və canlıların zərərli təsirlərindən qorumaq və sağlam şərait üçün istifadə olunan yerdə rahatlıq təmin etməkdir.

İstilik izolyasiyası. İstilik izolyasiyasının məqsədi; quruluş elementlərini xarici amillərdən qorumaq və dəyişkən hava şəraitdə istifadə üçün uyğun olan ən iqtisadi və rahat şərait yaratmaq, ancaq quruluş elementlərindən keçən istilik enerjisinin miqdarını məhdudlaşdırmaq. İnşaat texnologiyalarındakı irəliləyişlər və dəmir-betondan daşıyıcı bir çərçivə kimi istifadə divarların nazıqlaşmasına səbəb oldu. Nəticə etibarilə istilik, rütubət, səs və yanma ilə əlaqəli fiziki problemləri ortaya çıxdı. Binalarda (çoxmərtəbəli binalarda) istilik itkisinin 40%-i, 25% (birmərtəbəli binalar) divarlardan keçə bilər. İstilik fərqli temperaturu olan mühitlərdə daima istilikdən soyuğa keçərək bir tarazlıq yaratmağa meyllidir. Bu keçid, ətraf mühitdəki enerjinin keyfiyyətini azaldan bir istilik köçürməsidir. İzolyasiya materialları, istilik keçiriciliyi, istilik keçiricilik əmsalları və qalınlıqları əsasında müqavimət göstərir. Başqa sözlə, ən ümumi mənada istilik izolyasiyası istilik ötürülməsini azaldan bir müqavimətdir. Bunu təmin edən materiallar "istilik izolyasiya materialı" adlanır.

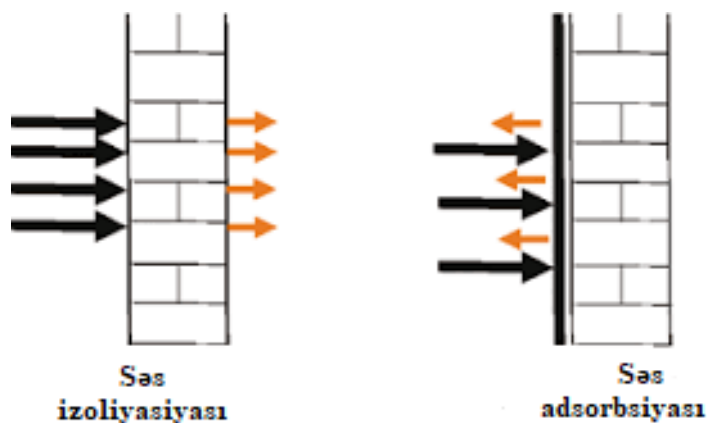
İstilik izolyasiya materiallarının istənilən hərəkətini qarşılamaq üçün boşluq nisbəti yüksək olmalıdır, sıxlıq və nəmlik aşağı olmalıdır. Yalnız istilik keçiriciliyi ilə meydana gələn izolyasiya materialı kifayət deyil. İdeal bir izolyasiya materialı səs və yanğının gərilmə funksiyasını da yerinə yetirməlidir. İstilik izolyasiya materialları Cədvəl 1-də ümumi başlıqlar altında təsnif edilir [Vasiliev və Morozov, 2001].

İdeal izolyasiya materialı əsasən enerjiyə qənaət etməlidir. Bu vəziyyəti həyata keçirmək üçün;

1. İstilik ötürmə əmsalları kiçik olmalı,
2. Buxar yayma müqaviməti yüksək olmalı,
3. Yandırıcı olmamalı,
4. Sağlam bir mühit təmin etməli,
5. Çürüməyə və mayalanmaya davamlı olmalı,
6. Nəm saxlamamalıdır.

Bununla birlikdə, bir izolyasiya materialında, bütün arzu olunan şərtlərin bir yerdə olması çox çətindir. Buna görə, izolyasiya materialını təyin edərkən, izolyasiya ediləcək mühitin xüsusiyyətlərinə görə maksimum ümumi şərtlərə cavab verən material seçmək lazımdır [Kaya, 2015; Vasiliev və Morozov, 2001].

Səs izolyasiyası. Səs, qulaq, eşitmə stimulu kimi qəbul edilə bilən hava, su və ya bənzər bir elastik mühitdəki təzyiqli dəyişməsi kimi təsvir edilə bilər. İnsan qulağı 20 Hz-20,000 Hz arasında dəyişən səsləri eşidə bilər. Səsin eşidilməsi üçün onun intensivliyinin müəyyən səviyyəyə çatması lazımdır. Səs dalğası nizamsız bir spektrdə yerləşərsə, səs-küy anlayışından danışıla bilər. Səs-küy; xoşagəlməz, istənməyən səslər kimi təsvir oluna bilər.

Şəkil 3. Səs izolyasiyası və səs adsorbsiyası

Səsin udulması (adsorbsiya) və səs izolyasiyası. Bu iki anlayış tez-tez qarışdırılır; səsin udulmasında (adsorbsiyasında) hava hissəcikləri izolyasiya materialında ovuşdurularaq səsin bir hissəsini istilik enerjisinə çevirir; beləliklə səsin enerjisi azalır. Bununla birlikdə, bir səs absorberi olan iki otaq arasındakı səs izolyasiyasına təsir göstərə bilməz. Səs udma termini, mənbənin yerləşdiyi otaqda səs mənbəyindən gələn səsin nə qədər udulduğuna aiddir.

Səs dalğaları səyahət etdikləri mühitdən fərqli sıxlıq və ya rahatlıqlı bir maneə ilə qarşılaşsalar, enerjinin bir hissəsi əks olunur və bir hissəsi istilik enerjisinə çevrilərək udulur. Qalanları keçidi tamamlayır. Quruluşundan və dizaynından asılı olaraq, binanın xarici qabığını təşkil edən izolyasiya materialları, xarici mənbə səs-küyünün daha az və daha az nüfuz etməsinə mane olan maneələrdir [Kaya, 2015].

Sıx (məsaməli olmayan), tək lövhə, homogen bir tikinti elementlərində səs izolyasiyası əsasən bölmə sahəsinin ağırlığına (kq / m^2) mütənasibdir. Səs azaldılması ümumiyyətlə intensivliklə bağlıdır. Yüksək sıxlıqlı materiallar daha yaxşı səs azaldılması effektivliyini göstərir. Bina elementlərinin kütləsi artdıqca titrəmə və səs ötürmək çətinləşir. Təbii liflər ümumiyyətlə yaxşı səs uducudurlar. Təbii liflərdə hər cür səs uducu ehtiyacları olduğu üçün uyğun bir material tapmaq mümkündür. Təkrar emal materialları səs-küyə nəzarət elementləri kimi də istifadə olunur. Sellüloza tullantıları, çətənə, kətan, qoyun yunu, bambuk və ya hind qozu lifləri kimi bir çox təbii material səs udma qabiliyyətini yaxşı yerinə yetirdiyindən otaq akustikası və səs-küy maneələri üçün səs uducu kimi istifadə edilə bilər [Vasiliev və Morozov, 2001].

Səsin keçdiyi yol boyunca enerji intensivliyi azalacaq. Məsaməli materiallarda səs udma materialın və səth quruluşunun arxasındakı sıxlıq, qalınlıq, hava boşluğu ilə bağlıdır. Quru boş selüloza lifləri səs dalğalarının yüksək

dərəcədə udulması üçün uygundur. Əla akustik divar yaradır. Xaricdən gələn səslərin idarə olunmasını təmin edir.

Səs izolyasiyası üçün istifadə ediləcək material lifli və ya açıq rəngli olmalıdır. Lifli material ilə örtülmüş səthlərə, liflər arasındakı hava molekulları səsin daha çox və ya daha az hissəsinin istilik enerjisinə çevrilməsinə səbəb olur. Səs udma əmsalının böyüklüyü, liflərin incə və sıx olmağından asılıdır, çünki bu, vibrasiya hərəkətlərinə müsbət təsir edəcəkdir. Cədvəl 2, bəzi materialların səs udma əmsallarını müqayisəli şəkildə göstərir.

Materiallar	Səsin udulma tezliyi			
	250 Hs	500 Hs	1000 Hs	2000 Hs
Şüşə lifi (50 mm)	0,45	0,65	0,75	0,80
Daş lifi (50 mm)	0,29	0,52	0,83	0,91
Polistren Lövhə(50 mm)	0,22	0,42	0,78	0,65
Poliüretan Lövhə (50 mm)	0,30	0,68	0,89	0,79
Polietilen Lövhə (50 mm)	0,25	1,00	0,40	0,70

Cədvəl 2. *Bəzi materialların səsudma tezliyi*

Yanğın izolyasiyası. Yanğın izolyasiyası yanğının yaranması üçün lazım olan yanıcı maddə, oksigen və alovlanma temperaturundan ibarətdir. Yanma fiziki və kimyəvi reaksiya olaraq təyin edilə bilər. Oksigen ilə reaksiya nəticəsində işıq və istilik yayılır. Bundan əlavə, aşağı enerji məhsulları buraxılır (su, karbon qazı və karbonmonoksid). Materialın temperaturunun yüksəlməsi bu əsas istilik, sıxlıq, istilik keçiriciliyi, gizli istilik və buxarlanma istiliyindən asılıdır.

Yanğın gecikdiricilərinin məqsədi yanma kimyasını dəyişdirməkdir. Bu, yanan qazların parçalanmasına və karbon alovu yayılmadan yanma istiliyinin yayılmasına mane olacaqdır. Yanğına gecikdirici aşqar nisbəti, materialdakı qalınlıq, sıxlıq və alov davamlılığı yanğının dayanıqlığına təsir edən amillərdir. Yanğın zamanı tikinti və izolyasiya materiallarının davranışlarını ölçmək üçün müxtəlif sınaq metodları hazırlanmışdır. Təcrübələr nəticəsində materialın yanma davranışı ölçülür və təsnif edilir. Bu təcrübələr və təsnifatlar Almaniyada DIN 4102 və İngiltərədə BS 476-a əsaslanır. İzolyasiya materiallarının yanma və yanma xüsusiyyətləri Cədvəl 3-də verilmişdir [Kaya, 2015].

Tikinti materialları sinifi	Yanıcılıq sinifi	Alovda müşahidə olunan davranış
Daş lifi, şüşə lifi	A1	Alov tutmur, yanmır, karbonlaşmır.
Daş lifi, şüşə lifi, borlu selülozik izolyasiya materialları	A2	Yanar hissələri ehtiva edir, lakin özlərini yandırmır, yanğın ötürmür, yanğın yükünə kömək etmir.
Poliuretan, Yüngül tikinti materialları	B1	Alovlanma çətinləşir, alov mənbəyi qaldırıldıqdan sonra yanmağa davam edir.
Poliuretan, Polistirol Tikinti materialları	B2	Normal yandırıcıdır, alışan tüstü və ya zəhərli qaz çıxarır.
Kağız, qamış, saman, yonqar, pambıq, selüloz lifi ,sərbəst və toz halında hər cür yanan materlallar.	B3	Yuxarıdakı siniflərə düşməyən materiallar heç bir şəkildə istifadə edilə bilməz

Cədvəl 3. Tikinti materiallarında yanıcılıq sinifi

Ədəbiyyat

1. Kaya A.İ. Süleyman Dəmirəl Universiteti, Elm və Texnologiya İnstitutu, Tullantı Kağızından təkrar emal edilmiş liflərdən kompozit material istehsalının mümkünlüyünün araşdırılması (doktorluq dissertasiyası), Sparta, (1995). 239 p.
2. Hahn H.T., Tsai S.W. Kompozit materiallara giriş (cild 1): CRC Press. (1980).
3. Itoh M., Inoue K., Hirayama N., Sugimoto M., Seguchi T. Yeni istiliyədavamlı bir silikon əsaslı polimerdən istifadə edərək elyaf möhkəmləndirilmiş plastiklər. *Materialsünaslıq jurnalı*, (2002), 37 (17), 3795-3801.
4. Mazumdar S. Kompozitlərin istehsalı: material, məhsul və texnoloji mühəndislik: Crc press. (2001).
5. Qu J. Bir az zəifləmiş interfeyslərin kompozit materialların ümumi elastik xüsusiyyətlərinə təsiri. *Materiallar mexanikası*, (1993). 14 (4), 269-281.
6. Rosato D.V. (1997). Güclü kompozitlərlə dizayn: Hanser Gardner Nəşrləri.
7. Vasiliev V.V., Morozov E. Kompozit materialların mexanikası və təhlili: Elsevier Publ. (2001).

MÜRƏKKƏB SXEMLƏRİN ETİBARLILIĞININ HESABLANMASI METODLARI

F.F.Quliyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
firudin.quliyev.1994@mail.ru

Xülasə

Elektrik sistemlərinin tikintisi və istismarı üçün xərclər səviyyəsinin artması səbəbindən etibarlılıq səviyyəsi bir qayda olaraq artır. Buna görə də elektrik sistemlərini istismara verərkən elektrik enerjisi istehsalı və paylanması xərcləri ilə elektrik enerjisinin kəsilməsi səbəbindən elektrik enerjisi təchizatı ilə əlaqəli texniki və iqtisadi nəticələr arasında optimal nisbəti qoruyacaq həllər tapmağa və həyata keçirməyə çalışırlar.

МЕТОДЫ РАСЧЕТА НАДЕЖНОСТИ СЛОЖНЫХ СХЕМ

Резюме

Как правило, уровень надежности повышается за счет удорожания строительства и эксплуатации электрических систем, пытаются найти и реализовать решения.

METHODS OF CALCULATING THE RELIABILITY OF COMPLEX SCHEMES

Summary

The level of reliability usually increases due to the increase in the level of costs for the construction and operation of electrical systems. Therefore, when commissioning electrical systems, they try to find and implement solutions that will maintain the optimal ratio between the technical and economic consequences associated with the supply of electricity due to the cost of production and distribution of electricity and power outages.

Açar sözlər: *etibarlılıq, metodları, hesablanma*

Ключевые слова: *надежность, методы, расчет*

Key words: *reliability, methods, calculation*

Etibarlılıq, iqtisadi bir kateqoriyadır. Buna görə də, elektrik sistemlərinin tikintisi və istismarı üçün xərclər səviyyəsinin artması səbəbindən etibarlılıq səviyyəsi dəyişir (bir qayda olaraq, artır). Bu səbəbdən elektrik sistemlərinin

layihələndirərkən və istismara verərkən elektrik enerjisi istehsalı və paylanması xərcləri ilə elektrik enerjisinin kəsilməsi səbəbindən elektrik enerjisi təchizatı (zərər) ilə əlaqəli texniki və iqtisadi nəticələr arasında optimal nisbəti qoruyacaq həllər tapmağa və həyata keçirməyə çalışırlar.

Zərərin proqnozlaşdırılması yalnız texnoloji biliklərə və istehlakçıların işinin iqtisadi xüsusiyyətlərinə deyil, həm də elektrik sisteminin müxtəlif alt sistemlərinin, xüsusən də elektrik paylanmasının alt sistemlərinin etibarlılıq göstəricilərinə əsaslanır. Onlar çoxsaylı elementlərlə xarakterizə olunur:

- strukturların mürəkkəbliyi;
- ərazi bölgüsü;
- xarici amillərin təsiri;
- ümumi vəziyyətdə, bir neçə elementin funksiyalarının azalması;
- həm fasiləsiz hərəkət elementlərinin (generatorlar, ötürücü xətlər, transformatorlar) və həm də ayrı-ayrı davamlı hərəkətlərin (keçid və qoruyucu avadanlıqların) olması;
- zərərin lokallaşdırılması;
- yüklərin və rejim parametrlərinin daim dəyişdirilməsi üçün avtomatik və əməliyyat metodlarının mövcudluğu.

Elektrik sistemlərindəki ziyanların əksəriyyəti elementlərin elektrik izolyasiyasının pozulması ilə əlaqədardır, buna görə zərərin meydana gəldiyi andan lokallaşdırılmasına qədər mənfi təsir zonası böyükdür. Üstəlik, müəyyən istehlakçı tipləri üçün (məsələn, bəzi kimya sənayesi müəssisələri) gərginliyin aşağı düşdüyü ziyan meydana gəlməsinin özü bir uğursuzluqdur.

Elektrik sistemlərinin və şəbəkələrinin sadalanan xüsusiyyətləri də daxil olmaqla etibarlılıq analizinin olduqca mürəkkəb problemlərinə səbəb olur:

1. Elementlərin sıradan çıxması hallarının meydana gəlməsinin əsas "mexanizmlərinin" müəyyənləşdirilməsi.
2. Elektrik sistemlərinin ən sadə quruluşlarının etibarlılıq göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi metodlarının əsaslandırılması və inkişafı.
3. Məqsədli qərar qəbul etmə texnikalarına diqqət yetirərək mürəkkəb konstruksiyaların parçalanmasına əsaslanan elektrik sistemlərinin mürəkkəb dövrlərinin etibarlılıq göstəricilərini təyin etmək üçün nasazlıq modellərinin və metodlarının hazırlanması.
4. Mürəkkəb sxemlərin davamlılığının qiymətləndirilməsi.
5. İstehlakçılara enerji təchizatı fasilələrinin nəticələrinin texniki və iqtisadi qiymətləndirilməsi.

Artıq göstəriləni kimi, etibarlılıq nəzəriyyəsi kompleks sistemlərin davranışının ehtimal - statistik mahiyyətinə əsaslanır. Buna görə də ortaya qoyulan problemlərin həlli üçün əsas metod, avadanlıqların etibarlılığı göstəriciləri və

enerji istehlakı rejimləri haqqında retrospektiv məlumatlara əsaslanan işləyən proseslərin riyazi, ehtimala uyğun modelləşdirilməsidir.

Mürəkkəb bir elementə birləşdirilmiş sadə elementlər ardıcıl və ya paralel olaraq bağlana bilər.

Serial əlaqədə, sadə elementlərdən birinin uğursuzluğu bütün mürəkkəb elementin sıradan çıxmasına səbəb olur. Sadə elementlər ardıcıl olaraq birləşdirildikdə mürəkkəb bir elementin uğursuzluq dərəcəsi bütün sadə elementlərin uğursuzluq dərəcələrinin cəminə bərabərdir:

$$\omega_{SL} = \sum_i^n \omega_i \quad (2.13)$$

Belə bir mürəkkəb elementin imtinasının ehtimalı bir imtina vəziyyəti ehtimalı olan təsadüfi, müstəqil və birgə hadisələrdən ən az birinin baş vermə ehtimalı nəzəriyyəsi əsasında müəyyən edilir. Mürəkkəb elementin nümunəsində, iki sadə ardıcılıqla birləşdirilmiş elementdən ibarət olan işləmə qabiliyyəti olmayan imtinanın (rəddin) funksiyasını yazmaq olar:

$$P(A+B) = \overline{AB} + \overline{A\overline{B}} + \overline{\overline{A}B} = A(1-\overline{B}) + \overline{B}(1-\overline{A}) + \overline{A\overline{B}} = \overline{A} + \overline{B} - \overline{A\overline{B}} \quad (2.14)$$

harada ki, $\overline{A}, \overline{B}$ hadisələrin əksinə olan hadisələrdir A, B .

Ehtimal işarəsinə keçərək aşağıdakıları əldə edirik:

$$P_{SL} = P(A) + P(B) - P(AB) \quad (2.14)$$

Elektrik enerjisi sənayesindəki sadə elementlərin sıradan çıxma ehtimalı məhsulu, təcrübənin də göstərdiyi kimi, sonsuz kiçik bir dəyərə malikdir. Bu səbəbdən mürəkkəb bir elementin sıradan çıxma ehtimalı $P(AB) \rightarrow 0$, yəni sadə elementlər ardıcıl olaraq birləşdirilməsindən yaranan kompleks element bu elementlərin uğursuzluq ehtimallarının cəminə $P_{SL} = P(A) + P(B)$ bərabərdir.

Mürəkkəb bir elementin planlı təmir tezliyi, hər hansı bir sadə elementin planlı təmirinə başlanmanın ən yüksək tezliyi kimi qəbul edilir.

$$\mu_{SL} = \max \mu_i \quad (2.15)$$

Mürəkkəb bir element üçün planlaşdırılmış təmir ehtimalı

$$P^P_{SL} = \mu_{SL} T_{P,SL} \quad (2.16)$$

burada $T_{P,SL}$ kompleks bir elementin planlaşdırılmış təmirinin orta müddəti haradadır. Bu vaxtın hesablanması çətinliklərə səbəb olur, çünki praktikada ayrı elementlərdən ibarət avadanlıq təmir üçün çıxarıldıqda, bu elementlərin təmiri birləşdirilir və elementlər tərəfindən ardıcıl olaraq həyata keçirilir. Ümumiyyətlə:

$$T_{P_{SL}} = \left[\max T_{P_j} \mu_j + \sum_{\mathfrak{R}}^{n-1} T_{P_{\mathfrak{R}}} (\mu_{\mathfrak{R}} - \mu_i) \right] / \max \mu_i \quad (2.17)$$

Elementlər paralel birləşdirildikdə, imtinanın baş vermə şərti bu mürəkkəb elementə daxil olan bütün elementlərin sıradan çıxmasıdır. Paralel əlaqə, lazımsız sxemlər üçün tipikdir, məsələn, elektrik stansiyalarının iki paralel kabel üzərindəki köməkçi ehtiyacları üçün enerji təchizatı sxemləri.

İki paralel bağlı elementdən ibarət kompleks bir elementin imtinalarının tezliyi:

$$\omega_{SL} = \omega_1 P_2 + \omega_2 P_1 \quad (2.18)$$

- ω_1, ω_2 - harada ki, birinci və ikinci elementlərin imtina tezliyi;
- P_1, P_2 - birinci və ikinci elementlərin sıradan çıxma ehtimalıdır.

Belə bir mürəkkəb elementdə imtinanın (rəddin) ehtimalı, kimi imtina (rədd) vəziyyətinin ehtimalı, iki müstəqil hadisənin eyni vaxtda baş verməsi barədə ehtimal nəzəriyyəsinin müddəaları əsasında müəyyən edilir. Məntiq cəbrinin simvollarında $P(AB) = \overline{A}B$ və ya ehtimal yazısında işləmə qabiliyyəti olmamanın funksiyası $P_{SL} = P(A)P(B)$ bərabərdir.

Ümumiyyətlə mürəkkəb elementin imtinası (rəddi) vəziyyətinin ehtimalı paralel birləşdirilmiş sadə elementlərin imtinalarının (rədlərinin) ehtimallarının cəminə bərabərdir:

$$P_{SL} = \prod_i^n P_i \quad (2.19)$$

Mürəkkəb elementlərin bərpasının orta vaxtı:

$$T_{SL} = P_{SL} / \omega_{SL} \quad (2.20)$$

Eyni tip iki elementin paralel birləşməsi zamanı:

$$T_{B.SL} = \prod_j^2 P_i / (\omega_1 P_2 + \omega_2 P_1) = \omega^2 T_B^2 / 2\omega^2 T_B = T_B / 2 \quad (2.21)$$

Paralel olaraq yerinə yetirilməyən elementlərin planlı təmir tezliyi sadə elementlər kimi müəyyənləşdirilir.

Xətlərin möhkəm, daimi olmayan və ümumi imtinalarının (rədlərinin) tezliyini ayırırlar. Davamlı imtinaların (rədlərin) tezliyi ω^y , 1/il, yalnız imtinaları (rədləri) nəzərə alır. Daimi olmayan imtinaları (rədlər), məsələn, ildırım gərginlikləri vaxtı torpağa xəttin birfazlı qısa qapanmaları, avtomatik yenidən qoşulmanın (AYQ) təsiriylə azaldırlar $K_{AYQ} = \omega^y / \omega < 1$.

İmtinaların (rədlərin) ümumi tezliyinə daimi imtinaların (rədlərin) tezliyinin münasibəti (əlaqəsi) AYQ-in müvəffəqiyyətsiz təsirlərinin əmsalı K_{AYQ} adlanır. Qiymət (məna) qoruyucu qurğuların işi haqqında statistik məlumatlara görə qəbul edilir $K_{AYQ} = 1$.

Hava xətləri və kabel xətlərinin etibarlılıq göstəricilərinin qalan hissəsi sadə elementlərin göstəriciləri ilə eyni şəkildə hesablanır.

Mürəkkəb elementlər arasında xüsusi bir qrup, açarları, yük kəsmə açarlarını, ayırıcıları, qısa dövrləri, 1 kV-dən aşağı olan gərginlik üçün açarları daxil edən kommutasiya aparatlar (KA) tərəfindən yaradılır. Yanaşı elementlərin imtinaları (rədləri) vaxtı onların avtomatik söndürməsi KA işinin tipik xüsusiyyətidir. Kommutasiya aparatı ona bitişik sayılan iki element arasında bir əlaqə rolunu oynayır.

Statik vəziyyətdə və istismar keçid zamanı KA-in imtinaları, onda olan qısa qapanma hallarını nəzərə alsaq, KZ-in vəziyyətindən asılı olaraq bir və ya hər iki bitişik elementi qısa qapanma rejiminə gətirir.

Sxemin zərər vurulmuş elementinin avtomatik söndürməsi vaxtı imtinaların (rədlərin) nisbi tezliyi KA etibarlılığının ən əhəmiyyətli xarakteristikasıdır:

$$a_{AYQ} = K_a / K_{AYQ} \quad (2.22)$$

harada ki, K_a – KA imtinalarının (rədlərinin) sayı;

K_{AYQ} – söndürmələrin ümumi miqdarıdır

Bundan başqa, dəyişmələr vaxtı KA imtinalarının (rədlərinin) nisbi tezliyini ayırırlar:

$$a_{OP} = K_O / K_{OP} \quad (2.23)$$

burada K_O — kommutasiya əməliyyatlarının icra edilməsi vaxtı imtinaların (rədlərin) miqdarı;

K_{OP} — əməliyyatların ümumi miqdarıdır.

Hər iki vəziyyətdə də, KA-nın özünün və qoruyucu cihazlarının imtinaları nəzərə alınır.

Zədələnmiş elementlərin avtomatik bağlanması zamanı nisbi nasazlıq dərəcəsi, asılı nasazlıqlar halında təsadüfi hadisənin şərtli ehtimalı kimi çıxış edir. Həqiqətən, hava xəttində qısaqapanma baş verirsə, avtomatik qapanma zamanı açar çatışmazlığı, qısa qapanma cərəyanlarının kəsilməsi nəticəsində baş verə bilər. İki elementin eyni vaxtda sıradan çıxması ehtimal aşağıdakı kimidir:

$$P(AB) = P(A/B)P(B) \quad (2.24)$$

harada ki, $P(B) = \omega_L T_{B,L}$

Burada ω_L — VL imtinalarının (rədlərinin) tezliyi;

$T_{B,L}$ — bərpasının orta vaxtı.

Onda:

$$P(AB) = a_{AYQ} \omega_L T_{B,L} \quad (2.25)$$

olar.

Nəticə

Məqalədə təsdiqlənmiş EES-in riyazi modelləşdirmə metodlarının, təsdiq edilmiş proqram təminatlarının istifadəsi, ilkin fərziyələrin düzgünlüyü, hesablanmış və təcrübə nəticələrinin yaxşı yaxınlaşması ilə təsdiqlənir. Sənaye müəssisələrinin enerji təchizatlarının fasiləsiz və gərgin texnoloji proseslərlə asılılıq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsinə dair tövsiyələr verilir.

Ədəbiyyat

1. *Надежность технических систем: Справочник / Ю.К.Беляев, В.А.Богатырев, В.В.Болотин и др.; под ред. И.А.Ушакова. М.: Радио и связь, 1985. – 606 с.*
2. *Волик Б.Г. Проблемы анализа техногенной безопасности. Автоматика и телемеханика, 2002, № 12, с.174–180.*
3. *Волик Б.Г. Экономическая эффективность управляющих систем. Проблемы управления, 2007, №2, с. 60-63.*
4. *Волик Б.Г. Работоспособность управляющих систем. Датчики и системы, - 2010. №5 с. 75-78.*
5. *Волик Б.Г. Анализ и выбор средств обеспечения техногенной безопасности технических объектов. Датчики и системы, 2012, № 6, с.57-63.*

BUXAR QAZANLARINDA SU REJİMİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ TEXNOLOJİ SXEMİNİN İŞLƏNMƏSİ

R.E.Usubov
Azərbaycan Texniki Universiteti
ejderqafarli@gmail.com

Xülasə

Enerji qurğuları məqsədi, məhsuldarlığı, buxar parametrləri, su dövrəni üsulu, dizaynı və digər göstəriciləri ilə fərqlənən çox sayda buxar qazanları istifadə və istehsal edir. Məqsədlərinə görə buxar qazanları gücə (orta və yüksək təzyiqli və yüksək məhsuldar qazanlar), sənaye (aşağı və orta təzyiqli, aşağı və orta məhsuldar qazanlar), istilik (buxar və istilik üçün isti su istehsalı üçün) bölünür. İşdə tənzimləyici vasitəsilə qazandakı su səviyyəsinin tənzimlənməsi sxemi təklif edilmişdir.

РАЗРАБОТКА ЭФФЕКТИВНОЙ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ СХЕМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ВОДОРЕГУЛИРОВАНИЯ ПАРОВЫХ КОТЛОВ

Резюме

Энергетические установки используют и производят большое количество паровых котлов, различающихся по назначению, КПД, параметрам пара, способу циркуляции воды, конструкции и другим показателям. По своему назначению паровые котлы делятся на энергетические (котлы среднего и высокого давления и высокого КПД), промышленные (котлы низкого и среднего давления, низкого и среднего КПД), отопительные (для производства горячей воды для пара и отопления). Предложена схема регулирования уровня воды в котле через регулятор.

DEVELOPMENT OF EFFECTIVE TECHNOLOGICAL SCHEME FOR WATER REGULATION REGULATION IN STEAM BOILERS

Summary

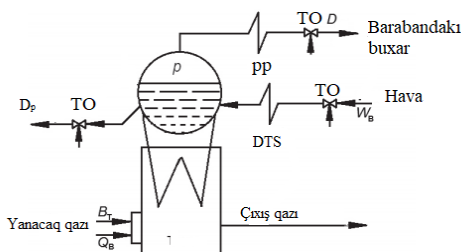
Energy installations use and manufacture a large number of steam boilers, which differ in purpose, efficiency, steam parameters, water circulation method, design and other indicators. According to their purpose, steam boilers are divided into power (medium and high pressure and high efficiency boilers), industrial (low and medium pressure, low and medium efficiency boilers), heating (for the production of hot water for steam and heating). The scheme of regulating the water level in the boiler through the regulator is proposed.

Açar sözlər: tənzimləmə obyektı, baraban, buxar qazanı, su səviyyəsinin tənzimlənməsi, tənzimləmə parametrləri

Ключевые слова: объект регулирования, барабан, паровой котел, регулирование уровня воды, параметры регулирования

Key words: object of regulation, drum, steam boiler, water level regulation, regulation parameters

Barabandakı suyun səviyyəsinin tənzimlənməsi üçün qazana daxil olan və çıxan axınları göstərən sadələşdirilmiş texnoloji sxemi nəzərdən keçirək (şəkil 1)

Şəkil 1. Buxar qazanının nəzarət obyektı kimi texniki sxemi

Qazan istismarının dayanıqlı rejimində daxil olan və çıxan mühit axınlarının tarazlığına əməl edilməlidir. Təmizləmə suyunun axın sürəti çox qızdırılan buxarın axınının kiçik bir hissəsini təşkil etdiyindən, barabandakı suyun səviyyəsinin orta qiyməti sabit olur. Daxili (yanacaqdan və sobadan) və xarici təzyiqlər altında bu tarazlıq pozulur və bu tənzimlənməli olan N_b səviyyəsində dəyişikliyə səbəb olur.

Suyun səviyyəsindəki dəyişiklik yalnız su və buxar axın sürəti arasındakı bir tarazlığın təsiri altında dinamikanın tənliyi ilə təsvir olunur

$$F(\rho' - \rho'') \frac{dH}{dt} = W + D_p$$

burada F - buxarlanma güzgüsünün sahəsi, m; ρ' və ρ'' - suyun və doymuş buxarın sıxlığı, kq / m³; H - qazan barabanındakı su səviyyəsi, m; W və D_p - qidalanma suyu və çox qızdırılan buxar istehlakı, kq / s.

Ölçüsüz kəmiyyətlərə keçsək $\frac{H}{H_0} = x_{\text{qizir}}, \frac{W+D_p}{W_0} = x_{\text{qizir}}$ tənliyini aşağıdakı formada yazırıq

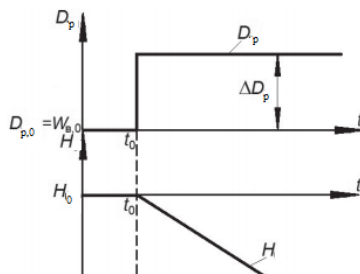
$$T \frac{dx_{\text{qizir}}}{dt} = x_{\text{qizir}} \quad (1)$$

burada T obyektin zaman sabitidir, s,

$$T = \frac{F(\rho' - \rho'')H_0}{W_0}$$

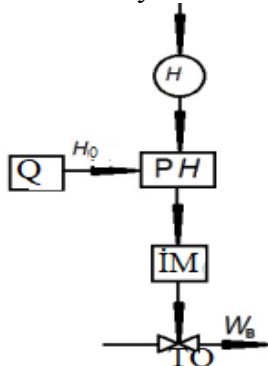
(1) ifadəsindən belə çıxır ki, dinamik xüsusiyyətlərə görə qazan nəzarəti səviyyə idarəetmə obyektı olaraq inteqrasiyaedici bir əlaqədir (kanal boyunca su və buxar istehlakının balanssızlığı tamburdakı su səviyyəsidir). Barabanda

sabit və ya bir qədər dəyişən buxar təzyiqi ilə, az miqdarda dəyişən və ya buxar istehlakında qidalanma suyu istehlakında pozğunluqlar olan az güclü qazanlar üçün səciyyəvidir və o, yalnız tarazlıqdan asılı olacaqdır. Şəkildə buxar turbinində nasazlıq olduqda suyun səviyyəsi baxımından qazanın sürətləndirici xüsusiyyətini göstərir

Şəkil: 2. *Buxar axını sürətində problem olduqda barabandakı su səviyyəsinə görə qazan sürətləndirmə xarakteristikası*

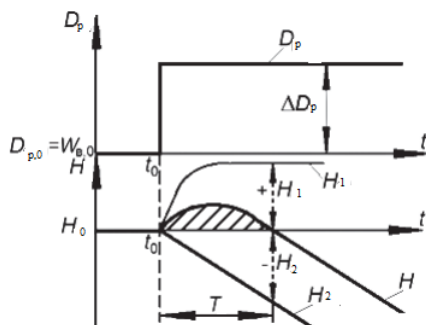
Eyni xüsusiyyət, qidalanma suyu axınının sürətinin azalması ilə yarananda əldə edilir. Bu cür rejimlərdə işləyən az güclü qazanlar üçün tək səviyyəli tənzimləyicinin quraşdırılması (qazanı su ilə təmin etmək) kifayətdir. Tənzimləyici barabandakı suyun səviyyəsini ölçməli və qazana (W_B) su verilməsinə nəzarət etməlidir. Tənzimləyicinin blok diaqramı Şək. 3.

Şəkil: 3. *Qidalandırma suyunun səviyyəsinə nəzarət sxemi*

Dövrədəki buxar-su qarışığının həcmi artır və barabandakı təzyiq qurulan qədər görünən su səviyyəsi artır. Bu fenomen səviyyənin şişməsi adlanır. Beləliklə, su səviyyəsinin davranışına iki səbəb təsir göstərir: barabandakı təzyiq düşməsi və su axını ilə buxar istehlakı arasındakı balanssızlıq ($W - D_p$).

Qazan barabanı, təzyiqində dəyişiklik olduqda səviyyəni tənzimləmə obyektini olaraq, birinci sırada (N_1) bir hərəkətsiz əlaqə olacaq və balanssızlıq olduqda, inteqrasiya edici əlaqə olacaqdır (N_2). N səviyyəsindəki həqiqi dəyişiklik bu təsirlərin cəmlənməsi nəticəsində əldə edilir (Şəkil 4).

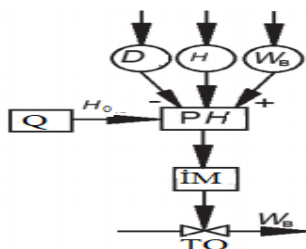

Şəkil: 4. Buxar istehlakında problem olduqda tamburdakı su səviyyəsinə görə qazan sürətləndirmə xarakteristikası: H_1 - barabandakı təzyiğin təsiri; H_2 - balanssızlığın təsiri; H - səviyyədəki faktiki dəyişiklik; T - şişmə müddəti

D_p buxar istehlakında azalma ilə barabandakə təzyiqlər artacaq, dövriyyə dövrəsindəki suyun qaynama nöqtəsi artacaq, su soyudulacaq və buxar-su qarışığındakı buxarın bir hissəsi artacaq kondensasiya, suyun istiləşməsi üçün kondensasiya istiliyi verir. Bizdə tərs şişmə prosesi var, şişkinlik zamanı su səviyyəsi azalacaq.

Dəyişən yüklərdə işləyən buxar qazanlarında üç səviyyəli tənzimləyici istifadə olunur, yəni birləşdirilmiş tənzimləmə prinsipinə keçirlər. Barabandakı su səviyyəsinə görə əsas impulsa əlavə olaraq N , tənzimləyiciyə pozğunluqlar üçün əlavə impulslar daxil olur, su axını dərəcəsi buxar axını dərəcəsi üçün sensorlardan gələn impulslar əksinə verilir ("+" və "-" işarələri). Statik rejimdə, su və buxar axını nisbətləri tarazlığı olduqda, bu impulslar aradan qaldırılır və tənzimləyici tək impuls olur (N səviyyəsinə görə).

D_p buxar axınının artması (azalması) ilə RN_b tənzimləyicisinin girişinə bir tarazlıq siqnalı göndərilir və tənzimləyici yeni bir tarazlıq qurulana qədər su axını artırır (azaldır). Bu şəkildə xam, lakin sürətli bir tarazlıq əldə ediləcəkdir. Bu müddət ərzində N səviyyəsi dəyişəcək və daha dəqiq tənzimlənəcəkdir.

Şəkil: 5. Üç səviyyəli tənzimləyicinin blok diaqramı

Bir qayda olaraq qazanlar iki xətdən su ilə təmin olunur (yəni qazan üzərində iki enerji təchizatı bölməsi quraşdırılmışdır). Bu vəziyyətdə iki güc tən-

zımləyicisi quraşdırılmışdır. Bir tənzimləyici uğursuz olarsa, ikinci xətt vasitəsilə enerji təchizatına keçirlər.

Qazan səviyyəsini qazanın qorunması nümunəsindən istifadə edərək qazanı dayandırarkən qoruma və kilidləmə hərəkətlərinin məntiqi diaqramını nəzərdən keçirək. Qazanın əsas iş rejimi, əsas parametrlərin tənzimlənməsini qazan barabanındakı su səviyyəsinin tənzimləyicisi daxil olmaqla avtomatik idarəetmə sistemləri tərəfindən həyata keçirildiyi normal iş rejimidir, vəzifəsi suyun səviyyəsini qorumaqdır.

Tənzimləyicinin sıradan çıxması və ya mexaniki idarəetmə zamanı operatorun səhv hərəkətləri halında, səviyyə icazə verilən hüdudlardan kənara çıxa bilər. Qazanın səviyyəsinin buraxılması və ya suyun aşması qazanxanada və ya TPP-də baş verən ən ağır qəzalar arasında olduğundan, hər qazan səviyyə sapma siqnalları, yerli və təcili mühafizə daxil olmaqla avtomatik qoruma ilə təchiz edilmişdir.

Baraban buxar qazanlarında, qazanın istismara verilməsi sınaqları zamanı və ya qazanxanaların tələblərinə uyğun olaraq təyin olunan normal dəyərdən H_0 -dan səviyyə sapmasınınin təxminən 5 dəyərini ayırmaq mümkündür:

$$H_1 = + 70 \text{ mm su};$$

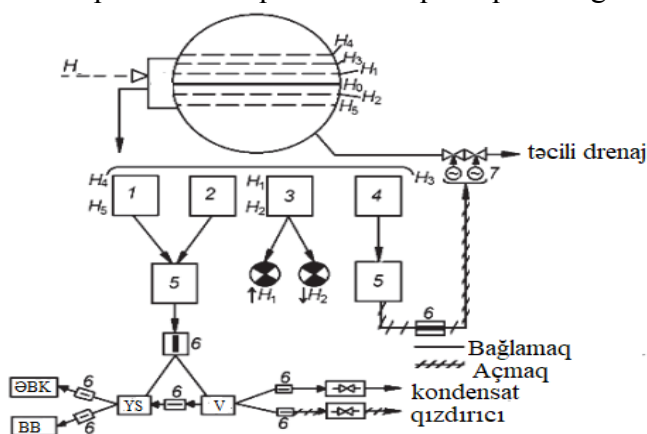
$$H_2 = - 70 \text{ mm su};$$

$$H_3 = + (100 \dots 120) \text{ mm su};$$

$$H_4 = + 150 \text{ mm su. - həddindən artıq};$$

$$H_5 = - 120 \text{ mm su- buraxıla bilən.}$$

Qazanın dayandırılması avtomatik kilidləmə ilə həyata keçirilir. Şəkildə qapanma bloklayıcı elementlərin daxil edilməsi ilə qazan barabanındakı su səviyyəsindəki qoruma və siqnalın məntiqi diaqramını göstərir.

Şəkil 6. Qazan qoruma dövrəsi və tamburdakı su səviyyəsinə görə siqnal: GPZ - əsas buxar klapanı; ZPK - bağlama qidalandırma valfi; TC - yanacaq təchizatı sistemi; DV - üfləyici fan; PP - super qızdırıcı; SC - öz kondensatı; 1-4 - siqnal kontaktlı səviyyə ölçmə cihazları; 5 - elektrik qoruma dövrəsinə daxil olan birincil releler; 6 - blok açarları; 7 - "açıq" kontaktor.

Nəticə. Məqalədə tənzimləyici vasitəsilə qazandakı su səviyyəsinin tənzimlənməsi sxemi tədqiq edilmiş, buxar qazanının texniki sxemi qurulmuş, su səviyyəsindəki dəyişikliklərin dinamik tənliyinə baxılmış və su səviyyəsini nəzarət sxemləri hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Банди Б. Основы линейного программирования. М.: Радио и связь, 1989
2. Брюханов О.Н. Газифицированные котельные агрегаты / О.Н.Брюханов, В.А.Кузнецов. Москва: Инфра-М, 2010. 391 с.
3. Варфоломеев Ю.М. Отопление и тепловые сети / Ю.М.Варфоломеев О.Я.Кокорин. Москва: Инфра-М, 2010. 480 с.

KİBER TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ SÜNİ NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRİ

E.A.Muradzadə
Mingəçevir Dövlət Universiteti
elvin-ti05@mail.ru

Xülasə

Hazırda İT sahəsi üzrə ixtisaslaşan şirkətlər internet təhlükəsizliyi ilə bağlı ciddi problemlər və sürətlə baş verən dəyişikliklərlə qarşılaşır. Müəssisələr müştəri, vətəndaş, üzv və işçi məlumatlarını qorumalı, eyni zamanda kiber cinayətkarların hücumlarını kənarlaşdırmalıdırlar. Şirkətlər kiber cinayətlərin qarşısını alaraq müştərilər, vətəndaşlar, əməkdaşlarla bağlı məlumatları qorumaq üçün ilk növbədə müdaxilənin aşkarlanması sistemi olan IDS-dən istifadə olunur. Müdaxilələri aşkar edən sistemlərdən biri olan müasir IDS texnoloji arxitekturası şəbəkənin xarici kiber təhlükələrdən mühafizəsi üçün istifadə olunur. Neyron şəbəkə konsepsiyaları şəbəkə təhlükəsizliyi ilə əlaqəli məhdud, natamam və qeyri-xətti olan mənbələrə əsaslanaraq şəbəkə fəaliyyətini müəyyənləşdirmək və təsnif etmək üçün uyğunlaşdırılmışdır.

ИСКУССТВЕННЫЕ НЕЙРОННЫЕ СЕТИ В КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

В настоящее время компании, специализирующиеся в сфере ИТ, сталкиваются с серьезными проблемами и стремительными изменениями, связанными с безопасностью в Интернете. Компаниям необходимо защищать информацию о клиентах, гражданах, членах и сотрудниках, одновременно предотвращая атаки киберпреступников. Компании должны защищать информацию о клиентах, гражданах и сотрудниках, предотвращая киберпреступность. IDS, одна из современных технологических архитектур, в основном используется для защиты сети от внешних киберугроз. Современная технология IDS, одна из систем обнаружения вторжений, используется для защиты сети от внешних киберугроз. Концепции нейронных сетей были адаптированы для идентификации и классификации сетевой активности на основе ограниченных, неполных и нелинейных источников информации, связанных с сетевой безопасностью.

ARTIFICIAL NEURON NETWORKS IN CYBER SECURITY

Summary

Companies specializing in the field of IT face serious problems and rapid changes related to Internet security. Businesses need to protect customer, citizen,

member and employee information, while preventing cybercriminal attacks. Companies must protect information about customers, citizens and employees by preventing cybercrime. One of the modern technology architectures, IDS, which is primarily an intrusion detection system, is used to protect the network from external cyber threats. Modern IDS technology architecture, one of the systems that detect intrusions, is used to protect the network from external cyber threats. Neural network concepts have been adapted to identify and classify network activity based on limited, incomplete, and nonlinear sources related to network security.

***Açar sözlər:** internet təhlükəsizliyi, müdaxilənin aşkarlanması sistemi, kiber təhdidlər, təhlükəsizlik sistemlərində neyron şəbəkə*

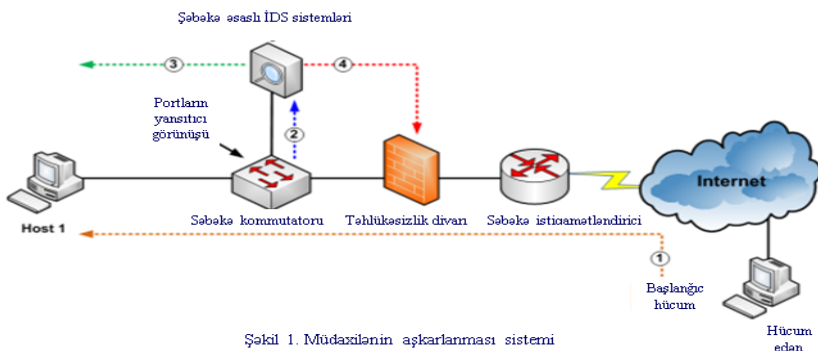
***Ключевые слова:** интернет-безопасность, система обнаружения помех, киббер-угрозы, нейронная сеть в системах безопасности*

***Key words:** internet security, intrusion detection system, cyber threats, neural network in security systems*

1. Giriş. Rəqəmsal aktivlərin və əqli mülkiyyətin qorunması təşkilatlar üçün çətinləşir. Son araşdırmalar xarici sızmağı (hack) korporativ sənayedə məlumat itkisinin əsas səbəbi olaraq xarakterizə edir. Təşkilatların məlumatların itirilməsindən və sızmasından qorunması üçün lazımi tədbirlər görmələri gözlənilir. Çox vaxt yoxlanılmayan İT kiber təhlükəsizlik risk faktorları, çoxdan bəri uzun müddət gözə dəyməz qalır, demək olar ki baxılan işlərdə baş verənlər gözlənilməz kiber hücumlara səbəb olur. Artıq müdaxilənin aşkarlanması sistemləri (IDS) əsasən şirkət şəbəkələrini təmin etmək üçün istifadə olunur. Bütün cəhd müdaxilələrini aşkar etmək və təşkilatı hücumdan qorumaq üçün bir IDS tövsiyə olunur [2].

2. Şəbəkə təhlükəsizliyində süni neyron şəbəkəsi. Süni neyron şəbəkəsi şəbəkə idarəedilməsində getdikcə daha əhəmiyyətli bir rol oynayır. Müdaxilənin aşkarlanması sistemi sahəsində aparılan tədqiqatların əksəriyyəti təhlükəsizlik monitoring sisteminin dizaynı, tətbiqi və inkişaf etdirilməsi üçün geniş süni intellekt texnikalarına əsaslanır. Tədqiqatlar göstərir ki, mövcud anomaliya aşkarlama IDS-ləri az sayda saxta həyəcan signalı verərkən kifayət qədər aşkarlama dərəcəsinə çatmır. Bu yazıda, ticarət və tədqiqat vasitələri və IDS-lərdə neyron şəbəkəsi yanaşmasından istifadə edərək yanlış signal aşkarlanmasını yaxşılaşdırmağın yeni bir yolu, üstünlükləri və mənfi cəhətləri təqdim edilmişdir. IDS yaxşı müəyyən edilmiş bir təhlükəsizlik səviyyəsinə çatacaq və adaptiv süni intellekt sistemi onu qarşıdakı yeni problemlər üçün daha çevik edəcəkdir.

Müdaxilənin aşkarlanması sistemi. Müdaxilənin aşkarlanması sistemi kompüter şəbəkəsindəki zərərli və ya şübhəli hadisələri müəyyənləşdirmək üçün, fəaliyyətə nəzarət etmək üçün istifadə olunan bir cihazdır.

Şəkil 1. Müdaxilənin aşkarlanması sistemi

Müdaxilənin aşkarlanması sistemlərinin təsnifatı. Müdaxilənin aşkarlanması sistemlərinə dair rəhbər sənəd Milli Standartlar və Texnologiya İnstitutu (MSTİ) təşkilatından əldə edilə bilər.

Müdaxilənin aşkarlanması sistemləri üç müxtəlif kateqoriyaya bölünür:

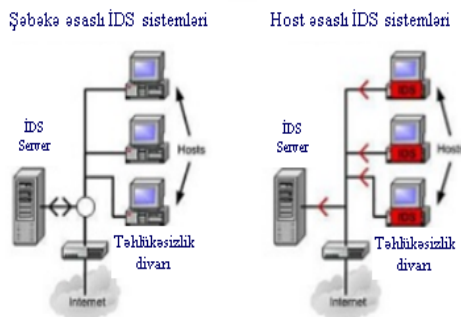
- Host əsaslı IDS, əməliyyat sistemlərinin məzmunu, sistem və tətbiq sənədləri daxil olmaqla bir və ya birdən çox ana sistemdə olan məlumatları qiymətləndirir.

- Şəbəkə əsaslı IDS, şəbəkə kommunikasiyalarından alınan məlumatları qiymətləndirir, şəbəkə boyunca ötürülən – qəbul edilən paketlərin axınıni təhlil edir. Paketlər bir sıra sensorlar vasitəsilə idarə edilir.

- Zəif yerlərin qiymətləndirməsi üzrə IDS, daxili şəbəkələrdə və təhlükəsizlik divarlarında zəif yer aşkar edilmişdir [2].

HID-lər hansıtətbiqlərin istifadə edildiyi, hansıtəfaylları əldə edildiyi və hansı məlumatların kernel qeydiyyatlarında olduğu kimi host əsaslı hərəkətləri araşdırır.

NID-lər kompüterlərdə yeni şəbəkə trafiki arasında məlumat axınıni təhlil edir. Onlar şəbəkədə mahiyyətə şübhəli davranışları sanki “qoxdayırlar”.

Şəkil 2. IDS-lərin Növləri

Hücumları aşkar etmək və hadisələri analiz etmək üçün IDS-də əsas modellər:

- **Aşkarlama modelindən sui-istifadə:** IDS müdaxilələrin və ya zəifliklərin məlum imzalarına uyğun fəaliyyət axtararaq müdaxilələri aşkar edir.

- **Anormal aşkar model:** IDS istifadəçilər üçün müəyyən edilmiş modeldən fərqli müdaxilələri aşkar edir.

Modellərə əsaslanan kommersiya IDS alətlərinin nümunələri:

- **Host əsaslı alətlər:** Host əsaslı IDS sistemi sistem qeydləri və əməliyyat sistemi yoxlama sınaqlarından istifadə edərək fərdi bir sistem üçün müdaxiləni aşkar edir.

- **Kommersiya alətləri əsasında IDS nümunələri:** Şəbəkə əlaqələndiricili kiber qoruyucu, şəbəkədə “Kane” təhlükəsizliyi.

- **Şəbəkə əsaslı IDS vasitələri:** Şəbəkə əsaslı IDS sistemləri şəbəkənin müxtəlif nöqtələrində yerləşdirilmiş sensorlardan istifadə edərək, şəbəkə paketlərini tutaraq, analiz edərək hücumları aşkarlayır.

Kommersiyada mövcud olan şəbəkə əsaslı vasitələrin nümunələri bunlardır:

İnternet təhlükəsizlik skayneri, Cisco təhlükəsizliyi və ya NetRanger [3].

- **Zəif yerlərin qiymətləndirmə vasitələri:** Zəif yerləri qiymətləndirmə vasitələri, əməliyyat sisteminin xüsusi konfigurasiyasında məlum zəif yerlərin aşkarlanması üçün istifadə olunan təhlükəsizlik tarayıcıları kimi davranır. Populyar zəif yerlər qiymətləndirmə vasitələrinin nümunələri bunlardır: PGP təhlükəsizliyindən kiber qoruyucu skayneri və Şəbəkə müdafiəsindən təhlükəsizlik skayneri (formal olaraq NV e-safe kimi tanınır).

IDS-də əsas modellərin yanaşmaları. İnformasiya təhlükəsizliyində, təhsildə və tədqiqat mərkəzində IDS tədqiqat prototiplərinə aid bir baxış hazırlanmışdır [2] və bunlardan bir neçəsi indi kommersiya məhsullarıdır.

Sui-istifadələrin aşkarlanması üçün yanaşmalar:

- hər şəbəkəyə qarşı hücumları təsvir edən bir sıra qaydaları ehtiva edən ekspert sistemləri.

- hücum senarilərinin audit hadisələrinin ardıcılığına çevrildiyi imza doğrulaması.

- Petri şəbəkələri - məlum hücumlar qrafik Petri şəbəkələri ilə təmsil olunur.

- tətbiq vəziyyətlərindən istifadə edərək bir sıra hədəflər və keçidlərlə hücumları əks etdirən dövlət keçid diaqramları.

Anomaliyanın aşkarlanması üçün yanaşmalar

Şəbəkə və ya Host əsaslı IDS-lərdə anomaliyanın aşkarlanmasına aşağıdakılar daxildir:

- problem zamanı serverdə və ya şəbəkədə anormal fəaliyyət aşkar edilmişdir, məsələn, müəyyən bir server üçün CPU-nun anormal istifadəsi və ya bütün şəbəkənin anormal “doyması”;

- statistik tədbirlər, tarixi dəyərlərdən öyrənilən məlumatlar;

- qayda əsaslı tədbirlər, ekspert sistemləri ilə formalaşmış qaydalar;

- xətti olmayan alqoritmlər, neyron şəbəkələri və ya genetik alqoritmlər kimi hesablamalar;

3. Müdaxilənin aşkarlanmasında neyron şəbəkə yanaşması. Süni neyron şəbəkəsi, bir sıra girişləri, bir sıra sadə işləmə vahidləri və ya sadalananların arasındakı qovşaqlar və əlaqələr vasitəsilə istədiyiniz nəticələrə çevirmək üçün istifadə olunan “təkrar toplusundan” ibarətdir. Təkrarlanan vahidlərin alt qrupları giriş qovşaqları, çıxış qovşaqları və giriş və çıxış formaları arasındakı qovşaqlardır; iki vahid arasındakı əlaqə müəyyən bir qaydada təyin edilmiş, bir vahidin digərinə nə qədər təsir edəcəyini təyin etmək üçün istifadə edilmişdir.

Neyron Şəbəkələrinin iki növ alqoritmə ayırmaq olar:

- **Nəzarət olunan təlim alqoritmləri**, şəbəkə öyrənmə mərhələsində müəyyən bir giriş və ya nümunə üçün istənilən nəticəni öyrənir. Nümunə: Tanınmış alqoritmlərdən olan, tanıma problemləri üçün istifadə olunan Çox Laylı Perseptronlar (ÇLP).

- **Nəzarət olunmayan təlim alqoritmləri**, şəbəkə öyrənmə mərhələsində istənilən nəticəni göstərmədən öyrənir. Özünü təşkil edən xəritələr (ÖTX) alqoritmə, topoloji xəritəni tapmaq üçün istifadə olunur. ÖTX təsnifat problemləri üçün istifadə olunur. Neyron şəbəkənin ən vacib xüsusiyyəti, məlumat girişlərinə və məlumat çıxışlarına görə neyron şəbəkəsindəki əmsalları avtomatik olaraq öyrənməkdir.

Neyron şəbəkəsinin müdaxilə sistemləri. Kompüter müdaxilələrini aşkar etmək üçün neyron şəbəkələrinin tətbiqi ilə bağlı tədqiqatların həcmi çox məhduddur. Süni neyron şəbəkələri müdaxilənin aşkarlanmasına dair digər mövcud yanaşmaların qarşılaşdığı bir sıra problemləri həll etmək potensialını təklif edir. Süni neyron şəbəkələrinin bu sistemləri anomaliya aşkarlama sistemlərinin statistik analiz komponentinə alternativ olaraq təklif edilmişdir.

Kiber təhlükəsizlikdə neyron şəbəkələrinin üstünlükləri. Bir neçə sosioloji tədqiqatlar vurğulayır ki, Neyron Şəbəkələrinin (NŞ) istifadəsi “G” obrazlarının tanınmasını qura bilər və qaydaların tanınmadığı vəziyyətlərdə hücumu eyniləşdirə (taniya, müəyyənləşdirə) bilər. Neyron şəbəkəsi yanaşması müəyyən məhdudiyyətlərə uyğunlaşdırıla bilər:

- nümunələri tanımaq;

- son hərəkətləri insanın müdaxiləsi olmadan da bir çox məsələlərin həllinə imkan verən adi davranışla müqayisə etmə;

Texnologiya yalnız sui-istifadəni aşkarlamaq və zərərli hadisələrin daha tutarlılıqla tanınmasını yaxşılaşdırmağı vəd etmir. Neyron şəbəkəsi, hər hansı bir səhv istifadə ehtimalını aşkar edə bilər ki, bu da sistem administratoruna müdaxilələrə qarşı inkişaf etmiş çeviklik sayəsində bütün təşkilatlarını qorumağa imkan verir. Mütəxəssislər NŞ-nin şəbəkələrin təhlükəli müdaxilələrini müəyyənləşdirməkdə daha etibarlı və dəqiqliklə işləyəcəyinə inanırlar.

Neyron şəbəkəsinə əsaslanan sui-istifadə təyinetmə sisteminin dezavantajları. Süni neyron şəbəkələrində müdaxilənin göstəricilərini müəyyən-ləşdirə bilməsi, istifadəsi çox vacib olan məlumatların və metodların təlim ehti-yacından asılıdır. Neyron şəbəkəsinin müdaxilə sistemə tətbiq edilməsində ən əhəmiyyətli dezavantajı neyron şəbəkəsinin ‘Qara qutu’ xüsusiyyətidir. "Qara qutu problemi" bir sıra tətbiqetmələrdə neyron şəbəkələrini narahat edir [5]. Bu, araşdırması davam edən bir neyron şəbəkəsi sahəsidir

4. Nəticə. Kommersiyada təhlükəsizlik həlləri, ağıllı davranış analizi və maşın öyrənmə alqoritmləri daxil olmaqla yeni nəsil texnologiyalarından ibarətdir. İnkişaf etmiş texnologiyaların bu birləşməsi, müstəqil testlər vasitə-silə davamlı olaraq göstəriləndiyi kimi, sənayedə ən yüksək aşkarlama nisbətlə-rindən birində əhəmiyyətli bir rol oynayan süni intellekt və neyron şəbəkəsi istifadə edilə bilər. Mürəkkəb və hədəfli hücumları daha dəqiqliklə aşkarlamaq, daha da inkişaf etdirmək üçün bu sahədə araşdırma davam etdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Gagnon F. Esfandiari B.: *Using Artificial Intelligence for Intrusion Detection. In Proceeding of the 2007 Conference on Emerging Artificial Intelligence Applications in Computer Engineering, Amsterdam, The Netherlands 2007, pp. 295{306}.*
2. Lazarevic, A.Ertöz, L.Kumar, V.Ozğur, A.Srivastava, J.: *A Comparative Study of Anomaly Detection Schemes in Network Intrusion Detection. In Proceedings of the Third SIAM International Conference on Data Mining 2003,pp. 25{36}.*
3. Axelsson S.: *The Base-Rate Fallacy and the Difficulty of Intrusion Detection. ACM Trans. Inf. Syst. Secure., Vol. 3,2000, No. 3, pp. 186{205}.*
4. *Security in computing-(3rd Edition) Charles P.Pfleeger ,Shari Lawrence Pfleeger.PHI*
5. Jackson A - *Intrusion Detection System (IDS) product survey - Los Alamos National Laboratory - New Mexico (<http://lib-www.lanl.gov/la-pubs/00416750.pdf>)*

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN RİYAZİYYAT KURSUNDA MƏSƏLƏ HƏLLİ TƏLİMİ ZAMANI FƏNLƏRƏRASI İNTEQRASIYANIN TƏTBİQLƏRİ

Ə.M.Cəfərova
Lənkəran Dövlət Universiteti
asmer.talibova@mail.ru

Xülasə

Məqalə əsasən orta məktəb riyaziyyat kursunda faiz, nisbət, tənəsüb, həmçinin kvadratik funksiyalar, kvadrat tənliyə gətirilən məsələlər kimi mövzularla bağlı bəzi məsələlərin həllinin öyrənilməsində fənlərərası inteqrasiyanın rolu və tətbiqinə həsr olunmuşdur. İşdə bir neçə məsələnin həllinin öyrənilməsində fənlərərası inteqrasiyanın reallaşdırılması göstərilmişdir.

ПОДХОДЫ МЕЖДИСЦИПЛИННОЙ ИНТЕГРАЦИИ ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ НА КУРСАХ МАТЕМАТИКИ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Резюме

Статья в основном посвящена к применению межпредметной интеграции при изучении задач на проценты, отношение, пропорции, а также квадратичные функции, задачи приведенные к квадратному уравнению в курсе математики средней школы. В этой статье была показано применение межпредметной интеграции при решении нескольких задач.

APPROACHES OF INTERDISCIPLINE INTEGRATION DURING PROBLEM SOLUTIONS IN MATHEMATICS COURSES OF SECONDARY SCHOOLS

Summary

This article is mainly dedicated to the role and application of interdisciplinary integration in the study of problem solving related to percentage, comparison, proportion and squared functions and squared equations. The interdisciplinary integration was shown during the study of solving several problems.

Açar sözlər: fənlərərası inteqrasiya, fənlərərası əlaqələr, riyaziyyat və kimya, riyaziyyat və fizika fənləri arasında əlaqə, qarışığa aid məsələlər, kvadratik funksiya və kvadrat tənliklərə aid məsələlər

Ключевые слова: межпредметная интеграция, межпредметные связи, математика и химия, связь между математикой и химией, задачи на смеси, квадратичная функция и задачи на квадратные уравнения

Key words: *issues related to interdisciplinary integration, interdisciplinary relationships, mathematics and chemistry, relationship between mathematics and physics subjects, mixture problems, problems related to squared functions and squared equations*

Bu məqalə əsasən orta məktəbin riyaziyyat kursunda faiz, nisbət, tənəsüblə o cümlədən kvadratik funksiyalar, kvadrat tənliyə gətirilən məsələlər kimi mövzularla bağlı bəzi məsələlərin həllinin öyrənilməsində fənlərarası inteqrasiyanın rolu və tətbiqinə həsr olunmuşdur.

Elm-texnikanın sürətlə inkişaf etməsi, elmi yeniliklərin və biliklərin həcminin artması inteqrativ təlimi aktuallaşdırır.

Fənlərarası inteqrasiya – bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq anlayış, bilik və bacarıqların sintezi olmaqla bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin öyrənilməsində istifadəsini nəzərdə tutur. Eyni bir anlayışın ayrı-ayrı fənlərə daxil olması həmin anlayışların öyrənilməsində ortaq element və xassələrin sintezi vasitəsilə ümumiləşdirilir. Aparılan sintez müəyyən məntiqə uyğun gəlməli və şagirdlərin məntiqi təfəkkürlərinin inkişafına kömək etməlidir.

Ənənəvi və kurikulum əsasında yazılan riyaziyyat dərslərində faiz, nisbət, tənəsüblə bağlı qarışığa aid məsələlərin (1.Mayelərin qarışığına aid məsələlər; 2.Ərintilərin qarışığına aid məsələlər), o cümlədən kvadratik funksiyalar və kvadrat tənliyə gətirilən məsələlərin verilməsi şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişaf etməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda bu tip məsələlərin həllində fənlərarası əlaqəyə geniş yer ayrılır. Aparılan araşdırmalar və təhlillər onu göstərir ki, orta məktəbin riyaziyyat kursunda həll olunan qarışığa aid bəzi məsələlər, o cümlədən, kvadratik funksiyalar və kvadrat tənliyə gətirilən məsələlər həm də fizika və kimya dərslərində həll olunur [1;2]. Belə məsələlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Məsələ 1. 20%-li və 65%-li məhlullardan hansı nisbətdə qarışdırmaq lazımdır ki, alınan məhlulun qatılığı 55%-li olsun.

Məsələ 2. 300 q 50%-li turşuya 100 q 30%-li turşu qatışdırıldıqda alınan qarışıqın turşuluq faizini tapın.

Məsələ 3. 30%-li və 10%-li iki duz məhlulu var. 1 kq 10%-li məhlula neçə kiloqram 30%-li məhlul əlavə edilsə, 22%-li məhlul alınar?

Məsələ 4. Qızıl və gümüşdən ibarət ərintinin kütləsi 16 kq 800 q-dır. Ərinti suya batırıldıqda onun kütləsi 15 kq 750 q oldu. Qızıl və gümüşün sıxlıqlarının uyğun olaraq $19,3 \text{ q/sm}^3$ və $10,5 \text{ q/sm}^3$ olduğunu bilərək ərintidəki qızıl və gümüşün miqdarını tapın.

Məsələ 5. v_0 (m/san) başlanğıc sürəti ilə yuxarı atılmış cismin yer səthindən h (metr) məsafəsinin t (saniyə) uçuş müddətindən asılılığı $h = -\frac{g}{2}t^2 + v_0t + h_0$ düsturu ilə verilir. Burada h_0 başlanğıc hündürlük, g

sərbəstdüşmə təcilidir. Məktəbdə şagirdlər disk atmaqla yarışirlar. Elçinin boyu 1,60 m-dir. 1) Elçinin 24 m/san başlanğıc sürətlə atdığı disk təxminən necə saniyə sonra yerə düşəcək? 2) Disk neçənci saniyədə 20 m hündürlükdə oldu? Burada h_0 olaraq Elçinin boyunu və $g \approx 10 \text{ m/san}^2$ qəbul edin.

Məsələ 6. Yerdən 30 m/san başlanğıc sürətlə yuxarı atılmış cismin t saniyə anında yerdən olan məsafəsini $h = -5t^2 + 30t$ düsturu ilə hesablamaq olar. Cisim neçə saniyədən sonra yerdən 40 m yüksəklikdə olacaq?

Məsələ 7. Paraşütçü təyyarədən tullandıqdan sonra paraşüt açılana qədər havada bir müddət sərbəst düşür. $h = -5t^2 + 1600$ düsturu ilə paraşütçünün 1600 m hündürlükdən tullanarkən t saniyə sonra hansı hündürlükdə (metrlə) olduğunu tapmaq olar.

1) Tullandıqdan 8 saniyə sonra paraşütçü yerdən hansı hündürlükdə olar?

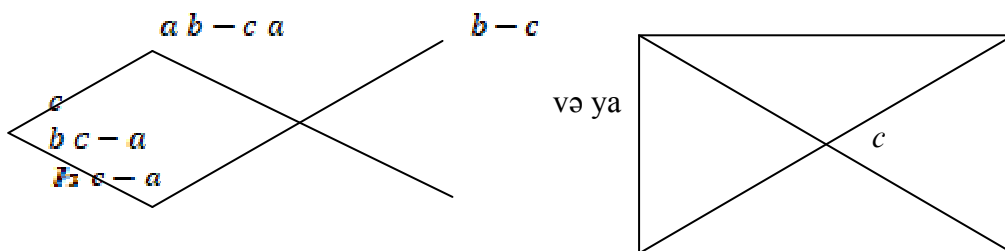
2) Paraşüt 1100 m hündürlükdə açılsa, paraşütlə tullanmış şəxs neçə saniyə ərzində sərbəst düşür?

Qeyd edək ki, Məsələ 1, 2, 3 kimya, Məsələ 4, 5, 6, 7 fizika fəninə aiddir. [2-10]. Deməli, bu məsələlərin həllində fənlərarası inteqrasiyadan istifadə etməklə nəticəni almaq olar. Məsələ1-in ümumi yazılış formasını aşağıdakı kimi yazmaq olar:

Məsələ. $a\%$ -li məhlulla $b\%$ -li məhlulu hansı nisbətdə qarışdırmaq lazımdır ki, $c\%$ -li məhlul alınsın?

Bu tip məsələlərin həlli həm riyaziyyat, həm də kimya dərslərində çox vaxt aşağıdakı “qədim üsul” və ya “Pirson üsulu”, “Pirson konverti” adlanan ümumi sxem üzrə aparılır.

Əvvəlcə $a < c < b$ qəbul edilir, sonra isə aşağıdakı sxemlərdən biri qurulur:

Bu sxemlərə əsasən qeyd olunur ki, $c\%$ -li məhlul almaq üçün bu məhsullar $\frac{b-c}{c-a}$ nisbətində götürülməlidir. Yəni $a\%$ -li məhluldan x qədər, $b\%$ -li məhluldan y qədər götürülsə

$$\frac{x}{y} = \frac{b-c}{c-a}$$

olmalıdır.

Onda “Pirson üsulu” ilə məsələ 1-i həll edə bilərik.

Məsələ 1-in həlli:

Məsələnin şərtinə görə $a = 20, b = 65, c = 55$ olduğunu nəzərə alsaq

$$\frac{x}{y} = \frac{65-55}{55-20} = \frac{10}{35} = \frac{2}{7}$$

olar.

Bu isə 20%-lidən 2 hissə, 65%-lidən 7 hissə götürülməsi deməkdir.

Cavab: 20%-lidən 2 hissə, 65%-lidən 7 hissə.

Məsələnin kimyəvi və riyazi mahiyyəti fənlərarası inteqrasiyanın nəticəsi olan bu sxemdən istifadənin əsasında durur. Fənlər arasındakı inteqrasiyaya uyğun şagirdlərin məsələnin məzmununu dərk etməsi üçün kimyadan məlum anlayışları-məhlul, onun qatılıq nisbəti və s. yada salınmalıdır. Belə ki, məhsulun qatılığı dedikdə məsələyə daxil olan maddələrin faizlə nisbəti başa düşülür. Məhsulun hazırlanmasında əsas maddənin kütləsi m , ümumi maddənin kütləsi isə M olarsa, sonda bu məhsulun qatılığı $\alpha = \frac{m}{M} \cdot 100\%$ kimi hesablanır.

Məsələ 1-in həllində “Pirson üsulu”nun tətbiqinin həm kimyəvi həm də riyazi əsası var. Belə ki, məsələdə $a\%$ -li məhluldan x kütlə vahidi qədər, $b\%$ -li məhluldan y kütlə vahidi qədər götürsək onda alınan yeni məhlulun kütləsi $x + y$ olar. Məsələnin şərtində isə $(x + y)$ -in $c\%$ -li olması nəzərdə tutulur. Qeyd olunanların riyazi ifadəsi belə olar.

$$\frac{a \cdot x}{100} + \frac{b \cdot y}{100} = \frac{c \cdot (x + y)}{100}$$

Alınan bu tənlikdə sadələşdirmə aparsaq $\frac{x}{y} = \frac{b-c}{c-a}$ olduğunu alırıq. Buradan həm də

$$c = \frac{x \cdot a + y \cdot b}{x + y}$$

düsturunu almış oluruq. Bu isə x miqdarda $a\%$ -li məhlulun, y miqdarda $b\%$ -li məhlulla qarışmasından alınan məhlulun qatılıq faizini ($c\%$) tapmağa imkan verir. Bu düsturdan istifadə edərək Məsələ 2-ni həll edə bilərik.

Məsələ 2-in həlli:

Məsələnin şərtinə görə $x = 300, a = 50$ və $y = 100, b = 30$ olduğunu nəzərə alsaq

$$c = \frac{x \cdot a + y \cdot b}{x + y} = \frac{300 \cdot 50 + 100 \cdot 30}{300 + 100} = 45.$$

Deməli $c\% = 45\%$.

Cavab: 45%.

Məsələ 3-ün həlli:

Məsələnin şərtinə görə $x = 1$, $a = 10$ və $y = m$, $b = 30$, $c = 22$ olduğunu

$$c = \frac{x \cdot a + y \cdot b}{x + y}$$

düsturunda nəzərə alsaq

$$\frac{1 \cdot 10 + m \cdot 30}{1 + m} = 22$$

olar. Buradan

$$22(1 + m) = 10 + 30m$$

$$8m = 12$$

$$m = 1,5$$

alarıq. **Cavab:** 1,5 kq.

Məsələ 3 fiziki məzmunlu qarışığa aid hesab məsələsidir. Şagirdlərin fizikaya aid bilik və bacarığına əsaslanaraq məsələnin həlli mümkündür.

Arximed qanununa görə ərintini suya batırarkən itirdiyi kütləsi sıxışdırıb çıxardığı suyun kütləsinə bərabərdir. Sıxışdırılıb çıxan suyun miqdarı suya batırılmış ərintinin həcminə bərabərdir. Aşkıdır ki, bu qeyd olunanlar sırf fizikaya aid anlayışlardır. Şagirdlərin göstərilən məsələni həll etməsi üçün fizikadan bu anlayışları bilməsi vacibdir. Ona görə də bu məsələnin həllində riyaziyyat və fizika fənləri arasında əlaqədən istifadə etməliyik.

Məsələ 4-ün həlli:

1. Ərintini suya batırıqda itirdiyi kütlə nə qədərdir?

$$16 \text{ kq} \quad 800 \text{ q} - 15 \text{ kq} \quad 750 \text{ q} = 1 \text{ kq} \quad 50 \text{ q} = 1050 \text{ q}$$

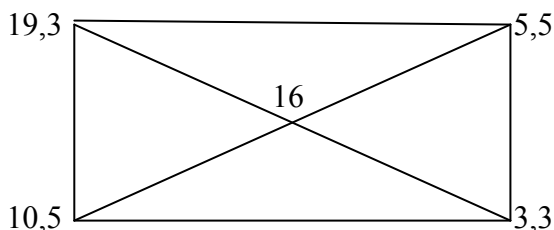
Ərintinin itirdiyi çəki (kütlə) çıxarılan suyun çəkisinə bərabər olduğu üçün Arximed qanununa görə ərintinin həcmi 1050 sm^3 -dir.

2. Ərintinin sıxlığı nə qədərdir?

$$16800 : 1050 = 16 \text{ (q/sm}^3\text{)}$$

Məsələnin şərtində qızıl və gümüşün sıxlıqları məlumdur. Bu metallardan ibarət ərintinin sıxlığının isə $16 \text{ (q/sm}^3\text{)}$ olmasını tapdıq.

Ərintidə qızıl və gümüşün miqdarını müəyyən etmək üçün "Pirson üsulu"na (qədim üsula) əsasən yaza bilərik:

Deməli, ərintidə qızılı gümüşün miqdarı $5,5 : 3,3 = 5:3$ kimidir.

Buna görə müvafiq ərintidə olan hər bir metalın kütləsini tapa bilərik. Buradan ərintidəki qızılın **10 kq 500 q**, gümüşün isə **6 kq 300 q** olduğunu alarıq.

Cavab: 10 kq 500 q qızıl, **6 kq 300 q** gümüş.

Məsələ 5-in həlli:

1) Aydındır ki, $v_0 = 24 \text{ m/san}$, $h_0 = 1,60 \text{ m}$, $g \approx 10 \text{ m/san}^2$. Digər tərəfdən yerə düşdüyü anda $h = 0$ olar. Onda fizika fəmindən məlum olan

$$h = -\frac{g}{2}t^2 + v_0t + h_0$$

düsturunda bunları nəzərə alsaq

$$0 = -\frac{10}{2}t^2 + 24t + 1,60$$

olar. Buradan alınmış

$$25t^2 - 120t - 8 = 0$$

kvadrat tənliyini həll etsək köklərdən biri mənfi olduğundan o məsələnin həlli ola bilməz. Digər kök $t \approx 4,9 \text{ (san)}$ məsələnin həlli olur.

2) Məsələnin şərtinə görə bu halda $h = 20 \text{ m}$ olur. Onda

$$20 = -\frac{10}{2}t^2 + 24t + 1,60$$

olar. Buradan alınmış

$$25t^2 - 120t + 92 = 0$$

kvadrat tənliyini həll etsək $t_1 \approx 1 \text{ (san)}$ və $t_2 \approx 3,8 \text{ (san)}$ alarıq.

Qeyd edək ki, bu kvadrat tənlikləri 8-ci sinif riyaziyyat dərslində verilmiş qrafik üsulla, qrafik kalkulyatordan istifadə etməklə, həm də köklər düsturu vasitəsi ilə həll etmək olar.

Cavab: 1) $\approx 4,9 \text{ san}$. 2) $\approx 1 \text{ san}$ və $\approx 3,8 \text{ san}$.

Məsələ 6-in həlli:

Məsələnin şərtinə görə $v_0 = 30 \text{ m/san}$, $h = 40 \text{ m}$ olar. Onda

$$h = -5t^2 + 30t$$

düsturundan alarıq:

$$40 = -5t^2 + 30t$$

$$5t^2 - 30t + 40 = 0$$

$$t^2 - 6t + 8 = 0$$

$$t_1 = 2 \text{ (san)}, \quad t_2 = 4 \text{ (san)}.$$

Cavab: 2 san, 4 san.

Məsələ 7-nin həlli:

1) Məsələnin şərtinə görə $t = 8 \text{ san}$. Onda

$$h = -5t^2 + 1600$$

düsturundan alırıq:

$$h = -5 \cdot 8^2 + 1600 = -320 + 1600 = 1280(m)$$

2) Bu halda $h = 1100 m$ olur. Onda

$$h = -5t^2 + 1600$$

düsturundan alırıq:

$$1100 = -5t^2 + 1600$$

$$t^2 = 100$$

$$t = 10(\text{san}).$$

Cavab: 1) 1280 m, 2) 10 san.

Ədəbiyyat

1. A.S.Adıgözəlov. *Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası*. Bakı-2006, 212 s.
2. M.X.Əsədov. *Orta məktəbin riyaziyyat kursunda məsələ həlli təliminin nəzəri və metodik problemləri*. Bakı-2018, 384 s.
3. N.M.Qəhrəmanova, M.A.Kərimov, İ.H.Hüseynov. *Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Riyaziyyat dərslisi*. Bakı, Radius, 2019, 240 s.
4. N.M.Qəhrəmanova, F.Hüseynov, S.Bədəlov. *Riyaziyyat-7, Dərslük/"Radius"*, Bakı-2014, 224 s.
5. N.M.Qəhrəmanova, M.A.Kərimov, İ.H.Hüseynov. *Riyaziyyat-8. Müəllim üçün metodik vəsait*. Bakı, "Radius", 2015, 224 s.
6. N.M.Qəhrəmanova, M.A.Kərimov, İ.H.Hüseynov. *Riyaziyyat-9. Dərslük/"Radius"*, Bakı-2016, 240 s.
7. N.M.Qəhrəmanova. *Riyaziyyat-9. Müəllim üçün metodik vəsait*. Bakı-2016, 240 s.
8. M.C.Mərdanov və başqaları. *Riyaziyyat-6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslük*. Bakı-2004, 336 s.
9. M.C.Mərdanov və b. *Cəbr-8. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-cı sinfi üçün dərslük*. Bakı-2005, 256 s.
10. Ə.M.Məmmədov. *Elementar riyaziyyata aid məsələ və misallar (metodik vəsait)*. Bakı-2015, 980 s.

KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ ELEKTRON TƏHSİL TEKNOLOGİYALARININ TƏLİMƏ TƏTBİQİ

S.S.Həmidov, M.Y.Süleymanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hamidovsaid@mail.ru
melike.42296@mail.ru

ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ЭЛЕКТРОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КОМПЬЮТЕРНЫХ СЕТЯХ

Резюме

В статье затронуты следующие вопросы:

- *Редакторы курсов*
- *Системы дистанционного обучения*
- *Вебинары*
- *Видео курсы*
- *Слайд-курсы*
- *Перспективы электронного обучения*
- *Основные преимущества электронного обучения*

EDUCATIONAL APPLICATION OF ELECTRONIC EDUCATION TECHNOLOGIES IN COMPUTER NETWORKS

Summary

The article covers the following questions:

- *Course Editors*
- *Distance education systems*
- *Webinars*
- *Video courses*
- *Slide courses*
- *Prospects of e-learning*
- *The main advantages of e-learning*

Ключевые слова: *дистанционно, образование, электронный, сеть, интернет*
Key words: *distance, education, electronic, network, internet*

Hər hansı bir elektron təhsil üç hissədən ibarətdir: təlim aləti, öyrənmə obyektı və təlim platforması.

Alət kimi kompüter çıxış edir. Smartfon və tabletlərdən də istifadə etmək olar. Mobil öyrənmə xüsusi ilə rahatdır, çünki kursları istədiyiniz zaman və hər yerdə qəbul etməyə imkan verir.

Təlimin obyektı elektron kursdur və müxtəlif yollarla təqdim edilə bilər. Məzmun növlərini aşağıda daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Təlim platforması istifadəçinin kurs keçdiyi yerdir. Ümumiyyətlə bu İnternetdəki bir veb saytdır, ancaq xüsusi bir sistem ola bilər. İndi iki reallıq üzərində daha ətraflı dayanaq: kurs yaratmaq vasitələri və məsafədən təhsil sistemləri.

Kurs Redaktorları:

Kurs Redaktorları (Authoring Tools) - slayd kursları, testlər, ekran görüntüləri, veb seminarlar, video kurslar, simulyatorlar yaradan e-Learning (elektron təlim) dizaynerləridir. Buna görə, kurslar yaratmaq üçün bir çox proqram var və hər biri xüsusi məqsədlər üçün daha yaxşıdır. Məsələn, YouTube-da bir təhsil video bloqu işləməyi planlaşdırırsınızsa, ekran görüntüsü yazan proqramı sizin üçün uyğun olar.

Təhsil məzmunu yaratmaq üçün bir neçə konstruktordan ibarət kompleks vasitələr də mövcuddur. Bu cür proqramlarda testlər edə, videolar yazı, slayd kursları yarada və simulyatorlar hazırlamaq olar. Bu proqramların imkanları və hədəflərinin təhlili nəzərdən keçirilmişdir.

Distant (məsafədən) təhsil sistemləri:

Distant təhsil sistemləri (LMS) təşkilat daxilində elektron tədris təşkil etməyə imkan verən platformalardır. Distant təhsilin təbiiq bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Administrator platformaya elektron kurslar yükləyir.
2. İşçilər və ya tələbələr təhsil portalının yaranması barədə məlumatlandırılır və qeydiyyatda dəvət olunurlar.
3. Qeydiyyatdan keçdikdən sonra administrator istifadəçiləri kurslara yazır.
4. İstifadəçilər portalda təlim alırlar.
5. Administrator nəticələr barədə ətraflı statistik məlumatlar toplayır.

Bu cür sistemlər həm şirkətlərdə, həm də təhsil müəssisələrində istifadə olunur. Bu gün onlarla sistem var ki, onların da hər biri təklif olunan funksiyalar və qiymətlərə görə fərqlənir.

Yuxarıda elektron kursların bir çox növü olduğunu qeyd etdik. Bu blokda məzmun növlərinə diqqət yetirəcəyik və hər birini daha ətraflı nəzərdən keçirəcəyik.

Testlər:

Test biliyi yoxlamaq üçün ən asan yoldur. Bununla birlikdə, kağız formaları yoxlamaq üçün uzun zaman tələb edir və əlverişsizdir, eyni zamanda skan

edilən zaman səhvlər ehtimalı var. Burada elektron testlər öz işinin öhdəsindən yaxşı gəlir. Belə ki, mətn faylında səhv olarsa o skan edilməyəcək.

Unikal formalar yaratmağa və test statistikasını toplamağa imkan verən ixtisaslaşdırılmış sistemlər də mövcuddur. Bu sistemlər əsasən təhsil və dövlət qurumları tərəfindən istifadə olunur.

Ekran görüntüləri (Screencast):

Screencast, istifadəçiyə nümayiş etdirilə biləcək bir şey öyrətmək məqsədi ilə qeydə alınan bir ekran görüntüsünün videosudur. Bu format Adobe Photoshop kimi kompleks bir proqramın tədrisi üçün uygundur.

Veb seminarlar (Webinars):

Veb seminarlar - videokamera ilə ekran yazısının yayımlanması. Artıq qeydə alınan ekran görüntüsündən fərqli olaraq veb seminar real vaxt rejimində yayımlanır, buna görə daha çox ənənəvi sinif dərsi kimi görünür. Bu formatın üstünlüyü ondadır ki, yayım zamanı iştirakçılar mütəxəssisə sual verə və dərhal cavab ala bilərlər. Veb seminarlar xüsusi veb saytlarda aparıldığı üçün əlavə proqram təminatının quraşdırılması tələb olunmur.

Video kursları:

Video kurslar da *Ekran görüntüsü (screencast)* kimi, nümayiş etdirilə biləcək ixtiyari bir şeyi göstərmək məqsədi daşıyır. Ancaq *Ekran görüntüsündən (screencast)* fərqli olaraq, belə bir kursa video və qrafik əlavələr, eləcə də əlavə effektlər daxil edilə bilər. Bu effektlərə miqyas artırma, filtrlər, videolar və slaydlar arasında keçidlər və s. aiddir.

Dialog simulyatorları (simulyatorları):

Dialog simulyatorları - istifadəçilərə suallar verən və seçilən cavabdan asılı olaraq fərqli reaksiyalar göstərən virtual personajlarla interaktiv dərslərdir. Bu real vəziyyəti oynamağa kömək edir. Məsələn avtomobil satıcısı ilə müştəri arasında ünsiyyətin virtual aparılması ilə real vəziyyətləri canlandırmağa imkan verir. Beləliklə, istifadəçi münaqişələri həll etməyi, tabe olanları idarə etməyi və müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəni öyrənir.

Slayd kursları:

Slayd kursları yalnız həm tədris etmək üçün, həm də imtahan verənin biliyinin yoxlanılması üçün nəzərdə tutulan dərslərdir. Belə bir kursa həm qrafiklər, həm testlər, həm də interaktiv simulyatorlar daxil edilə bilər. Məsələn, mürəkkəb avadanlıqdan istifadə etmədən əvvəl mütəxəssisləri sertifikatlaşdıran elektron imtahanlar var. Slayd kursları i-Spring Suite, Adobe Captivate, Articulate 360 və CourseLab kimi proqramlarda yaradılmışdır.

VR simulyatorları:

Bu, VR texnologiyasından istifadə edən virtual kursdur. Bu gün belə bir proqramın inkişafı çox uzun və bahalıdır, buna görə demək olar ki, heç istifadə olunmur. VR şirkəti AVRSpot tərəfindən aparılan bir araşdırmaya görə, bir

simulyatorun inkişafı ən azı 2 ay çəkir və simulyator nə qədər mürəkkəbdirsə, o qədər baha başa gəlir.

Elektron təhsilin perspektivləri:

Elektron təlim gələcəkdə yeni texnologiyaların inkişafından birbaşa asılıdır. Elektron təlim yeni bir mərhələyə qədəm qoyub. Bilik almaq üçün tələbə, onun fərdi öyrənməsinə və materialın qəbuluna diqqət yetirilməlidir. Tələbəni təlimə cəlb etmək üçün oyunlardan istifadə edilir. Belə ki, onlar diqqəti cəmləşdirir və rəqabət hissini artırır. Bu da informasiyanın yaxşı mənimsənilməsinə zəmin yaradır.

Son illərdə e-Learning termini Qərbdə geniş yayılmışdır, yəni İnternet vasitəsilə elektron formada öyrənmə prosesi deməkdir.

Ənənəvi tədrisdən kompüter texnologiyalarına əsaslanan tədrisə keçid prosesi iyirmi il ərzində inkişaf edib. Qlobal olaraq, bu dünyanın bir başından digərinə lazımı miqdarda məlumat göndərilməsi, digər şəbəkə istifadəçiləri ilə sərbəst şəkildə onlayn ünsiyyət qurulması, İnternet saytlarında məlumat yerləşdirməyi və bütün sadalananların istifadəçilərin istifadəsinə verilməsini təmin edən İnternetin inkişafı ilə mümkün oldu.

Bir qədər sonra ortaya çıxan distant təhsil yuxarıda göstərilən çatışmazlıqları aradan qaldırdı və bir sıra əlavə imkanlara malik fərqli bir təhsil yanaşması təklif etdi. Məsafədən təhsildə təhsil prosesi bir sıra xüsusi tədris vəsaitlərinə, o cümlədən öyrənmə prosesində müəllimlə əlaqə qurma fürsətinə sahib olmağa, tələbənin fərdi cədvələ uyğun olaraq özü üçün əlverişli bir yerdə təhsil almağına əsaslanırdı.

E-Learning (elektron təlim) yeni multimedia və İnternet texnologiyalarından istifadə etməklə, mənbələrə və servislərə çıxışın yaxşılaşdırılması, eləcə də məsafədən məlumat mübadiləsi və əməkdaşlıq yolu ilə öyrənmənin keyfiyyətini artırmağa xidmət edir. Bu gün e-Learning CD, korporativ şəbəkələr və İnternet vasitəsilə interaktiv elektron vasitələrindən istifadə edərək informasiyanı çatdıran bir təlim prosesidir.

İnternet vasitəsilə məsafədən təhsilin əsas vəzifəsini həll etməklə yanaşı, elektron təlim həm də əyani təhsilə əla bir əlavədir və ənənəvi təhsilin keyfiyyəti və effektivliyini artırmaq üçün yaxşı köməkçi ola bilər.

Ümumiyyətlə, elektron təlimin (E-Learning) əsas üstünlükləri bunlardır:

1) Daha çox giriş azadlığı - tələbə qlobal informasiya şəbəkəsinə çıxışı olduğu hər hansı bir yerdən İnternet vasitəsi ilə elektron kurslara daxil olmaq imkanına malikdir.

2) Səriştəli, keyfiyyətli təhsil - bütöv bir mütəxəssis qrupunun iştirakı ilə kurslar yaradılır ki, bu da elektron təlimi yetkin və keyfiyyətli bir tədrisə çevirir.

3) Təhsil almaq üçün aşağı qiymətlər - elektron təlimdə təhsilin verilməsi prosesi, tələbəyə yalnız internet vasitəsilə məlumat mübadiləsini əhatə edir. Tələbənin təhsillə əlaqədar ədəbiyyat almaq xərcləri buraya daxil edilmir.

4) Elektron kursun məzmununun modullara bölünməsi imkanı - kiçik məlumat blokları mövzunun öyrənilməsini daha çevik edir və lazımı materialların axtarışını asanlaşdırır.

5) Təlimin çevikliyi - tələbə materialların öyrənmə müddətini və ardıcılığını özü seçir, bütün öyrənmə prosesini öz imkanlarına və ehtiyaclarına uyğun şəkildə tamamilə uyğunlaşdırır.

6) İş yerində təhsil alma fürsəti – tələbələr mobil internetdən istifadə edərək hərəkətdə olarkən həm evdə, həm də işdə (istehsalatdan ayrılmamaq şərti) təhsil almaq imkanına malikdirlər.

7) Zamanla ayaqlaşmaq, inkişaf etmək imkanı - elektron kursların istifadəçiləri: həm müəllimlər, həm də tələbələr öz bacarıq və biliklərini ən son müasir texnologiyalar və standartlara uyğun inkişaf etdirirlər. Elektron kurslar həm də tədris materiallarının vaxtında və səmərəli yenilənməsinə imkan verir.

8) Biliklərin qiymətləndirilməsi meyarlarını müəyyənləşdirmək bacarığı - elektron tədrisdə bir şagirdin təlim prosesində qazandığı biliklərin qiymətləndirildiyi meyarları aydın təyin etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva N., Namazov M. *Kompyuter və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları*. Bakı. 2012.
 2. Bayramov H.M., Mənsimov H. İ., Məmmədov Ə.S. *Kompyuter şəbəkələrinin əsasları*. Unec.Bakı. 2019
 3. Зайцев В.С. *Мультимедийные технологии в образовании: современный дискурс. Методическое пособие*. Челябинск, 2018
- Olifer V.Q. Olifer N.A Kompjüterne seti. Uçebnik dlə Vuzov. Moskva 2010*

AZƏRBAYCAN NEFT EMALI SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ (XX ƏSRİN 70-80-Cİ İLLƏRİ)

S.S.Kərimov
AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
karimovsabir1997@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan SSR-də Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə neft emalı sənayesinin inkişafı tədqiq olunur. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il avqust plenumu respublikanın neft emalı sənayesindəki vəziyyəti hərtərəfli müzakirə etdi, çətinlikləri və həll yollarını müəyyənləşdirdi. Plenumdan sonra neft emalı sənayesinə daha çox diqqət yetirildi və bu sahəyə ayrılan vəsaitin həcmi əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli artdı. Respublika rəhbəri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə neft emalı sənayesində yenidənqurma işləri başladı, bir neçə mühüm qurğu tikilib istismara verildi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində neft məhsulları istehsalında yüksək nəticələr əldə edilmişdi.

НОВЫЙ ЭТАП В ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА (70-80-е годы XX ВЕКА)

Резюме

В статье рассматривается развитие нефтеперерабатывающей промышленности во время руководства Гейдара Алиева в Азербайджанской ССР. Августовский пленум 1969 года ЦК Коммунистической Партии Азербайджана основательно обсудил положение в нефтеперерабатывающей промышленности республики, выявил недостатки и способы их решения. После пленума больше внимания было уделено нефтеперерабатывающей промышленности и объем средств выделяемых на это направление, значительно увеличился по сравнению с предыдущими годами. По инициативе руководителя республики Гейдара Алиева начались реконструкционные работы в нефтеперерабатывающей промышленности, построены и введены в эксплуатацию несколько важные установки. Благодаря реализации этих мер были достигнуты высокие результаты в производстве нефтепродуктов.

A NEW STAGE IN THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI OIL PROCESSING INDUSTRY (70-80s OF THE XX CENTURY)

Summary

The article examines the development of the oil refining industry during the leadership of Heydar Aliyev in the Azerbaijan SSR. The August 1969 plenum of the

Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan thoroughly discussed the situation in the oil refining industry of the republic, identified shortcomings and ways to solve them. After the plenum, more attention was paid to the oil refining industry and the amount of funds allocated for this area has increased significantly compared to previous years. On the initiative of Heydar Aliyev, reconstruction work began in the oil refining industry, several important installations were built and put into operation. Thanks to the implementation of these measures, good results have been achieved in the production of petroleum products.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi, plenum, neft emalı, yenidənqurma*

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Центрального Комитета Коммунистической Партии Азербайджана, пленум, нефтепереработка, реконструкция*

Key words: *Heydar Aliyev, Azerbaijan Communist Party Central Committee, plenum, oil refinery, reconstruction*

Neft emalı sənayesi Azərbaycan SSR neft sənayesinin mühüm əhəmiyyətə malik sahəsi olaraq keçən əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərdiyi xüsusi qayğı nəticəsində respublika sənayesinin qüdrətli sahələrindən birinə çevrildi. Rəhbərliyə gəldikdən sonra, bu sahədə mövcud olan nöqsanlar Heydər Əliyev tərəfindən ciddi tənqid olundu və onların aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il avqust plenumunda neft emalı sənayesinin vəziyyəti müzakirə olundu. Burada qeyd olunurdu ki, hasil edilən neftin az olması, təbii olaraq, neft emalı zavodlarının işinə təsir göstərir. Ancaq bu sahənin öz ehtiyatlarından da zəif istifadə olunur. İlin əvvəlindən bəri, Neft Emalı və Neft-Kimya Sənayesi Nazirliyinin verdiyi məlumatlara görə, neft və onun emalı məhsullarının itkisi 380 min ton təşkil edib ki, bu da normalarda nəzərdə tutulandan 33 min ton çoxdur [1, v. 12].

Heydər Əliyev rəhbərliyə gəldikdən sonra neft emalı və neft-kimya sənaye sahələrindəki mövcud vəziyyətlə yaxından tanış oldu. O, sonralar bununla bağlı qeyd edirdi: “1970-ci ildə qeyd olundu ki, Azərbaycan ölkəyə təxminən 100 il müddətində 1 milyard ton neft vermişdir. Böyük Vətən müharibəsi dövründə ölkənin neftə olan tələbatının 75 faizini Azərbaycan ödəmişdir. Lakin neftayırma zavodlarımız çar dövründən qalan, yəni müasir tələblərlə ayaqlaşmayan müəssisələr idi. Bu məsələ ilə maraqlananda o da məlum oldu ki, yeni qurğu, avadanlıq var, lakin SSRİ rəhbərliyi bu müəssisəni zavodlar olmayan yerdə tikir. Azərbaycanda qədimdən neft çıxarılır, yeni texnologiyalı neftayırma zavodlar isə başqa yerlərdə tikilir. Nazirlikdə belə düşünülürmü: köhnə zavodlar Azərbaycana bəs edər. Bəs Bakının, Qara şəhərin ekologiyası? Buraya niyə Qara şəhər deyilir, çünki bütün Bakını hisə qərq edirdi. Biz nazirlik, SSRİ Nazirlər Soveti qarşısında məsələni qəti qoyduq və Azərbaycanda iki böyük neftayırma zavodu tikildi.

Bunlardan biri 8 milyon ton neftayırma gücünə malik qurğudur. O biri isə Qara şəhərdə Zığa gedən yerdə XXII partiya qurultayı adına zavodun yerində tikildi. Bir dəfə həmin zavoda getdim. Məni dəhşət bürüdü: yer, göy qapqara idi. Bütün tullantılar isə dənizə tökülürdü. Buradakı bütün köhnə avadanlıqları çıxartdıq. Yerində Almaniyadan olan mütəxəssislərin köməyi ilə yeni zavod tikdik. Yüksək keyfiyyətli benzin hazırlamaq üçün avadanlıq Fransadan alındı və katalitik reform qurğusu tikildi” [3, s. 425].

1971-ci il yanvar ayının 14-də respublika neft emalı sənayesinin işi ilə əlaqədar xüsusi qərar qəbul edildi və Heydər Əliyevin səyi nəticəsində neft emalı müəssisələrinin yenidən qurulması üçün 379 milyon manat miqdarında vəsait ayrıldı [14, c. 158]. Qısa müddətdə fayda götürülməsini təmin etmək üçün neft emalı müəssisələrində yenidənqurma tədbirlərinin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi planlaşdırılırdı. Respublika ərazisində neft emalının “Azərneftyanacaq” və “Azərneftyağ” neft emalı zavodlarında cəmləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

1970-ci illərdə Qazaxıstanda böyük neft ehtiyatlarına malik olan Manqışlaq yatağının işlənilməsinə başlandı. Buradan çıxarılan neftin tərkibində kükürd birləşmələrinin həcmi minimum səviyyədə idi, lakin parafinlər 28 faizə çatırdı. Dövlət Neft Layihələşdirmə İnstitutunun apardığı tədqiqatlardan sonra qərara alındı ki, yanacaq balansının təmin edilməsinin ən sərfəli yolu Azərbaycan ərazisində Manqışlaq neftinin emal edilməsi üçün yeni qurğunun inşa edilməsidir. Neftin ilkin emalı prosesini aparmaq üçün iki güclü, müasir kombinasialı ELOU-AVT-6 qurğusu inşa edilməli və həmin qurğularda bütün neftin təqribən 50 faizinin emal edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Neftin ilkin emalı üçün ildə 3 milyon ton tutumlu iki aqreqatla müqayisədə ildə 6 milyon ton tutumlu bir qurğunun tikilməsi kapital qoyuluşlarını 32 faiz, metal xərclərini 47 faiz, əməliyyat xərclərini 25 faiz, istehsal sahələrini 46 faiz azaltmaq və əmək məhsuldarlığını 2.4 dəfə artırmaq imkanı verirdi [4, s. 312-313].

Fəaliyyət göstərən 9 neftayırma zavodu, 7 vakuüm avadanlığı sökülüb onların yerləşdikləri ərazilərdə xammalın emalının dərinləşməsinə təmin edən və yüksək keyfiyyətli məhsullar əldə edən yeni qurğular tikilməsinə qərar verildi. Bütün neft emalı avadanlıqları modernləşdirilməli, elektrik duzsuzlaşdırma blokları, hava ilə soyuducu aparatları quraşdırılmalı idi. Gücü zəif olan 3 qurğudan bənzərsiz fərdi xüsusiyyətlərə malik olan Bakı nefti və ya neft qarışıqlarının emal edilməsi üçün istifadə olunmalı və keyfiyyət tələblərinə cavab verən məhsullar alınmalı idi. Məsələn, onlardan birində yağlı Balaxanı nefti, Buzovna və Bibi-heybət ərazilərindəki yüngül neftlərin ardıcıl emal edilməsi ilə yüksək keyfiyyətli benzin komponentləri, “AMQ-10” markalı qış dizel yanacağı, “AU”, “MK-8” markalı ox yağı, 3 növdə turbin yağı, “SU” markalı maşın yağı, 38 vahidli silindr yağı və digər məhsulların istehsalı üçün distillatların alınması nəzərdə tutulurdu. İkinci qurğuda “Neft Daşları” yatağından çıxarılan neftin emal edilməsi planlaş-

dırılırdı. Üçüncü qurğu Siyəzən, Neftçala, Qala, Pirallahı sahələrindən çıxarılan neft qarışıqlarının emal edilərək, keyfiyyətli məhsulun, o cümlədən ixrac üçün gəmi mazutunun istehsal edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Benzin istehsalında əsas diqqət isə avtomobil yanacağına keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilmişdir. Avtomobil benzininin istehsalının əsas hissəsi təkrar proseslərin aparılması nəticəsində əldə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

1971-1975-ci illəri əhatə edən IX beşillikdə mövcud olan texniki bazada mühüm texniki işlər görüldü və yeni qurğular, avadanlıqlar tətbiq edilmədən neft emalı sənayesində məhsul istehsalının həcmi artırıldı. Həmçinin katalitik kreqinq qurğularının texnologiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi.

Respublikanın neft emalı zavodlarının 1973-1974-cü illərdə istehsal etdiyi məhsulların 98,7 faizi attestasiyadan keçdi və istehsal olunmuş məhsulun 5 növünə keyfiyyət nişanı verildi. 1971-1975-ci illər ərzində A-76 və Aİ-93 markalı benzin istehsalı 12 faiz artdı. Bu dövrdə respublika neft emalı müəssisələrində keyfiyyətli energetika və mühərrik yağlarının da istehsalı prosesi həyata keçirilirdi. Respublikanın Neft-Kimya Sənayesi Nazirliyində və nazirliyə tabe olan müəssisələrdə, zavodlarda 1975-ci ildə standartlaşdırma və keyfiyyət üzrə xidmətlər yaradıldı [9, s. 122; 4, s. 186-187].

Respublikanın neft emalı zavodlarında rekonstruksiya işlərinin başlanğıcı ELOU-AVT qurğusunun quraşdırılması oldu. ELOU-AVT qurğusu 1976-cı il də yenidənqurma işlərinin nəticəsi kimi Yeni Bakı Neftayırma Zavodunda istismara verilən ilk obyekt oldu. Bu qurğunun əsas xammal bazasını Böyükşor gölü sahəsi təşkil edirdi. Zəhmətkeşlərin 1976-cı il dekabr ayının 24-də qurğunun istismara verilməsinə həsr edilmiş mitinqdə Heydər Əliyev də iştirak etdi. İttifaqda ən nəhəng komplekslərdən olan bu qurğuda yüksək keyfiyyətli müxtəlif növdə neft məhsulları istehsal etmək nəzərdə tutulurdu. Belə ki, ELOU-AVT qurğusu yüksəkətkanlı benzin və 10 növdə başqa neft məhsullarını istehsal edirdi. Qurğuda aparılan bütün proseslər avtomatlaşdırılmışdı və əl əməyindən istifadə olunmurdu. Tikinti və montaj işləri ilə məşğul olan 20-yə qədər təşkilatın kollektivi ELOU-AVT qurğusunun inşa edilməsində, quraşdırılmasında iştirak etmişdilər [15]. Qurğunun inşa edilməsi iki il müddətində başa çatdırılmışdı. Quraşdırılma zamanı istifadə olunan texnoloji avadanlıqların əsas hissəsi Almaniya istehsalı idi. Qurğunun istismara verilməsi monokükürlü xammalın az olduğu bir vəziyyətdə kükürlü neftin emalını həyata keçirməyə və bunun əsasında xammal qıtlığını müəyyən qədər aradan qaldırmağa imkan verməklə xüsusi əhəmiyyətə malik idi.

Qurğunun istismara başlaması ilə mənəvi baxımdan köhnəlmiş 4 qurğu ləğv edildi və neft emalında iqtisadi göstəricilər yaxşılaşmağa başladı. Bundan əlavə, qurğunun istismara verilməsi neft məhsulları istehsalını 86 faiz artırmaq,

işçilərin sayını isə 3 dəfə azaltmaq imkanı verirdi [7, s. 69]. 1982-ci ilin əvvəlinə qədər ELOU-AVT qurğusunun gücü layihədə nəzərdə tutulmuş səviyyəyə çatdırılmışdı ki, bu da bilavasitə yüksək keyfiyyətli mühərrik yağları, açıq rəngli neft məhsulları, o cümlədən neft koksil, Sumqayıt sintetik zavodu üçün piroliz qazı istehsalının həcmnin daha da artırılmasına imkan verirdi. Zavodda, həmçinin ksilol, toluol və başqa aromatik karbohidrogenlər buraxılırdı ki, bunlar da lak-boya qətranı və piroliz qazı istehsalı zamanı xammal kimi istifadə olunurdu [11, s. 41].

Bu illərdə respublikanın neft emalı sənayesində istismara verilən ikinci mühüm qurğu benzinin katalitik riformlaşması üçün nəzərdə tutulmuş qurğu idi. 1980-ci ildə Yeni Bakı Neftayırma Zavodunda katalitik riforminq qurğusunun istismara verilməsi istehsal olunan avtomobil benzininin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verdi.

O zaman Azərbaycan SSR Neft Emalı Sənayesi naziri olan Kamil Aki-mov katalitik riforminq qurğusu barədə məlumat verir ki, qurğunun inşası ilə bağlı məsələ dolaşığa düşmüş və məhz Heydər Əliyevin iş qarışmasından sonra öz həllini tapmışdı. Bu qurğunun texnologiyasını ABŞ-ın “UOP” şirkəti hazırlamışdı, qurğunun texniki avadanlığı isə Fransanın “Litwin” firmasının istehsalı idi. Dünyada yalnız dörd belə qurğunun qeydə alındığı həmin dövr üçün katalitik riforminq qurğusu müasir texnoloji proses idi. Həmin dövrə qədər SSRİ məkanında belə bir qurğu yox idi [2].

Katalitik riforminq qurğusunun istismara verilməsi ilə respublikada buraxılan aşağı növlü A-66, A-72 markalı benzinlərin istehsalı dayandırıldı və yüksək növlü A-76 və Aİ-93 markalı benzinlərin istehsalı daha da artırıldı.

Azərbaycan SSR rəhbərliyi sənayenin ən mühüm sahələrində istehsalın inkişafının daha da sürətləndirilməsinin təmin edilməsi istiqamətində konkret tədbirlər planı hazırlayıb, müzakirə etmək üçün Sovet İttifaqı KP MK-ya təqdim etmişdi. Həmin tədbirlər planına neft emalı müəssisələrində yenidənqurma işləri ilə bağlı məsələ də daxil edilmişdi. Heydər Əliyev bu məsələnin Azərbaycan KP MK-nın 1976-cı il oktyabr ayında keçirilən plenumunda öz məruzəsində “mühüm problem” olduğunu qeyd etmişdi. Sovet İttifaqı KP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi “1976-1980-ci illərdə respublika sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına dair Azərbaycan KP MK-nın təkliflərinə baxılmasının nəticələri haqqında” qərarında Azərbaycan SSR-nin sənayesinin hərtərəfli və dinamik inkişafı, strukturunun təkmilləşdirilməsi, bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin sosial rifahının daha da yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər proqramı müəyyənləşdirilmişdi.

1976-1980-ci illəri əhatə edən onuncu beşillikdə neft emalı zavodlarının köklü şəkildə yenidən qurulması üçün ayrılmış kapital qoyuluşlarının həcmi əvvəlki beşillik planlardakı faktiki xərcləri xeyli üstələyirdi. Belə ki, bunun üçün ayrılmış vəsaitin həcmi 1961-1965-ci illəri əhatə edən yeddinci beşillikdə

54,9 milyon rubl, 1966-1970-ci illəri əhatə edən səkkizinci beşillikdə 62,1 milyon rubl, 1971-1975-ci illəri əhatə edən doqquzuncu beşillikdə 104,2 milyon rubl idisə, onuncu beşillikdə bu məbləğ 247 milyon rubla çatırdı [4, s. 318]. Bunun nəticəsi idi ki, neft emalı sənayesi sahəsində bir neçə mühüm obyektlər tikildi və istismara verildi:

- Yeni Bakı Neftayırma Zavodunda inşası 1977-1979-cu illərdə nəzərdə tutulmuş, xaricdən alınan avadanlıq kompleksi bazasında SSRİ-də ilk olaraq katalitik riforminq qurğu kompleksi;
- Bakı Neftayırma Zavodunda xaricdən alınan avadanlıq kompleksi bazasında ELOU-AVT-6 qurğu kompleksi. Bu qurğunun tikintisi 1979-1980-ci illərdə yekunlaşdırılmışdı;
- Bakı Neftayırma Zavodunda duru parafinlərin istehsalı üçün xaricdən alınan avadanlıq kompleksi bazasında "Pareks" qurğu kompleksi;
- Bakı Neftayırma Zavodunda yağların hidrotəmizlənməsi üzrə, yəni yağların asfaltsızlaşdırılması və parafinsizləşdirilməsi prosesinin aparılmasını təmin edən qurğu kompleksi;
- Yeni Bakı Neftayırma Zavodunda ləng koklaşdırma üsulu ilə elektrod kokunun istehsalını aparmağa imkan verən qurğu kompleksi;
- Sumqayıt Aşqarlar Zavodunda İNXP-21 antioksidan qatqısı istehsalı üzrə qurğu.

Bununla yanaşı, 1976-1980-ci illərdə işə salınmış yağların soyuq asfaltsızlaşdırılması və parafinsizləşdirilməsi üzrə qurğuların istehsal gücü artırıldı və digər obyektlərin tikintisi yekunlaşdırıldı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR-də neft hasilatında azalmanın baş verdiyi bir vəziyyətdə neft emalı sənayesində xərci yüksək olan müəssisə və qurğuların tikilib istismara verilməsi mərkəzin respublikanı iqtisadi baxımdan daha da asılı vəziyyətə salmaq məqsədi ilə əlaqədar idi. 1983-cü ildə Qroznı-Bakı kəməri işə düşdü və Azərbaycan İttifaqın vahid neft kəməri şəbəkəsinə qoşulmuş oldu. Bununla da, Sibirin kükürd tərkibi yüksək olan, emal edilməsi ekoloji cəhətdən ziyanlı olan nefti artıq Bakıya axmağa başladı. Amma belə müəssisələrin istismara verilməsinin respublika üçün əsas müsbət cəhətlərindən biri o idi ki, əmək ehtiyatları işlə təmin edilirdi. Təbii ki, məqsədindən asılı olmayaraq, tikilən belə müəssisələr və qurğular ölkənin sərvəti idi [10, s. 176].

Yenidənqurma işlərinin layihəsi tərtib olunan zaman yeni zavodların inşasında əsas hesab edilən prinsiplərdən istifadə edilmişdi. Layihələşdirmə işlərinin hamısı Azərbaycan SSR və İttifaq hökumətinin mütəxəssisləri, zavodların mühəndisləri və alimlərin iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Ən vacib məsələlər respublika rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK Bürosunda müzakirə edilirdi. Bunlar arasında neft emalı və sürtkü yağlarının istehsalı üçün neftayırma zavodlarının modernləşdirilməsinin maliyyələşdirilməsi məsələləri var idi.

1970-ci illərdə Azərbaycan SSR-də ilk dəfə neft emalı və neft-kimya müəssisələrinin yenidənqurulması proqramı hazırlanarkən su hövzələrinin və havanın ekoloji problemlərinin həlli ilə əlaqədar məsələnin nəzərdə tutulması Heydər Əliyevin respublika neft-kimya sənayesi sahəsinin inkişafına olan xüsusi diqqət və qayğının göstəricisi idi. Atmosferin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün müasir proseslər zamanı və istifadə edilən avadanlıqlarda hermetiklik tətbiq edilmişdi. Xəzər dənizinin ekoloji baxımdan mühafizəsi üçün isə neft emalı zavodlarından axıdılan tullantı suların təmizlənməsi məqsədilə bioloji təmizləyici xüsusi qurğular kompleksi işə salınmışdı [8].

Həyata keçirilən bütün bu tədbirlər sayəsində texnoloji proseslər təkmilləşdirildi, neft emalı dərinləşdirildi, yüksəkoktanlı benzin istehsalı təxminən 1,6 dəfə, keyfiyyətli sürtkü yağlarının istehsalı isə 7,5 dəfə artırıldı. Bundan başqa, neft emalı sənayesi sahəsində yenidənqurma işlərini 80-ci illərin I yarısında yekunlaşdırmaq, məhsul istehsalını 100 milyon manatlıqdan çox, əmək məhsuldarlığını isə 30 faiz artırmaq, istehsal olunan məhsulun keyfiyyətini və texniki səviyyəsini, istehsal mədəniyyətini yüksəltmək kimi vəzifələr qarşıya qoyulmuş və bunların əksəriyyəti yerinə yetirilmişdi.

1976-1980-ci illərdə Azərbaycan SSR-də neft emalı sənayesinin rentabelilik səviyyəsinin 4,12 punkt artırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu illərdə respublika neft emalı sənayesində texniki-iqtisadi göstəricilərdə artım müşahidə olunurdu. Belə ki, 1975-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə istehsal olunmuş ümumi məhsul 109,9 faiz, satış üçün istehsal edilən məhsul 117,6 faiz, əmək məhsuldarlığı isə 115,7 faiz təşkil edirdi [6, s. 213].

Bu illərdə istismara verilmiş qurğulardan tam şəkildə istifadə olunduğu halda ümumi istehsal olunmuş məhsul buraxılışı 763,3 milyon rubl olmalı idi. Bu ümumi məhsul buraxılışının 1975-ci ildə qeydə alınmış həcmi ilə müqayisədə 18 faiz, yəni 121,1 milyon rubl, 1970-ci il həcmindən isə 40 faiz, yəni 165,8 milyon rubl çox idi. Satış üçün nəzərdə tutulan məhsul istehsalı isə 1970-ci ilə nisbətən 36 faiz, 1975-ci ilə nisbətən 21 faiz artmışdı [12, s. 89].

Yetmişinci illərin ikinci yarısı - səksəninci illərin əvvəllərində Azərbaycanda xam neft hasilatı azaldı və boş qalmış neft emalı zavodlarının istehsal gücündən istifadə etmək üçün Rusiya və Qazaxıstandan böyük həcmdə xam neft idxal edilməyə başladı. Ümumiyyətlə, səksəninci illərin ortalarında Azərbaycanda emal olunan neftin təqribən 40 faizi idxal nefti idi. 1981-ci il üzrə Azərbaycan neft emalı sənayesində emal olunan xam neftin 13,3 milyon tonu yerli neft idi və bundan əlavə, 5,1 milyon ton Rusiyadan, 2,2 milyon ton xam neft isə Qazaxıstandan idxal edilmişdi. 1985-ci ildə Qazaxıstandan idxal edilən xam neftin miqdarı artaraq 5,6 milyon tona çatmış, Rusiyadan idxal edilən xam neft isə 3,2 milyon ton təşkil etmişdi. Həmin ildə Azərbaycanda 12,4 milyon ton yerli xam neft istehsal edilmişdi [4, s. 320].

1980-1985-ci illərdə neft emalı Bakı neftayırma zavodlarında aşağı göstəricilər (42%) və markalı mazut istehsalı (42%) da daxil olmaqla qatı neft məhsulları istehsalının yüksək həcmi (55%) ilə xarakterizə olunurdu. Eyni zamanda istehsal olunan məhsulların 70 faizdən çoxu respublika xaricinə ixrac edilmişdir (40 faiz markalı mazut da daxil olmaqla) və neft-kimya sənayesinə göndərilən neft məhsullarının payı 5 faiz təşkil etmişdir. Sürtkü yağlarının buraxılışı distillatların təmizləmə üsullarında prinsipcə dəyişiklik edilmədən istehsalın genişləndirilməsi və intensivləşdirilməsi əsasında artırılmışdır. Alkilfenol və sulfat tipli effektiv qatqıların istehsalı avtomobil və dizel yağlarının yalnız qatqılarla istehsal edilməsi üçün imkan yaratdı. İstehsal edilmiş benzinin əsas hissəsi oktan səviyyəsi 76 və daha yuxarı olan yüksək keyfiyyətli benzin idi [4, s. 197].

Beləliklə, Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi dövrdə neft emalı sənayesinin inkişafı, modernləşməsi, bu sahədə mövcud olan nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi. Görülən işlər sayəsində respublika neft emalı sənayesində istehsal olunan məhsulların həcmi və keyfiyyətini artırmaq mümkün oldu.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 56, iş 9, qutu 1.*
2. *Akimov K. Heydər Əliyev və Neft Emalı Sənayesi // Respublika qəzeti, 11 May 2014. s. 7*
3. *Axundova E. Heydər Əliyev: Şəxsiyyət və zaman: II hissə (1969-1982). Bakı, Ozan, 2007. 783 s.*
4. *Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Beş cildə. III cild. Bakı, Azərnaşr, 1998. 387 s.*
5. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild. Bakı, Elm, 2008. 608 s.*
6. *Bəhramov C.Ə. Azərbaycan nefti. Bakı, Expo-Orq, 2010. 352 s.*
7. *Əliyev H.Ə. Sovet Azərbaycanı. Bakı, Azərnaşr, 1981. 184 s.*
8. *Əliyev İ.Ə. Azərbaycanda neft-kimya sənayesinin inkişafı ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır // Azərbaycan qəzeti, 7 April 2005*
9. *Heydər Əliyev. İki cildə, I cild. Bakı, Turxan, 2013. 498 s.*
10. *Qaffarov T.B. Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, Mütərcim, 1999. 279 s.*
11. *Qurbanov Ə. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişafı // Qərb Universiteti, Elmi xəbərlər. N. 2. Bakı 2013. s. 38-43*
12. *Nəbiyev B.E. Heydər Əliyev və Azərbaycan SSR-in iqtisadi inkişafı (1969-1982-ci illər). tarix e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. dis. Bakı 2007. 183 s.*
13. *Zeynalov İ.X. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illər). Bakı, BDU nəşriyyatı, 1996. 314 s.*
14. *Бахрамов Д.А. Развитие нефтяной промышленности Азербайджанской ССР в 70-80-е гг. XX века // Вопросы истории. Баку 2017, №3, стр. 155-163*
15. *Ведение в строй комплекса по переработке нефти // Бакинский рабочий, 25 декабря 1976 г.*

SEASONAL RESEARCH OF MICROBIOTA IN THE SOILS OF THE GOYCHAY REGION

T.A.Hasanova
ANAS, Institute of Soil Science and Agro Chemistry
turkan.amea@gmail.com

Summary

The article deals seasonal studies of microbiota have revealed characteristic differences in virgin and cultivated cenoses. The carried out statistical processing revealed characteristic relationships between the number of microorganisms, enzyme activity, and soil humus. According to the floristic composition of the herbarium material of natural cenoses, 55 plant species were identified. The total phytomass of the phytocenosis is 1837 g/m²; in cereal and alfalfa agrocenoses, their amount, respectively, ranges from 2808 g/m² to 1145 g/m². The total number of microorganisms in these soils can play the role of their bio-diagnostic indicator and relative criterion for their biogenic activity. Many representatives of the soil biota are involved in various stages of the transformation of organic residues. Spore-forming bacteria and actinomycetes play an important role in the decomposition and humification of plant residues in moist soils of natural and cultural cenoses. Among microorganisms, microscopic fungi are actively involved in the decomposition of plant residues. An in-depth study of these factors can become the basis for increasing soil fertility, developing scientifically grounded measures to manage soil processes.

GOYÇAY BÖLGƏSİNİN TOPUĞUNDA MİKROBİOTA MÖVSÜM TƏDQİQATI

Xülasə

Mikrobiotanın mövsümi tədqiqatları təbii senozların xam torpaqlarında və mədəniləşmiş senozların suvarılan torpaqlarında xarakterik fərqləri aşkar etdi. Həyata keçirilmiş statistik hesablamalar nəticəsində mikroorqanizmlərin sayı, fermentativ aktivliyi və torpaq humusu arasındakı xarakterik əlaqələr aşkar edilmişdir. Təbii senozların xam torpaqlarından toplanmış herbal materiallarda floristik tərkibinə görə 55 bitki növü müəyyən edilmişdir. Fitosenozun ümumi fitokütləsi 1837 q/m²; taxıl və yonca aqrosenozlarında onların miqdarı olaraq 2808 q/m² ilə 1145 q/m² arasındadır. Bu torpaqlardakı mikroorqanizmlərin ümumi sayı onların biodiagnostik göstəricisi rolunu oynaya və biogen fəaliyyətlərinin nisbi meyarı hesab oluna bilər. Torpaq biotasının bir çox nümayəndəsi üzvi qalıqların çevrilməsinin müxtəlif mərhələlərində iştirak edirlər. Sporəmələgətirən bakteriyalar və aktinomisetlər təbii senozların xam və becərilən senozların dəmyə torpaqlarında bitki qalıqlarının parçalanmasında və humifikasiyasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mikroorqanizmlər arasında mikroskopik göbələklər bitki

qalıqlarının parçalanmasında fəal iştirak edir. Bu amillərin dərindən öyrənilməsi torpaq proseslərini idarə etmək üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə torpağın məhsuldarlığını artırmaq mümkündür.

СЕЗОННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МИКРОБИОТЫ В ПОЧВАХ ГОЙЧАЙСКОГО РАЙОНА

Резюме

Сезонные исследования микробиоты выявили характерные различия в целинных и окультуренных ценозах. Проведённые статистические обработки выявили характерные зависимости между численностью микроорганизмов, активностью ферментов и гумусом почвы. По флористическому составу гербарного материала природных ценозов идентифицировано 55 видов растений. Общая фитомасса фитоценоза составляет 1937 г/м², в зерновых и люцерновых агроценозах их количество соответственно колеблется от 2808 г/м² до 1145 г/м². Общая численность микроорганизмов в этих почвах может играть роль их биодиагностического индикатора и относительного критерия их биогенной активности. На различных этапах превращения органических остатков участвуют многие представители почвенной биоты. Спорообразующие бактерии и актиномицеты играют важную роль в разложении и гумификации растительных остатков в сырых почвах природных и культурных ценозов. Среди микроорганизмов микроскопические грибы активно участвуют в разложении растительных остатков. Углубленное изучение этих факторов может стать основой для повышения плодородия почв, разработки научно обоснованных мер по управлению почвенными процессами.

Key words: humification, phytomass, agrocenoses, bacteria, fungi, soil fertility

Açar sözlər: humifikasiya, fitokütlə, aqrosenozlar, bakteriyalar, göbələklər, torpaq məhsuldarlığı

Ключевые слова: гумификация, фитомасса, агроценозы, бактерии, грибы, плодородие почвы

INTRODUCTION

In different ecological conditions, characteristic types of soils are formed, differing from each other not only in specific elements of soil formation, chemical entering the soil, plant residues and their transformation bodies, but also in quantitative indicators of microorganisms. Numerous groups of microorganisms with high physiological activity participate in various biochemical processes, including the transformation of organic matter and mineral components of the soil, which contribute to the formation of humic substances and organic mineral complexes. Plant residues entering the soil surface undergo complex decomposition processes and subsequent humification. Many representatives of the soil biota are involved in various stages of the transformation of organic residues. Spore-forming bacteria and micromycetes are of significant importance

in the decomposition and humification of plant residues of virgin and cultivated cenoses. Among microorganisms, microscopic fungi are actively involved in the decomposition of plant residues. The formation of microbiological cenoses and the intensity of the activity of microorganisms depends on the favorable hydrolytic conditions of the soil, on its reaction, the quantitative and qualitative composition of organic matter, the conditions of aeration, and on others. The development of these lands by agriculture leads to the enrichment of food residues and creates fertile hydrothermal conditions for the soils.

This creates favorable conditions for the growth of microorganisms and their vital activity in cultivated soils in comparison with raw ones, the biogenicity increases significantly.

The relationship between humus composition and microbiological activity in the gray-brown (chestnut) soils of the country can be found in many written sources.

Thus, studies of the productivity of humus in the chestnut soils of the Goychay region showed that the loss of humus during plowing of wet soils decreases by 30%, and the content of hydrocarbons in humus - by 11% during plowing of arable land. To increase the humus content and microbiological activity of chestnut soils, it is proposed to use various organic composts of plant and animal origin. The peculiarities of humus formation of gray-brown soils in the Goychay river valley (Goychay region) have been established, that humification of the root parts of steppe plants weakens the microbiological activity (spring-summer) under conditions of plant drying. Under these conditions, rotting of acidic plant residues prevails in chestnut soils. The activity of biological processes in the soil is closely related to climatic conditions. They directly affect biochemical changes in plant residues in different seasons of the year.

MATERIAL AND METHODS

The studies were carried out in the period 2017–2020. on gray-brown, gray-brown, mountain-forest brown soils of the Greater Caucasus (on the example of Goychay region) of Azerbaijan. Two biotopes were selected as the main objects of the study - virgin biotope under various herbaceous vegetation and agrocenosis of alfalfa and cereals. Spore-forming bacilli and actinomycetes were determined in soil samples from both cenoses taken from the 0–50 cm layer. Determination of bacilli and actinomycetes in colonies of decaying vegetation was carried out according to the method generally accepted in microbiology by D.G.Zvyagintsev. In total, about 500 accessions were collected and identified as 225 taxa based on key diagnostic morphological characters. Soil temperature was measured with a Savvinov thermometer, soil moisture was calculated by the gravimetric method by drying in a thermostat at 1050 °C for 5 hours, the volumetric volume of the soil was calculated using the Vasiliev

cylinder. Water fullness D.I.Ivanov, hygroscopic moisture was determined by the gravimetric method. Photographs of the phytocenoses recorded in the territory were taken, model-experimental main areas (biotopes) were selected. The composition of phytochemicals in natural (grain and various crops) and cultural agrocenoses of alfalfa and cereal agrocenoses (wheat) (straw, surface (green), root mass, underground (brown) mass) has been clarified. Cutting off vegetation from the upper soil layer with a surface phytok is calculated 3 times from the estimated area of 1 m². The cut plant (live or dead weight) is then weighed, checked for accuracy and weighed under slightly dry conditions. On the site there are about 50 land plots with a depth of 0-50 cm. The development of microorganisms was studied depending on the depth of the soil (0-20; 20-30; 30-50 cm). Various nutrient media were used to study microorganisms. Meat peptone agar, starch-ammonium agar were used. In the course of the work, it turned out that the total number of microorganisms differs sharply in the development process, depending on the depth and nutrient medium. The identified fungal samples were inoculated into 2% agrarian sludge and the adaptive ability of the obtained fungal strains was studied. At the next stage of the study, 0.2, 2.0 and 20.0 g/l of potassium nitrate salt (KNO₃) were added to each of the Petri dishes and the growth of fungal cultures was monitored. Note that pure mushroom cultures were grown at temperatures of 0-2°C, 4-6°C and 18-20°C. For chemical analysis, determination of microorganisms, as well as quantitative and qualitative indicators (group composition), soil samples were taken from natural and cultural biotopes (upper and middle horizons). In the selected biotopes, the total phytomass of natural plants and cultivated plants of alfalfa and wheat was determined. Some of the GPS coordinates 47° 59' 52.54"E 40° 35' 58.29" N; 48° 1' 8.86" E 40° 35' 24.17" N; E 47° 58' 28" N 40° 34' 09"; 40°36'52,49"E 47°58'14,75"N. (figure 3;4)

RESULTS AND DISCUSSION

Seasonal studies of the microbiota revealed characteristic differences in virgin and cultivated cenoses. This indicates seasonal changes in the vital activity of microorganisms. S.Aliyev conducted a comparative ecological analysis of soils, studied the patterns of decomposition of organic matter as a result of biological and biochemical processes in dynamics. In article showed 7 seasonal phases of biological processes between the soil and the environment: 1. very weak phase of biological processes in frost; 2. weak phase of biological processes; 3. the period of the revival of biological activity; 4. period of activity biological processes; 5. very active period of biological processes; 6. Suppression of biological processes in arid conditions; 7. Complete cessation of biological processes. [figure 4]

The study of the seasonal phase of biological processes gives an idea of the change in the organic and mineral parts of the soil, depending on the vertical zoning and soil regime. An in-depth study of these factors can become the basis for increasing soil fertility, developing scientifically grounded measures to manage soil processes. The analysis of some characteristic features of the seasonal phases of microbiological processes in the studied gray-brown (chestnut) soils in comparison with natural and cultural cenoses is carried out. In natural and agrocenoses, the regularity of seasonal changes in the number of microorganisms in gray-brown soils was the same. In both cenoses, spring and autumn highs and summer lows were observed. Since the soils under the clover are irrigated, more favorable hydrothermal conditions are created for the growth of microorganisms; as a result, the quantitative indicators of microorganisms were higher than in the raw versions with analogues. In contrast to saprophytic bacteria, fungi are most active in the acidic environment of mountain-forest brown soils, actively converting acidic products of forest litter residues into humus such as moder and mur. This creates conditions for the formation of mull-type humus. When studying the biological environment of natural cenoses under herbaceous vegetation and grain agrocenosis, characteristic differences in the parameters of the microbiota are found.

In all cases, all representatives of soil microorganisms are involved in the destruction of organic residues. When representatives of the soil mesofauna are involved in this process, the transformation of organic matter into humus formation is significantly accelerated and deepened. Analysis of soil samples taken from the virgin biotope and the agrocenosis of cereals showed that spore-forming bacteria (bacilli) and actinomycetes are actively involved in the decomposition and humification of the remains of virgin vegetation and cereals. The result is the decomposition of complex carbohydrates - polysaccharides (cellulose, hemicellulose) to monosaccharides, which are easily absorbed by the bacterial microflora and the root system of the plants themselves. An analysis of the species composition of spore-forming bacteria showed that they belong to the genus *Bacillus*, and actinomycetes to the genera *Penicillium*, *Trichoderma*, *Mucorales*, and *Saccharomycetacea*. All of the listed representatives of bacilli and microscopic fungi, actively processing organic residues together with invertebrates, form decomposition chains on natural and cultivated cenoses. Conclusions By studying the species composition of bacilli and actinomycetes, it was found that bacilli belong to three genera, and microscopic fungi - to four. An analysis of their participation in phytodestruction processes shows that they, together with invertebrates, participate in the formation of the decomposition chain in natural and cultivated cenoses. (Tab. 1.)

These are the taxa that dominate the ornamental vegetation identified in the area based on visual observation and ground herbarium materials: *Alcea kusariensis*, *Iris caucasica*, *Crocus biflorus subsp. adamii*, *C. speciosus*, *Epipactis palustris*, *Galanthus alpinus*, *Himantoglossum formosum*, *Muscari armeniacum*, *Ophrys apifera*, *Orchis purpurea*, *Planthera chlorantha*, *Phelypaea coccinea*, *Asrtagalus kubensis*, *Limodorum abortivum*, *Primula heterochroma*, *Pulsatilla albana*, *Scilla siberica subsp. caucasica*, *Tanacetum coccineum* və *Tulipa biebersteiniana*.

CONCLUSIONS

Based on the results of this study on the content of humus and microbiological indicators of the studied gray-brown, gray-brown and meadow soils of natural cenoses and agrocenoses (anthropogenically modified soils) and also using the literature data, I studied the relationship between the number of microorganisms and the content of humus in the soil. (figure 1).

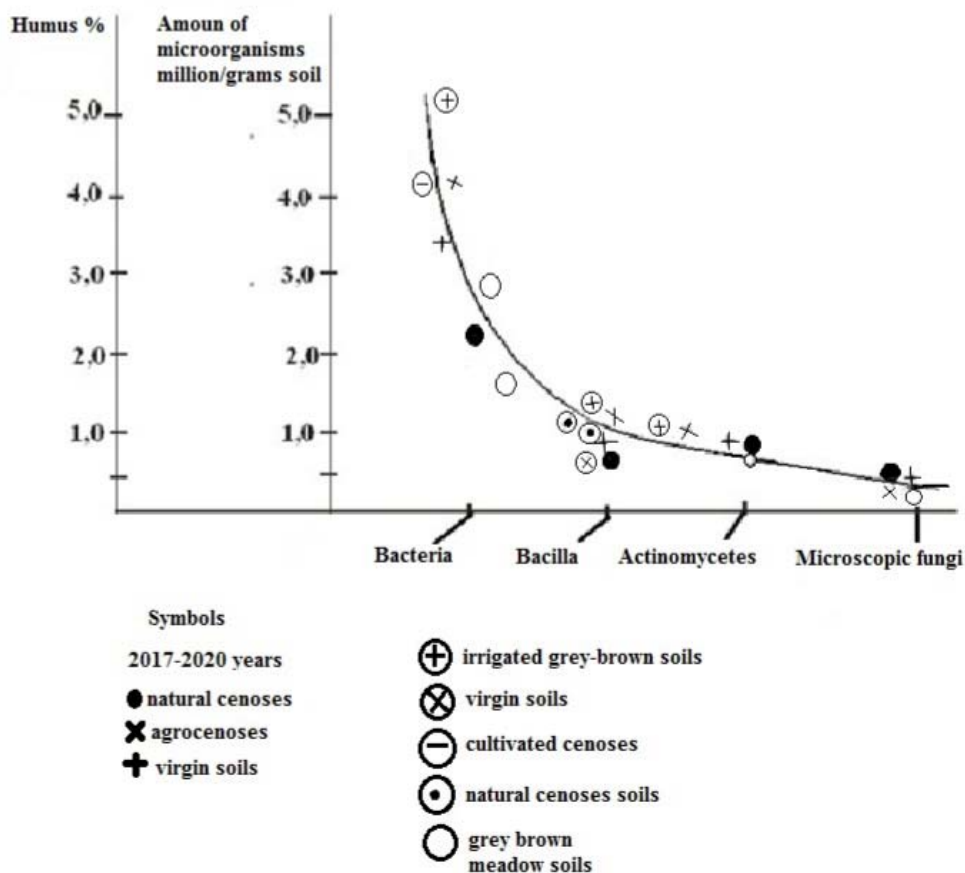

Figure 1. Total quantitative indicators of microorganisms

Analyzing the graphic material, one can see how the different groups of microbiota are distributed differently, depending on the change in the amount of humus in the soil. In the upper part of the graph, where humus is 3-5%, the number of non-spore-forming bacteria in virgin and developed soils increases to 3-5 mln/gr.soil. Bacillus and actinomycetes are located in the middle, where the humus content varies between 0.9-1.5%. Their number is 0.5-1.2 mln/gr.soil. The lowest part of the graph with a humus content of 0.2-0.5% is occupied by microscopic fungi.

If bacteria, bacilli and actinomycetes are more sensitive to changes in humus, then microscopic fungi, in contrast to them, prefer favorable hydrothermal conditions.(figure 2)

It has been installed that the growth of various groups of microorganisms is closely related to the amount of humus, i.e. the binding of humus and microorganisms indicates a decrease in the biogenicity of these soils, mineralization and, in particular, humification of organic matter residues. The development of these lands by agriculture leads to the enrichment of food residues and creates fertile hydrothermal conditions for the soils. This creates favorable conditions for the growth of microorganisms and their vital activity in cultivated soils in comparison with raw ones, the biogenicity increases significantly. The study of the seasonal phase of biological processes gives an idea of the change in the organic and mineral parts of the soil, depending on the vertical zoning and soil regime.

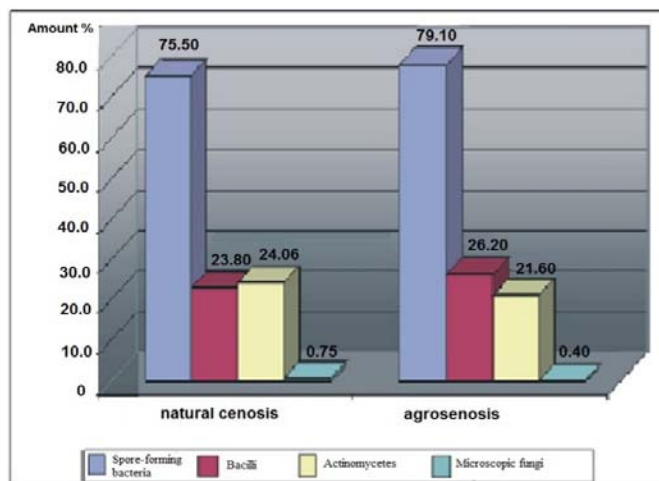

Figure 2. Total quantitative indicators of microorganisms

Similar distribution between individual groups of microorganisms and quantitative indicators of humus in gray-brown soils were also established by studies of other scientists.

Bacilli and actinomycetes have a strong enzymatic effect on plant residues, transforming decomposition products in the process of humus formation. Together with invertebrates, they are included in the decomposition chain of phytomass residues. Bacilli and actinomycetes, being active in mesophilic conditions, are of significant importance in meadow, gray-brown soils. Of the microscopic fungi that prevail in many soils, *Aspergillus* and *Fusarium* are found in natural cenoses, and *Trichoderma* is found under clover plants in agrocenoses. (Tab. 1)

Tab. 1. Bacillus and microscopic fungi

Cenoses	Basilli	Microscopic fungi
In soils of natural cenosis under various herbs	<i>Bacillus idosus</i> , <i>Bacillus megaterium</i> , <i>Bacillus cereus</i> ,	<i>Aspergillus</i> , <i>Fusarium</i> , <i>Mucorales</i> , <i>Chaetomium</i> ;
Irrigated soils in agrocenoses under two-year-old alfalfa	<i>Bacillus mesentericus</i> , <i>Bacillus subtilis</i> , <i>Bacillus mucoides</i>	<i>Trichoderma</i> , <i>Alternaria</i> , <i>Helminthosporium</i> , <i>Dematium</i> , <i>Stachybotrus</i> , <i>Stysanus</i> , <i>Phoma</i>

The carried out statistical processing revealed characteristic relationships between the number of microorganisms, enzyme activity and soil humus. These relationships are somewhat different between natural and cultivated cenoses. The relationship between the number of microorganisms and soil humus is most pronounced. Considering that plant residues are of paramount importance in the formation of humic substances, the intensity of their decomposition and humification by soil biota, and you are the first priority by the activity of microorganisms, then it becomes quite understandable the high correlation dependence on the natural cenosis $r = 0.92$ and on the alfalfa agrocenosis $r = 0.95$.

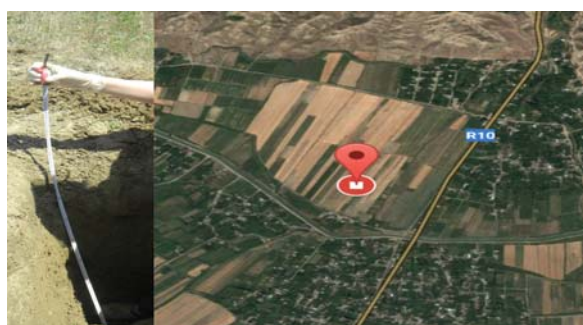

Figure 3. GPS coordinates

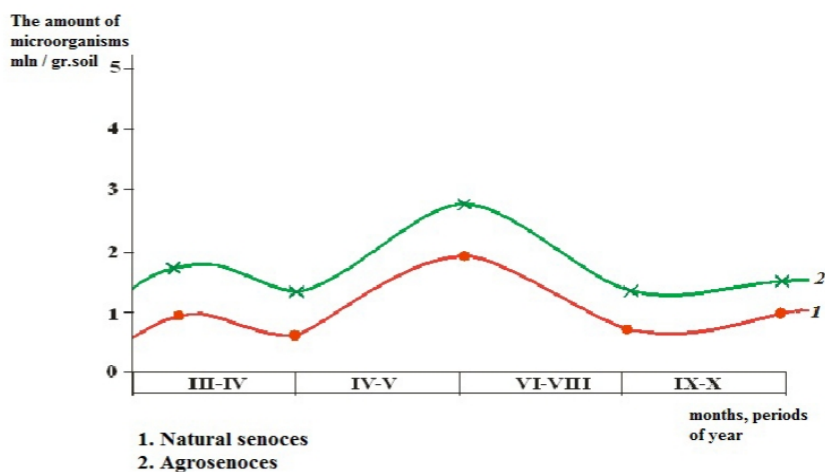

Figure 4. An increase in microbiological activity is observed in May and June in the soils of natural cenosis and agrocenosis

References

1. *Caucasian flora conspectus*. Publisher St.Petersburg University. I vol., 2003, 202 p.; II vol, 2006, 466 p.; KMK Scietic Partnership, III (1) vol., 2008, 469 p.; III (2) vol., 2012, 623 p. [Конспект флоры Кавказа. Изд.-во Санкт Петербургского университета. I том, 2003, 202 с.; II том, 2006, 466 с.; Товарищество научных изданий КМК, III (1) том, 2008, 469 с.; III (2) том, 2012, 623 с.]
2. Hasanova T.A. Complexes (Ecogroups) of the invertebrates, phytomass and dynamics of microbiological population and their importance at grey-brown soils diagnostics in Azerbaijan. *Universal journal of agricultural research*. Horizon research publishing USA, ISSN: 2332-2268, Volume 3, Number 4, 2015, p. 130-134
3. Hasanova T.A., Samadov P.A. Phytotesting as biodiagnostical parameters of grey-brown (chestnut) soils in the Karamaryam plateau. *European applied sciences, Section Biology, ORT publishing Germany, № 11, 2014, p. 3-5*
4. Ramazanova F.M. Microbiological characteristics of irrigated soils in dry subtropics of Azerbaijan. Ryazan State Agrotechnological University named after P.A. Kostycheva Soil Science Society V.V. Dokuchaev Ryazan branch. *Ecological state of the natural environment and scientific and practical aspects of modern reclamation technologies / Collection of scientific papers*. Issue 4, Ryazan, 2010, pp. 279-288
5. Raunkiaer C. (1934) *The life forms of plants and statistical plant geography*. Oxford: Clarendon Press: 48-154.

**БИОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯБЛОННОЙ
ПЛОДОЖОРКИ *LASPEYRESIA POMONELLA* L. (LEPIDOPTERA,
TORTRICIDAE) В ГЯНДЖА-ГАЗАХСКОЙ ЗОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Х.Ф.Кулиева, Ф.Г.Набиева
Бакинский Государственный Университет
fidan_nebiyeva98@mail.ru

Резюме

В настоящей статье представлены результаты исследований по изучению биоэкологических особенностей газакской популяции (Гянджа-Газакская зона) яблонной плодожорки. Установлено, что в этой части Азербайджана опасный вредитель в основном развивается в 2,5 поколениях, но число поколений зависит как от показателя суммы эффективных температур для развития конкретной фазы, так и сроков формирования диапаузы. А именно, если состояние физиологического покоя формируется у взрослых гусениц (70% особей) в октябре при наборе СЭТ за декаду $\geq 72^{\circ}\text{C}$, то остальные 30% дают начало III поколению, которые независимо от возрастного состава гусениц уходят только на зимовку, т.е. без диапаузы.

**BIOECOLOGICAL FEATURES OF THE APPLE PLANT
LASPEYRESIA POMONELLA L. (LEPIDOPTERA, TORTRICIDAE)
IN THE GANJA-GAZAKH ZONE OF AZERBAIJAN**

Summary

The article gives a comparative description of the study of bioecological characteristics of the Qazax population of Apple moth in the Qandja-Qazax zone of Azerbaijan.

It was found that in the Qazax zone, Apple moth does not always give 2.5 generations as the number of generations per year depends not only on external factors. It was noted that the delay of diapause at prepupae in 70% of mature larvae is due not only to the quantitative manifestations of these individuals.

Ключевые слова: биоэкология, яблонная плодожорка, *Laspeyresia pomonella* L.

Key words: the apple moth, bioecological characteristics, *Laspeyresia pomonella* L.

Яблонная плодожорка опасный вредитель плодовых культур. Особенно большой вред она причиняет в Северо-восточной и Центральной областях Азербайджана (З.М.Мамедов, 2004, с. 42-46), где повреждает до 80-85% плодов, вследствие чего они преждевременно опадают и загнивают. Естественные враги играют незначительную роль в регулировании численности яблонной плодожорки (Э.Н.Абдуллаев, 1974; В.А. Хилевский, 2015, с.73-77). Несмотря на повсеместное распространение данного вредителя в Азербайджане многие особенности ее экологии и физиологических особенностей до настоящего времени плохо изучены. Но при этом имеется достаточное количество сведений, касающихся того, что развитие этого опасного вредителя плодовых в разных регионах имеет существенные отличительные особенности (М.А.Цимдиныш, 1961, с.85-91; И.Н. Павлов, 2002; Н.Н.Третьяков, 2006, с.13-25; Е.Б.Балыгина, 2009, с. 175-182).

Успешная борьба и совершенствование мероприятий по защите яблони от этого вредителя возможно только на основе экспериментальных данных по особенностям жизненного цикла, развитию в конкретных условиях и т.д. В настоящее время актуальна тема по охране окружающей среды, а также по использованию новых экологических подходов защиты плодовых от вредителей, которые предполагают выбор оптимальных сроков и безопасных для человека и природных сообществ, средств борьбы. Надо отметить, что в связи с этим ряд вопросов, касающихся развитию яблонной плодожорки в условиях разных регионов в западной части Азербайджана, требуют уточнения и дополнительного изучения его биоэкологических особенностей. Это послужило одним из причин постановки настоящих исследований.

Материал и методы исследования

Основная часть исследований (2019 г.) осуществлялась в плодовых насаждениях, расположенных на территории частных и фермерских садов Гянджа-Газахской зоны Азербайджана. Нами лабораторные исследования, в частности наблюдения над привезенным зимующим материалом в емкостях осуществлялись на Кафедре зоологии и физиологии БГУ.

Исследования проводились как на молодых, так и на многолетних деревьях разных сортов. Для идентификации вида образцы просматривались под лупой и фотографировались. Гусениц из единой кладки воспитывали до фазы имаго в садках, а также в специальных стеклянных емкостях, покрытых тонкой тканью или бумагой.

Для изучения фенологии данного вида в природе (т.е. сопоставления опытными вариантами) в период их появления отбирали модельные растения (ветвь или кустики) устанавливали капроновые изоляторы. Бродящую патоку, т.е. приманку для сбора бабочек природной популяции готовили в

трехлитровой банке, куда клали, гниющие плоды, 200–300 г корок ржаного хлеба, 3-5 кусков сахара и немного дрожжей, заливали водой, накрывали марлей и ставили банку в тепло. Через 1-2 дня состав был готов. Жидкость сливали, а в осадок опять клали хлеб и сахар, наливали воду. Забродившую гущу в 1 л емкостях подвешивали в кроне на высоте 1,5-2 м. Периодичность учетов – 5-10 дней. На стадии имаго учитывали также плодовитость (количество отложенных яиц).

Регистрировались суммы эффективных температур (СЭТ) для каждой фенофазы и даты появления стадии развития - в единичном и массовом количестве.

Изменчивость фенологии оценивалась по изменчивости основного критерия при фенологическом прогнозе – суммы эффективных температур (Н.В.Кожанчиков, 1961; Б.В.Добровольский, 1969), необходимых для прохождения отдельных стадий развития в различных экоусловиях.

Результаты и обсуждение

При анализе фенологии яблонной плодовой гнильницы было установлено, что количество поколений и продолжительность вегетационного периода непосредственно зависит от количества температур $>10^{\circ}\text{C}$. Наблюдениями установлено, что за нижний порог нужно считать температуру, равную $+10^{\circ}\text{C}$: только с переходом средней суточной ее величины выше $+10^{\circ}\text{C}$ начинается весеннее развитие плодовой гнильницы, поэтому при организации наблюдений подсчет сумм эффективных температур было начато весной с момента перехода среднесуточного значения через $+10^{\circ}\text{C}$. В наших исследованиях начало лета бабочек, полученных в результате окукливания зимующих гусениц было отмечено в первой декаде мая ($16-18,5^{\circ}\text{C}$) и даже в конце апреля при средней СЭТ $63,0-75,0^{\circ}\text{C}$.

В результате фенологических наблюдений было установлено, что в условиях этой зоны яблонная плодовая гнильница развивается в основном 2,5 поколений, но частичное развитие III поколения в природных условиях непосредственно связано наличием необходимой суммы эффективных температур (рисунок).

В процесс окукливания зимующих гусениц растянут до конца мая – всего 45 дней при среднесуточной температуре воздуха $12,5^{\circ}\text{C}$, относительной влажности воздуха 68-76% и длине светового дня 14ч 07 мин.

Весенние самки после выхода из куколок нуждаются в дополнительном питании, или в капельной влаге. Обычно откладка яиц происходит на 2-й день после выхода из куколок, но может это произойти и на 4-6-ой день (лет растянут до 32-40 дней, т.е. до 3-ей декады июня при среднесуточной температуре воздуха $23,5^{\circ}\text{C}$, относительной влажности 34-49% и длине дня 15ч 03 мин. Установлено, что эмбриональное развитие весной и до начала первой декады июня проходит благополучно и отрождение составляет 80-

90%, а в последующие периоды, т.е. со второй декады июня до июля яйцекладка непосредственно зависит от климатических условий.

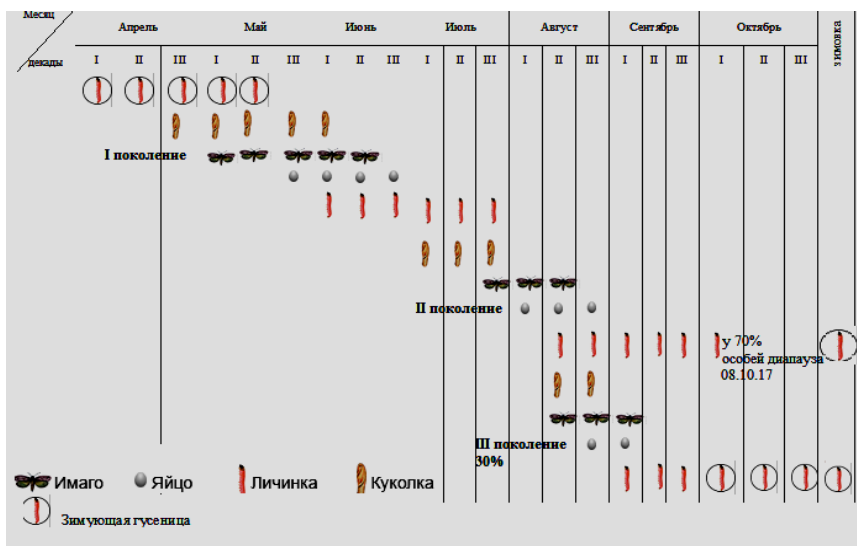

Рисунок. Фенологический календарь развития яблонной плодовой жоржки казахской популяции яблонной плодовой жоржки в 2019 г.

При массовом появлении листьев и плодов яблони самочки производят кладку на верхней стороне листьев, что составило 39,8%, на нижнюю сторону листьев – 6,2%, на ветвях – 4,8%, на плоде – 40,8% (опытный материал в изоляторах).

Наблюдениями выявлено, что гусеницы в 1-ом возрасте, до плодообразования питается на нижней стороне листа, после появления плодов уже гусеница второго и третьего возрастов выгрызает чашечку или поверхность плода, внедряется во внутрь до семенной камеры и питается семенами. Внутри плода гусеница развивается до 5-го возраста (первая линька на 2-3-й день после отрождения, всего же 4 линьки).

Следует отметить, что у 70% гусениц, отрожденных во второй и третьей декадах августа было обнаружено состояние физиологического покоя, т.е. диапауза формировалась в пятом возрасте в первой декаде октября с продолжительностью 20-25 дней (по признаку сморщенной кожицы и стеммы). Затем, в конце третьей декады октября начинается процесс единичного коконообразования и далее – зимовка. Основное количество этих особей зимуют в скелетных ветках, трещинах, под корой, но имеются работы по экологии яблонной плодовой жоржки, где указывается, что гусеницы данного вредителя (43,3-57,0%) уходят на окукливание и

зимовку в почву, в пределах проекции кроны (Д.Ф.Руднев, В.А.Гродский, 1970, с.42-43).

Было выявлено, что у оставшихся 30% особей развитие продолжается. А именно во второй и третьей декадах августа появляются куколки, из которых происходит вылет бабочек при СЭТ 1220,3⁰С.

Интенсивный лет имаго было отмечено после спада температуры и захода солнца в сумеречные часы, а в безветренные дни лет был зарегистрирован с 21 часов до появления солнца. Вылупление гусениц III поколения происходит в первой декаде сентября при среднесуточной температуре воздуха 28⁰С, относительной влажности 75-85% и длине светового дня 13 ч 05 мин - 11 ч 55 мин.

Было выявлено, что независимо от возрастного состава (от 2-го до 4-го возрастов) в 1-ой декаде октября начинается процесс коконообразования, и гусеницы готовятся к зимовке без формирования состояния диапаузы (в настоящее время продолжаются опыты по исследованию эколого-физиологических особенностей яблонной плодовой гни, результаты которых будут представлены в последующих статьях).

Литература

1. Абдуллаев Э.Н. Энтомофаги яблонной плодовой гни. // Защита растений. -1974. - № 8. - С. 27. .
2. Балыгина Е.Б. Методы регулирования динамики популяции яблонной плодовой гни (*Laspeyresia rottonella* L.) в Крыму. //Ж. Садівництво. -2009, вип. 62.- с.175-182.
3. Добровольский Б.В. Фенология насекомых. М., 1969, 232 с.
4. Кожанчиков И.В. Методы исследования экологии насекомых. Изд. Высшая школа. М., 1961.
5. Мамедов З.М. Паразиты вредных чешуекрылых плодовых культур Азербайджана и пути их использования в биологической защите. - Баку: Элм, 2004. - 236 с.
6. Несин А.П. Регуляция сезонных циклов у некоторых двукрылых и чешуекрылых, развивающихся внутри растительных тканей: Диссертация канд.н., Ленинград, 1984, с. 126.
7. Руднев Д.Ф., Гродский В.А. Некоторые особенности экологии яблонной плодовой гни (*Carposarsa rottonella* L.) зимующей в почве. //Вестник зоологии. - 1970. - № 2, с.42-46.
8. Хилевский В.А. Яблонная плодовая гни в Ростовской области / Научные исследования и разработки. Сборник статей по материалам VII международной научно-практической конференции. 2015, с. 73-77

9. Павлов И.Н. *Биоэкологические особенности развития яблонной плодовой жорки и совершенствование защиты яблони от нее в южной части Северо-Западного региона России. Диссертация канд.н., 2002.*
10. Цимдиныш М.А. *Вредители плодово-ягодных культур и их паразиты в условиях Латвийской ССР. //Тр.Ин-та биол. АН Латв.ССР. - 1961.- т.20.- с. 85-106.*

QEYRİ-ÜZVİ KİMYA KURSUNDA KÜKÜRDÜN TƏDRİSİ METODİKASI

T.İ.Bayrampur, G.G.Şəfaqətova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
bayrampur042@mail.ru

Xülasə

Kimyadan fakultativ məşğələ dərində kükürdün və onun birləşmələrinin canlı orqanizmində həyatda rolu, sənaye və məişətdə əhəmiyyəti haqqında bilgilərin tədrisi metodikası verilmişdir. Tarixi hadisələrdən istifadə şagirdlərdə kimya elminə marağ yaradır.

МЕТОДОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ СЕРЫ В КУРС НЕОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ

Резюме

В факультативном учебном курсе по химии был дан метод обучения информации о роли серы и ее соединений в жизни, их важности в промышленности и повседневной жизни. Использование исторических событий вызывает у студентов интерес к химии.

METHODOLOGY OF TEACHING SULFUR IN NON-ORGANIC CHEMISTRY COURSE

Summary

In an elective chemistry course, a method was given for teaching information about the role of sulfur and its compounds in life, their importance in industry and daily life. The use of historical events sparks an interest in chemistry in students.

Açar sözlər: kükürd, zülal, aminturşu, təlim, modifikasiya

Ключевые слова: сера, белок, аминокислота, тренировочная, модификация

Key words: sulfur, protein, amino acid, training, modification

Hazırkı dövrdə təhsil sisteminin əsas vəzifəsi tələb edilən bilik, bacarıq və vərdəşlərə yiyələnmiş şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Bu missiyanın həyata keçirilməsində də kimya fənninin rolu böyükdür. Kimya eksperimentinin təşkili və keçirilməsi nəticəsində şagirdlər tədqiqat aparır, müşahidə edir, mübadilə, müzakirə etməklə ümumi nəticəyə gəlirlər. Kimya elmi müxtəlif tədqiqatlar aparmaq üçün geniş imkanlara malikdir. Məktəbdə şagirdlərin kimya fənninin tədrisi prosesində tədqiqat

aparmaları dərş müddətində və ya uzun müddətli ola bilər. Bundan əlavə, dərşdən-kənar vaxtlarda da tədqiqat aparılır. Məktəbdə şagirdlərin kimya tədrisi prosesində tədqiqat aparmaları aşağıdakı mərhələ üzrə həyata keçirilir:

1. Dərşdə problem şəraitinin yaradılması
2. Problemin həllini axtarmaq
3. Eksperiment yolu ilə alınan nəticələri analiz etmək
4. Nəticə çıxarmaq və ümümləşdirmə aparmaq

Orta məktəbdə kimya təhsilində şagirdlərdə tədqiqatçılıq fəaliyyətinin əsası ilk kimya dərşlərində qoyulur. Belə ki, VII sinifin şagirdləri kimya dərşlərində tədqiqat aparmağa dair sadə biliklər, bacarıq və vərdişlər qazanırlar. VIII sinifdə yaradıcı xarakterli tədqiqat işləri aparılır. IX sinifdə tədqiqat işlərinin forması mürəkkəbləşir. X-XI siniflərdə şagirdlərdə tədqiqat metodları və nəticələrin təhlilinə dair bilik toplanır [1, s.20]. Şagirdlər onları maraqlandıran mövzu üzrə tədqiqat aparmağa meyilli olurlar. Kimyanın həyatla, istehsalatla əlaqəli mövzuların tədrisində kimya eksperimentindən, inteqrasiyadan istifadə edilməsi şagirdlərin sərbəst düşünmə qabiliyyətinin və təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. Bütün bunlar onları müstəqil bir şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Nümayiş eksperimenti (təcrübələri) adətən müəllim tərəfindən aparılır. Lakin, müasir təhsilin tələbləri baxımından nümayiş təcrübələrinin aparılmasında fəal, hazırlıqlı şagirdlərin iştirak etməsi də məqsədəuyğundur. Ümumiyyətlə təcrübələr nümayiş etdirməyə demonstrasiya deyilir [1, s.61]. Nümayiş təcrübələri əsasən şagirdlərdə maddələr, kimyəvi hadisələr və proseslər barədə konkret təsəvvürlər yaratmaq üçün yeni materialın izahı zamanı və sonra kimyəvi anlayışları formalaşdırmaq üçün aparılır. Biz bu məqalədə kükürdün tədrisindən danışacağıq.

Tədrisin əsas məqsədi kükürdün fiziki xassələrini tədqiq edib, insan həyatında və sənayedə rolu haqqında və bəzi tarixi hadisələrlə əlaqədar şagirdlərə bilgilər verməkdir.

Eyni zamanda bilik və bacarığın inkişafını davam etdirməklə yanaşı şagirdlərdə kimya elminə maraq yaratmaqdır. Müəllim öyrətmə prosesində aktiv formada şagirdləri öyrənməyə, kimyanın sahəsi olan istehsal ilə bağlı müəyyən sahələrə gələcəkdə onların bilikli və həvəsli bir kadr kimi həyata hazırlamağa çalışır. Bununla bağlı kimyadan fakultativ məşğələ dərşində kükürd mövzusunu hər tərəfli tədris etməklə şagirdlərə əlavə və maraqlı məlumatlar verilə bilər.

Dərşə gələrkən müəllim özü ilə kükürd parçası gətirir əyani gözlə şagirdlər kükürdün formasını, rəngini görür ona toxunur və hiss edir. Sonra şagirdlərə kükürdün fiziki xassələrini sadalayır: kristallik kükürd sarı rəngli, kövrək, sudan iki dəfə ağır, 112,8°C-də əriyən və 444,6°C-də qaynayan bərk maddədir.

Demonstrasiya üsulu ilə təcrübə aparmaqla şagirdləri fəallaşdırmaqla onlarda dərşə maraq yaratmalı. Bunu üçün müəllim xırdalanmış kükürd kristallarını içərisində su olan stəkana salır. Kükürd suyun üzərində qalır, batmır və suda həll

olmur. Bir neçə kükürd kristalını içərisində karbon-disulfid CS_2 olan qaba daxil etdikdə isə həll olduğunu şagirdlər müşahidə edir. Müəllim sinifə düşündürücü sualla müraciət edir: Nə üçün kükürd suda ağır olduğu halda suda batmır ? Nə üçün kükürd suda həll olmur, lakin karbon-disulfiddə həll olur ?

Şagirdlərin cavabları dəqiqləşdirilir və ətraflı izah edilir. Toz halında olduqda kükürd suda islanmır və bu səbəbdən suyun üzərində üzür. Lakin islandıqdan sonra suyun dibinə çökür. Xırdalanmış halda bu xassəyə həmçinin kükürdün bir çox təbii birləşmələri də malikdir. Ona görə də suda islanıb çökən “boş süxur”lardan kükürd filizlərinin ayrılmasında bu xassədən sənayedə istifadə edilir. Filizlərin bu cür zənginləşdirilməsi üsuluna flotasiya deyilir [2,s.56].

Şəkil 1.

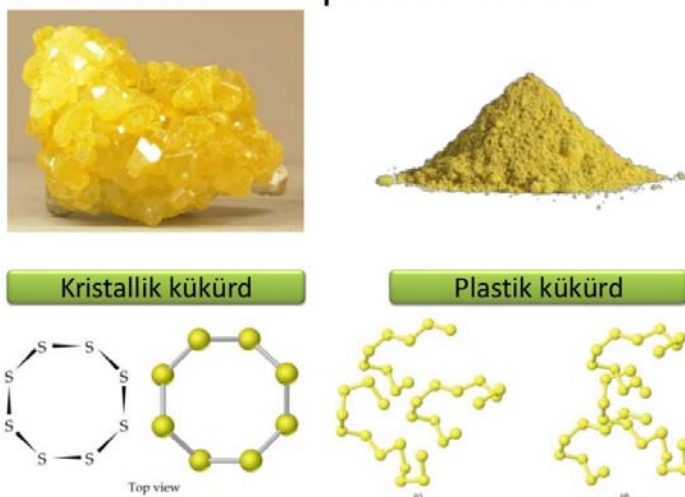
Şəkil 1-də aşağıda kükürdün görünüşü verilmişdir.

Kükürd nə üçün suda həll olmur, CS_2 - də həll olur sualına aydınlıq gətirmək üçün kimyəvi rəbitə və həllolma mövzularına inteqrasiya etmək vacibdir. Bildiyimiz kimi kristallik kükürd molekulu səkkiz atomludur və burda kükürdün valentliyi iki, oksidləşmə dərəcəsi sıfırdır. Atomlar arasında qeyri-polyar kovalent rəbitə mövcuddur. Su molekulunda oksigen hidrogen rəbitəsi polyar kovalent, CS_2 - də isə karbon ilə kükürd atomları arasında az polyar kovalent rəbitə mövcuddur. Kimyəvi rəbitəsinin növü eyni və ya az fərqli olan maddələr bir-birində yaxşı həll olur. Ona görə kükürd suda deyil CS_2 - də həll olur.

Fəndaxili inteqrasiyadan istifadə etməklə allotropik şəkildəyişmə hadisəsini xatırlamaq lazımdır. Kükürd iki allotropik şəkildəyişmə: kristallik və plastik kükürddən ibarətdir. Əyani vəsait əsasında bunların quruluşu və rənginin fərqi cəhətlərini izah edib göstərmək olar. Deməli kristallik kükürd səkkizüzlu qapalı quruluşlu olduğu halda, plastik kükürd açıq zəncirli ziqzaqvari quruluşlu qəhvəyi rənglidir. Kristallik kükürdü qaynama temperaturuna qədər qızdırıb dərhal soyutduqda plastik kükürdə çevrilir: kristallik S ↔ plastik S; Deməli müəyyən müddətdən sonra plastik kükürd də kristallik kükürdə çevrilir.

Beləliklə şagirdlər kükürdün fiziki xasələri haqqında tam bilik əldə edirlər.

Kristallik və plastik kükürd

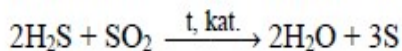
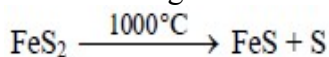

Şəkil 2.

Şəkil 2-də kükürdün iki modifikasiyası yəni kristallik və plastik kükürd verilmişdir.

Kükürdün təbiətdə yayılması və sənayedə alınması haqqında da məlumatlandırmaq vacibdir. Kükürd təbiətdə həm sərbəst, həm də birləşmələr şəklində yayılmışdır. Təbii birləşmələri əsasən sulfid və sulfatlardır. Məsələn, dəmirkolçedanı və ya pirit FeS₂; sfalerit ZnS, miskolçedanı və ya xalkopirit CuFeS₂, qurğuşun parıltısı PbS, kinovar HgS, mis parıltısı Cu₂S, gips CaSO₄·2H₂O, mirabilit və ya qlauber duzu Na₂SO₄·10H₂O, hidrogen-sulfid H₂S və s. Kükürd heyvan və bitki orqanizmlərində (zülallarda), neftdə olan üzvi birləşmələrin tərkibində də olur [3,s.63]. Respublikamızda kükürd birləşmələrinə əksər filiz yataqlarında rast gəlinir.

Birləşmələrindən kükürd-piritin termiki parçalanması, hidrogensulfidin oksidləşdirilməsi və digər üsullarla alınır:

Kükürdün kimyəvi xassələri dərstdə tədris olunduğunan bu mövzu kükürd və onun birləşmələrinin tarixi, biologiya, tibb elmləri ilə əlaqəsinə həsr edilir.

Kükürd zülalların və aminturşuların, fermentlərin və vitaminlərin təkibinə daxildir. Kükürd xüsusən dəri, dırnaq və tük zülallarının sintezi üçün vacibdir.

Kükürd aktiv maddələrin – vitaminlər və hormonların (məsələn, insulinin) tərkib hissəsidir. O, oksidləşmə-reduksiya proseslərində, energetik metabolizmdə və detoksikasiya reaksiyalarında iştirak edir, fermentləri aktivləşdirir.

Kükürd çatışmazlığı olduqda dəri iltihabi proseslərə meyilli olur, sümüklərin asan qırılması və saçların tökülməsi müşahidə olunur [4,s.250].

Kükürd kükürd çiçəyi kimi bitkilərin bəzi ziyanvericilərinə qarşı istifadə olunur.

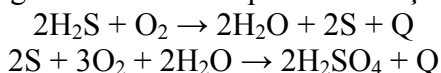
Təbii sulfidlər əlvan və nadir metal filizlərinin əsasını təşkil edir və metallurjiyada geniş istifadə olunur

Kükürd kibrit, ultramarin (göy boya), karbon disulfid istesalında, rezin sənayesində kauçukun rezinə çevrilməsində istifadə olunur [4,s.255]

Hidrogen sulfid zəhərli, qaz olub kimya sənayesində həmçinin müalicə vasitəsi kimi (kükürd vannaları) istifadə olunur.

Kükürdün birləşmələri arasında ən təhlükəlisi hidrogen sulfid hesab olunur. O, qaz halında olub kəskin iylidir və həm də böyük zəhərliyə malikdir. Təmiz halda o, insanı ani olaraq öldürür. Havada o, hətta az miqdarda (0,01 %-ə yaxın) olduqda da təhlükə olduqca böyükdür. Hidrogen sulfid ona görə təhlükəlidir ki, orqanizmdə toplana bilir, hemoqlobinin tərkibinə daxil olan dəmir ilə birləşə bilir və bu da olduqca ağır oksigen açlığına və ölümə səbəb ola bilər. Bitki torpaqdan kükürdü suda həll olan sulfatlar şəklində qəbul edir, çürümə bakteriyaları isə zülalların tərkibindəki kükürdü hidrogen sulfidə çevirir (çürümə zamanı pis iynin yaranma səbəbi də budur).

Amma hidrogen sulfidin çox hissəsi sulfatların sulfatreduksiyaedici bakteriyalarla reduksiyasından əmələ gəlir. Bu hidrogen sulfid fototrof bakteriyalar tərəfindən molekulyar oksigen olmayan şəraitdə kükürdə və sulfatlara qədər oksidləşir, O₂ iştirakı ilə serobakteriyalar onu sulfatlara qədər oksidləşdirir. Əksər bakteriyalarda kükürd xırda zərrəciklər – şariklər şəklində saxlanılır. Onun miqdarı hidrogen sulfidin miqdarından asılı olur: hidrogen sulfid az olduqda sulfat turşusuna qədər oksidləşir:

Qara dənizin dibində hidrogen sulfidin əmələ gəlməsi ona qeyri-adi xassə verir. Qara dənizin dərin sularında hidrogen sulfidin artıqlığı ona səbəb olmuşdur ki, onun 200 metrədən aşağı dərinliyində oksigen yoxdur. Orada nə heyvanlar, nə də bitkilər yaşaya bilmir. 200 metrədən tədribən qədər Qara dənizdə yalnız hidrogen sulfid ayıran bakteriyalar yaşayır. Dünyada başqa bir belə dəniz yoxdur

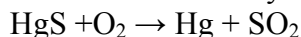
Kükürdün təbii birləşməsi-Kinovar HgS-mineralı ən geniş yayılmış civə mineralıdır. Al-qırmızı rəngi var, təzə qan ləkəsini xatırladır. Havada, tədricən səthdə oksidləşərək nazik təbəqə - oksid təbəqəsi (HgO) ilə örtülür. Bir versiyaya görə yunan alimi Teofrast tərəfindən adı qoyulmuş kinovar «əjdaha qanı» (farsca) mənasını daşıyır. Qədim zamanlarda kinovara həmçinin qeyri-üzvi piqment (piqmenti həmin

mineraldan aldığı üçün) və qırmızı rəng çalarına görə «kinovarlı rəng» adları da verilmişdir [4,s.259].

Qədim zamanlardan bəri süni kinovarin civə və kükürddən alınma texnologiyası məlum idi. Bu üsulla ilk dəfə süni kinovarı çox ehtimal ki, Çində istehsal edirdilər. Şərqdə ərəb əlkimyəçisi Cabir süni kinovarin hələ VIII-IX əsrlərdə istehsal edilməsindən danışır. Avropada isə Çenninin elmi əsrlərindən belə görünür ki, italyan rəssamları XV əsrdə təbii kinovar yox sünidən istifadə edirdilər.

Qədim zamanlardan bəri kinovar qırmızı boya civənin alınması üçün mənbə və antibiotiklərin icad etməsindən qabaq yeganə (hərçənd təhlükəli), etibarlı davadərman kimi sifilisin müalicəsində tətbiq olunurdu [5,s.27]. Qədim Misirdə, ibtidai Vizantiyada əvəzolunmaz al-qırmızı mineral pigment kimi kinovar istifadə olunurdu. O vaxtdan bu günə kimi təbii kinovar kanonik ikona-çəkməkdə geniş istifadə olunur. Rəssamlıqda XIX əsrin ikinci yarısında kinovara çox az rast gəlinirdi. Hal-hazırda o, qırmızı kadmium və civə-kadmiumlu boyalara doğru sıxışdırılır. Yaponiyada I-II əsrlərdə kinovar kosmetikada istifadə olunurdu [6,s.36].

Sağlamlıq üçün təhlükəli olan bütün civə birləşmələri kimi kinovar da zəhərlidir. Bu mineralın təhlükəsi qızdırdıqda şiddətlənir, çünki havaya zəhərli olan maddələr-kükürd qazı (SO₂), civə və onun buxarı ayrılır:

Zəhərli buxarlarla nəfəs almaq ağır zəhərlənməyə gətirib çıxarır, sağlamlığa və həyata təhlükə və ya xətər gətirir. Kinovarla təcrübələri sorucu şkafda, əlcəkdə, eynəkdə və əleyhqazda aparmaq lazımdır.

Beləliklə, əlavə məlumatlar tədris etməklə şagirdlərin dünya görüşü artır, onlarda kimya elminə qarşı maraq və həvəs yaranır.

Ədəbiyyat

1. Ə.T.Əzizov, K.N.Haqverdiyev, R.M.Mahmudova, A.B.Əskərov, M.M.Səmədov. *Kimyanın tədrisi metodikası. I və II hissə dərslük. Bakı-2017*
2. M.R.Bayramov "Neft kimyası və Neft kimyəvi sintez" mühazirə materialları BDU, 2018 s.500
3. T.M.İlyaslı "Qeyri-üzvi kimya" 2020 s.647
4. K.T.Namık. *Anorganik kimya İstanbul 2017, 498 səh*
5. П.П.Бовина и др., *Физика соединений АП BVI, М.,Наука, 1986*
6. В.А.Власов *Киноварь. Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства. Азбука-классика. Т-4,2006.*

ÜMUMİTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

N.Q.Əhmədova, A.Ş.Əliyeva, İ.Kazımov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
axmedovanara0@gmail.com

Xülasə

Umumitəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqində, İKT vasitələrindən məqsədyonlu istifadə nəzəri biliklərin verilməsində, praktik tapşırıqların yerinə yetirilməsində, qiymətləndirmə vasitələrinin işlənməsində, təlim nəticələtinin hesaba alınmasında, müəllim-valideyn əlaqələrinin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu zaman tədrisin əyani vasitələrə ehtiyacını ödəməklə yanaşı, ayrılan vaxta qənaət etməklə, yeni fənn kurikulumunu reallaşdırmaq daha səmərəli olur. İnteqrasiyanın qurulmasında isə İKT vasitələrinin tətbiqi əvəzsiz rola malikdir.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В ПРИМЕНЕНИИ НОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

При преподавании биологии в средних школах применение новых технологий обучения, целенаправленное использование инструментов ИКТ играет важную роль в передаче теоретических знаний, выполнении практических заданий, разработке инструментов оценки с учетом результатов обучения, построении отношений между учителем и родителями, внедрение новой учебной программы по предметам более эффективно за счет экономии времени. Использование инструментов ИКТ играет незаменимую роль в построении интеграции.

POSSIBILITIES OF USING ICT IN THE APPLICATION OF NEW EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING BIOLOGY IN SECONDARY SCHOOLS

Summary

In the teaching of biology in secondary schools, the application of new learning technologies, the purposeful use of ICT tools plays an important role in imparting theoretical knowledge, performing practical tasks, developing assessment tools, taking into account learning outcomes, building teacher-parent relationships, it is more efficient to implement the new subject curriculum by saving time. The use of ICT tools plays an irreplaceable role in building integration.

Açar sözlər: kompüter, biologiya, multimedia, electron dərsləklər, electron laboratoriya, integrasiya, təqdimat

Ключевые слова: компьютер, биология, мультимедиа, электронные учебники, интеграция, презентация

Key words: computer, biology, multimedia, e- textbooks, electronic laboratory, integration, presentation

İKT vasitələri insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etmişdir, bu səbəbdən də Respublikamızda təhsil sisteminin İKT vasitələri ilə təchizatına xüsusi diqqət yetirilir. İKT vasitələri ilə tədrisin təşkili bu gün bir dəb deyil, zamanın bir zərurətidir. Kompüterlər təhsildə getdikcə daha çox yer tutur. Rəqəmsal təhsil mənbələrinin istifadəsi sayəsində dərslərə şagirdlərin meyl və maraqları yüksəlir, bilik və bacarıqların mənimsənilməsi yaxşılaşır. Məktəblilər hər tərəfli inkişaf etməyə, yeni məlumatları əldə etmək və onlarla işləmək imkanlarına nail olurlar.

İnteraktiv texnologiyalar bugün geniş tətbiq olunur, bütün digər sahələrdə olduğu kimi belə texnologiyalar müxtəlif təhsil müəssisələrində də istifadə olunur. İnteraktiv əlaqə insan və insan, habelə insan və İKT arasında real zaman kəsiyində əks-əlaqənin qurulmasını nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə İKT vasitələrinin umumitəhsil məktəblərində geniş tətbiq olunması, təhsil sistemimizin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biridir. Vacib məsələlərdən biri də elektron pedaqogikanın tədrisən respublikada inkişafına nail olmaq, müəllimləri elektron təhsil sistemində işləməyi öyrətmək, akademik hərəkətliliyin artırılması, qlobal elmi və təhsil məkanına integrasiya, iqtisadi cəhətdən optimal təhsil sistemlərinin yaradılması, universitet korporativ səviyyəsinin artırılması və müxtəlif təhsil səviyyələri arasında əlaqələrin gücləndirilməsidir. Bu problemləri həll etməyin ən təsirli yollarından biri də təhsilin informasişdırılmasıdır.

Məlumdur ki, biologiya fənn kurikulumunun yeni dərsləklər komplektləri vasitəsilə İKT-nin imkanlarından istifadə etmədən reallaşdırmaq mümkün olmur. Biologiya fənninin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq uyğun İKT vasitələrinin imkanlarından faydalı sürətdə bəhrələnmək üçün fənn müəllimləri bir sıra bacarıqlara yiyələnməlidirlər. Kompüterdən fərdi və kollektiv istifadəyə daha çox üstünlük verildiyinə görə öyrənməyi öyrətmək qaydalarının mənimsədilməsinə də, xüsusi yanaşmalıdırlar. Belə ki, şagirdlərə məlumatın əldə edilməsi, əsas mənbə ilə yoxlanması, toplanması, işlənməsi, təqdimatı, saxlanması və ötürülməsi öyrədilməlidir. Ona görə ki, biologiya dərslərində İKT vasitələri aşağıdakı məqsədlər üçün tədris vasitəsi kimi istifadə olunur.[2]

A) bioloji obyektlərin yayıldığı ərazi və yaşayış tərzinin xüsusiyyətlərini nümayiş etdirmək və açıqlamaq;

B) bioloji hadisələrin və fizioloji proseslərin mexanizmlərinin əyani olaraq təqdim edilməsi;

C) bioloji obyektin kompüter modeli ilə təcrübə;

D) bioloji anlayışların mənimsənilməsini təmin etmək;

E) səs müşaiəti olan bioloji hadisələrlə tanışlıq (məs.quşların oxuması, qurbağaların səsləri)

F) bioloji oyunlar aparmaq

G) tələbələrin təhsil nailiyyətlərinə aralıq və tematik nəzarət [1]

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Bu gün pedaqoji professionallığın informatik keyfiyyətini artırmadan İKT-nin təhsil sisteminə səmərəli tətbiqinə nail olmaq qeyri-mümkündür.

Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyanılığını təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyətli səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompyuterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. “Ağıllı” lövhə, həmçinin kompyutərə qoşulan mikroskop, skaner, rəqəmli fotoaparət, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləri də proyektor vasitəsilə qəbul edə bilir ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını və videogörüntülərini, müxtəlif cihazların, qurğuların, texniki vasitələrin işləmə prinsiplərini “möcüzəli” ekranda izləyə bilərlər. Məsələn qan təzyiqinin ölçülməsi, qanın formalı elementləri, soğan dəriciyinin preparatının hazırlanması və s kimi videoları izləmək şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, uşaqlarda yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərindən dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır.

Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasında əsas vəzifələrdən biri də ölkə miqyasında müəllimlərin, şagirdlərin, valideynlərin və təhsillə maraqlanan hər bir kəsin mənafeyinə xidmət edən, özündə təhsil-tərbiyə proseslərinin müxtəlif aspektləri barədə məlumatları cəmləşdirən vahid təhsil şəbəkəsinin yaradılması və təhsil müəssisələri arasında operativ informasiya mübadiləsinin təmin edilməsidir. Bu istiqamətdə hər məktəbin internet saytının yaradılması, həmin saytda məktəb, pedaqoji heyət, oxuyanlar haqqında ətraflı məlumatların yerləşdirilməsi, müəllim, uşaq və valideynlər üçün xüsusi forumların təşkil edilməsi, forumlarda təhsilin aktual problemləri, yeniliklər, təzə kitablar və s. haqqında müzakirələrin aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məktəbin internet saytında dərslərin planlarının, cədvəllərinin, məktəbdə keçiriləcək tədbirlər barədə məlumatların və soruq xarakterli informasiyaların yerləşdirilməsi də məqsədəuyğundur. Vahid təhsil şəbəkəsinin ümumdünya informasiya məkanına

inteqrasiya etdirilməsi isə müəllim və şagirdlərin təhsil üçün faydalı olan dünya internet resurslarına daxil olmasına, virtual kitabxanalardan, fayl arxivlərindən, verilənlər bazasından istifadə etməsinə və xarici təhsil müəssisələri ilə yaxından əlaqə saxlamasına əlverişli şərait yaradacaqdır.

Dövrümüzdə hər gün yeni və daha çox rəqəmsal tədris resursları (RTR) yaradılır. RTR-dən istifadə dərəcə hazırlıq üçün vaxta qənaət etməyə, yeni materialın tam mənimsənilməsi üçün lazımi resursların seçilməsinə, nəticələrin rəngarəng formada yoxlanılması və möhkəmləndirilməsinə imkan verir. RTR-nin köməkliyi ilə biz zaman və məkan baxımından əlçatmaz olan proses və halları nümayiş etdirə bilirik. Məsələn, 6-cı sinifdə “mikroskopun quruluşu”, “bitki və heyvan hüceyrəsinin quruluşu”, “çiçəyin quruluşu” kimi interaktiv trenajorlardan istifadə etmək olar.

Laboratoriya işləri zamanı İKT-dən istifadə bizə geniş imkanlar açır. Axı heç də hər zaman canlı obyektlərdən istifadə imkanımız olmur. Məsələn, “infuzor-tərliyin quruluşu və hərəkəti” mövzusunda laboratoriya işi zamanı kompüterdən istifadə bizə infuzor-tərlik haqqında, onun quruluşu, hərəkəti, ətraf ələmə reaksiyası və s. barədə geniş məlumat əldə edə bilirik. Yuxarı siniflərdə “Ekoloji piramida” mövzusunda mən vaxtaşırı dərəcə-konferensiya keçirirəm. Təhsilənlər onlara maraqlı olan mövzu seçir, layihə, təqdimat, buklet, sorğu vərəqələri və s. hazırlayırlar. Yaxud, başqa bir dərəcə tədris prosesinə Promethean lövhəsində “Heyvanların daxili və xarici quruluşu” interaktiv şəkli üzərində işlə başlayırıq, iki şagird kiçik vaxt kəsiyində çiçəyin hissələrini ayıraq qeyd edirlər. Bu diaqnostik qiymətləndirmə ilə yanaşı qənaət edilmiş vaxtda dərəcə məqsədyönlü giriş rolunu oynayır. Konteyner funksiyasından istifadə isə cavabların anında yoxlanılmasına imkan verir.

İKT-nin həyatımıza girməsi bir sıra müsbət başlanğıclar yaratdı. Müəllimlər məktəb və şəhər (rayon) tədbirlərində (açıq dərəcə, müsabiqə, seminar, konfrans və s.) daha aktiv iştirak edirlər. İnnovativ texnologiyaların istifadəsi nəticəsində pedaqoji ideyaların bankı yaranır, belə texnologiyaların seçimi və tətbiqi ilə bağlı təcrübə mübadiləsi aparılır. Bu cür metodiki işləmələr və şərhlər tədrisdə şagirdə daha maraqlı və daha çox nəticələr əldə etməsinə imkan verən dərəcələrin qurulmasına kömək edir. Yeni pedaqoji texnologiyaların bütün istiqamətləri humanist yanaşmaya aiddir, əsas diqqət insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına, onda məntiqi, yaradıcı və tənqidi tərəkürün inkişafına yönəlir. Bu yanaşma akademik biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsinə əsas götürən ənənəvi yanaşmanın alternativini olaraq beynəlxalq pedaqoji təcrübədə nəzərdən keçirilir. Gəlin unutmayaq ki, bir çox hallarda təhsilənlərin bacarıqlarının inkişafı sinif mühitindən kənarında mümkün ola bilər. Lakin ənənəvi təhsil yanaşmasını da tamamilə bir kənara atmaq düzgün deyildir. Əgər hər iki yanaşmanın mütərəqqi və nəticələrə çatmaqda bizə yardım edə biləcək tərəflərinin bu və ya

digər formada inteqrasiyasına nail olaraq təlim prosesində istifadə etsək, milli və bəşəri dəyərlər çərçivəsində daha optimal və uğurlu tədrisin təşkilinə müyəssər olarıq.

Ədəbiyyat

1. *Gülşən Hacıyeva. Biologiyanın tədrisi metodikası (Ali məktəblər üçün dərslük).-Bakı,2019*
2. *Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə təhsilproqramı (Kurikulum). Bakı, 2013.*
3. *Г.С.Калинова, Направления модернизации содержания биологического образования на современном этапе.//”Биология в школе”.2017 №4 стр 2*
4. *Недюрмагомедов Г.Г., Раджабова В.И. использование компьютерных технологии в процессе учебной деятельности на урока биологии\| практики реализации ФГОС общего образования с использованием информационных технологий: материалы Межрегиональной научно практической конференции. Липецк: «Институт развития образования»,.2018 стр 63,65*

ŞƏKİ XANI HACI ÇƏLƏBİNİN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINI BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİ

S.Babazadə
AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
sonababazade42@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Şəki xanı Hacı Çələbi xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda qonşu xanlıqlarla və xarici qüvvələrlə apardığı mübarizə tədqiq olunur. Şəki xanlığı bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda yaranmış xanlıqları içərisində ən qüdrətlisi hesab olunur. Bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid şəkildə birləşdirməyə çalışan Hacı Çələbi xan bu siyasətin bir hissəsi kimi Qəbələ, Ərəş, Qazax və Borçalı sultanlıqlarını Şəki xanlığına birləşdirə bilir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, 1755-ci ildə Hacı Çələbi xanın ölümü ilə birləşdirmə siyasəti yarımçıq qalır.

ПОЛИТИКА ОБЪЕДИНЕННОЙ ЗЕМЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА ШАКИ ХАНИ ХАДЖИ ЧАЛЕБИ

Резюме

В статье исследуется борьба Шекинского хана Гаджи Чалаби хана с соседними ханствами и иностранными силами за объединение азербайджанских земель. Шекинское ханство считается самым могущественным ханством в Азербайджане в указанный период. Гаджи Чалаби хан, пытавшийся объединить все земли Азербайджана, в рамках этой политики смог объединить султанаты Габала, Араш, Газакх и Борчалы в Шекинское ханство. Однако, к сожалению, политика объединения со смертью Хаджи Чалаби хана в 1755 году остается наполовину.

SHAKI KHANI HAJI CHALEBI'S POLICY TO UNITE THE LANDS OF AZERBAIJAN

Summary

The article examines the struggle of Sheki khan Haji Chalabi khan with neighboring khanates and foreign forces to unite the Azerbaijani lands. Sheki khanate is considered to be the most powerful khanate in Azerbaijan during the mentioned period. Haji Chalabi khan, who tried to unite all the lands of Azerbaijan, could unite the sultanates of Gabala, Arash, Gazakh and Borchali into the Sheki khanate as part of this policy. However, it should be noted that the policy of unification with the death of Haji Chalabi khan in 1755 remains half.

Açar sözlər: Şəki xanlığı, Hacı Çələbi xan, xanlıq, birləşdirmə, Bayat savaşı

Ключевые слова: Шекинское ханство, Гаджи Челеби хан, ханство, слияние, Баятская битва

Key words: Shaki Khanate, Haji Chalabi Khan, khanate, merger, Bayat war

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın (1736-1747) öldürülməsindən sonra Azərbaycanda yaranmış siyasi vəziyyət burada yeni müstəqil xanlıqların və sultanlıqların yaranmasına və həmçinin artıq mövcud olan hakimiyyətlərin möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaratdı.

Məlum olduğu kimi, Şəki xanlığı hələ 1743-cü ildə, yəni Əfşarlar imperiyasının dağılmasından əvvəl öz müstəqilliyini qazanmışdı. Nadir şahın məmurlarının özbaşınılığına qarşı 1743-1744-cü illər Şəkidə üsyan baş verdi. Burada müstəqil Azərbaycan dövləti olan Şəki xanlığı yarandı. Xanlığın əsasını qoyan Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi, bacarıqlı sərkərdə Hacı Çələbi Qurban oğlu (1743-1755) vaxtilə – XVI əsrdə Şəki hakimi olmuş Dərviş Məhəmməd xanın nəslindən idi.

XVIII əsrin 50-ci illərində Şimali Azərbaycanda ən qüdrətli xanlıq Şəki xanlığı idi. Hacı Çələbi xan hakimiyyətinin ilk günlərindən Şəki xanlığının müstəqilliyini qorumaqla yanaşı, həmçinin Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək və təcavüzdən qorumaq uğrunda mübarizə aparmışdı.

Hacı Çələbi xana Nadir şahın ölümündən sonra birləşdirmə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün şərait yaranır. Amma Əmir Aslan adlı şəxsin İranda hakimiyyət başına keçməsi Hacı Çələbi xanın məqsədlərini həyata keçirməsi prosesini bir qədər ləngidir. Əmir Aslan xanın məqsədi xanlıqları özündən asılı vəziyyətə salmaq idi. Qarabağ xanlığı Əmir Aslan xanın hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qalsa da Hacı Çələbi xan tabe olmaq fikrinə etirazla yanaşır və böyük oğlu Həsən ağanın rəhbərliyi ilə qoşun göndərir. Hacı Çələbinin oğlu Həsən ağa bu döyüşdə vəfat etsə də, Əmir Aslan xan Şəkini ala bilmir. Beləliklə Əmir Aslan xanın Şəkini tutmaq planları baş tutmur. Hacı Seyid Əbdülhəmid “Şəki xanları və onların nəsiləri” əsərində hadisələri təsvir edərək yazır: “İranda Əmir Aslan sərdar şahlıq ümurlarını dolandıran olub, qoşun götürüb Şəki üstə gəlir ki, Hacı Çələbi xana tənbih edər. Hacı Çələbi xan oğlu Həsən ağanı qoşunla o sərdarın qabağına cəngə göndərib. Həsən ağa cəngdə məqtul olub, o sərdar qayıdıb İrana gedir” [9, s.19].

Əmir Aslan xanın Şəki ilə bağlı işğalçı planlarının qarşısını alan Hacı Çələbi xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasətinə Cardan başlayır. Gürcü çarı İrakli ilə ittifaqa girən Hacı Çələbi xan 1750-ci ilin yazında Cara daxil olur. İraklinin Gəncə və Şamaxı xanlıqları ilə yanaşı Şəki xanlığını da özündən asılı hala gətirmək niyyətləri tezliklə Hacı Çələbi xana məlum olur. Buna görə də Hacı Çələbi xan dağıstanlılardan və carlılardan ibarət qoşun toplayaraq Teymuraza hücum edib gürcü qoşunlarını məğlub edir.

Şəki xanlığı ilə gürcü çarlarının münasibəti bəzən yaxşı, bəzən isə pis olmuşdur. Gürcü çarlarının məqsədi bütün Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyətə altında birləşdirmək idi. Lakin bu yolda Hacı Çələbi xanı maneə kimi görüldülər. Gürcü çarları düşünürdü ki, Hacı Çələbinin qüvvətlənməsindən ehtiyat edən Azərbaycan xanları Hacı Çələbiyə qarşı onlarla ittifaq quracaq.

Qarabağ xanlığını Şəki xanlığına birləşdirmək niyyətində olan Hacı Çələbi Qarabağ xanlığına hücum edir. Şamaxı xanı da Hacı Çələbi ilə müttəfiqlik edərək bu yürüdə iştirak edir. Car-Balakəndən olan qüvvələr də Şəki xanlığının müttəfiqi kimi bu yürüdə iştirak etmişdir. Mənbələr bu haqda yazır: “Car-Tala və vilayətin başqa yerlərindən hər ləzgi (avar və saxur) döyüşçüyə 3 tımən, hər bulqadar və muğal döyüşçüsünə görə 1 tımən məvacib vermək şərtilə orduya çağırılmışdı” [13, s.182]. Hacı Çələbi Şirvan xanı ilə bərabər Qarabağın siyasi və inzibati mərkəzi olan Bayat qalasını mühasirəyə alır. 1 aydan artıq müddətdə Bayat qalasının mühasirədə saxlanmasına rəğmən müttəfiqlər qalanı almağa nail olurlar. Bu hücum tarixə “Bayat savaşı” adı ilə daxil olur və bu savaş Hacı Çələbi xanın məğlubıyyəti ilə bitir.

Qarabağ xanlığına qarşı təşkil edilmiş yürüdə uğursuz olan Hacı Çələbi xan Kürün o biri tərəfinə çəkilərək demişdi: “Pənahəli xan özünü xan elan etmişdi, mən isə öz məğlubıyyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim” [10, s.180]. Mənbələrdə bu ifadənin müxtəlif formaları yer almışdır. Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”sində qeyd olunur ki, Hacı Çələbi xan qayıdarkən bu sözləri demişdir: “Pənah xan bu vaxtacan bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik, ona sikkə vurduq və qayıtdıq” [10, s.41].

Məğlub olmasına baxmayaraq Hacı Çələbi xan Qarabağla bağlı niyyətindən əl çəkmir, Qarabağın alban mülkləri ilə əlaqə yaradır. Pənahəli xan isə Təbriz xanı Əmir Aslanla yaxınlaşmağa başlayır. Hacı Çələbi qazıqumuqlu Məhəmməd Həsən xanın qızı ilə oğlu Ağakəşi bəyi evləndirməklə arxasını möhkəmləndirdi. Bundan sonra Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarını da asılı hala salır.

Qeyd edilən dövrdə Gürcü çarlarının Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək niyyətinin qarşısında duran ən böyük siper məhz Hacı Çələbi xan idi. Bu zaman Azərbaycanda mərkəzləşmiş güclü dövlətin olmaması Şamaxıya qədər Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarına göz dikən gürcü çarlarının – Kaxet çarı II Teymuraz və onun oğlu İraklinin fəallaşmasına səbəb oldu. Onlar əvvəlcə Carı tutub burada Hacı Çələbinin təsirini heçə endirmək istədilər. Gürcü çarlarının Azərbaycanın Şamaxı və Gəncə xanlıqlarını, habelə Şəki xanlığını özünə tabe etmək niyyətindən xəbər tutan Şəki xanı Hacı Çələbi xan qısa vaxt ərzində güclü qoşun toplayıb, 1751-ci ilin fevralında dağıstanlılar və carlılarla birləşərək II Teymuraz və oğlu İraklinin dəstələrinə dəfələrlə sarsıdıcı zərbə vuraraq onların bu niyyətinin qarşısını ala bildi [6, s.238; 11, 122].

Məğlubiyyətdən sonra, 1752-ci ildə gürcü çarları yürüşün istiqamətini Gəncəyə yönləndirməyə qərar verdilər. Qarabağ və Şəki xanlarının da Gəncəni işğal etmək niyyətində olduğunu bilən gürcü çarları öz məqsədlərinə çatmaq üçün hiyləyə əl atırlar. Onlar Hacı Çələbi xanın güclənməsindən narahat olan bir sıra Azərbaycan xanlarını Şəki xanlığına qarşı qaldırmaq siyasətini yürüdürdülər. Qarabağlı Pənahəli xanı zərərsiz hala gətirmək üçün onunla danışıqlara başlayırlar. Hacı Çələbi xana qarşı nifaq bəsləyən Pənahəli xan ittifaqa razı olur. Gəncə xanı Şahverdi xan, İrəvan xanı Hüseynəli xan, qaradağlı Kazım xan və Naxçıvan xanı Heydərqulu xan da bu ittifaqa daxil olurlar [Бкхнв, s.185]. Xanlar danışıq aparmaq üçün Gəncəyə gələrkən, pusquda durmuş gürcü hərbi dəstəsi qəflətən basqın edib onları əsir götürdü [11, 121,123]. Onlar xanları girov saxlayıb xanlıqların taxtlarına öz tərəfdarlarını oturdub bu yolla xanlıqları özlərindən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdilər. Bu hadisədən xəbər tutan Hacı Çələbi xan tariximiz üçün ibrətamiz olan bir addım atdı. Ona qarşı gürcü çarları ilə ittifaqa girmiş Azərbaycan xanlarını azad etdi. Öz mövqeyini getdikcə möhkəmləndirən Hacı Çələbi xan II İraklinin yenidən – 1752-ci ilin yayında Cara hücumunu dəf edərək Qanıq çayı sahilində onları məğlubiyyətə uğratdı. Həmin ilin payızında Hacı Çələbi xanın və Car-Balakən hakimi Ömər xanın birləşmiş qüvvələri Gürcüstana yürüş etdi [13, s.23; 3, s.517].

Danışıqlar aparmaq üçün Gəncə yaxınlığında görüşməli olan xanlar Gəncəyə gələrkən II İrakli tərəfindən əsir alınır. Bu hadisə “Qızılqaya xəyanəti” adı ilə tarixə keçir. Xanları əsir almaqla xanlıqları özlərindən asılı hala salmaq istəyən Teymuraz və oğlu II İrakli xanlığda öz tərəfdarlarını hakimiyyətə gətirməklə və hakimiyyətə gətirdikləri xandan bac almaqla öz məqsədlərinə çatmaq istəyirdilər. Hacı Çələbi xan gürcü çarlarının əməllərindən xəbərdar olduğdan sonra Gəncəyə tərəf yol alır.

Ş.P.Həmidova gürcü mənbələrinə istinad edərək yazır ki, xanlar əsir götürülərkən Pənahəli xanın israrı ilə oğlu İbrahimxəlil ağa qaçaraq onları Hacı Çələbiyə bildirir. İbrahimxəlil ağa Hacı Çələbi xanın onları azad edəcəyi təqdirdə Şəki xanlığına tabe olacaqlarını vəd etmişdir [8, s.43].

Tofiq Mustafazadə isə Mirzə Adıgözəl bəyə istinad edərək bu xəbərin Hacı Çələbiyə Şahverdi xanın atlısı tərəfindən çatdırıldığını yazır [12, s.36]. Mirzə Adıgözəl bəy bu hadisəni təsvir edərək yazır ki, Şahverdi xanın atlısı Hacı Çələbiyə bu xəbəri çatdıraraq "Qoca baba, vali xanları tutdu" deyir, Hacı Çələbi xan isə ona belə cavab verir: "Qoca baban onları xilas edər, onları qurtarmaq üçün müharibə və davaya girişər" [10, s.50].

Hacı Çələbi xan Kürü keçmək məsələsini müzakirə etmək üçün müşavirə çağırır, lakin məşvərət məclisi Kürü keçmək fikrini dəstəkləməirdi. Məşvərət məclisinin niyyətini bilən Hacı Çələbi xan əvvəlcədən əmirlərə "Nə məsləhət görürsünüz (görün, ancaq) Kürü keçmək içində olsun" demişdi. Bu ifadə sonradan məşhurlaşaraq zərbi-məsəl halına gəlir. Əlacsız qalan əmirlər "Biz müşavi-

rə yığıncağını ona görə düzəldirdik ki, işin içində Kürü keçmək (məsələsi) olmasın; indi ki, siz buyurursunuz, əmr verin, qoşun hərəkət etsin" deyərək Kürü keçməyə razı olurlar [10, s.50]. Kür çayını keçən Hacı Çələbi xan Nizami Gəncəvinin məqbərəsi yaxınlığında olan döyüşdə gürcü qüvvələri üzərində qələbə çalır.

Həmin dövr Cənubi Qafqazda şücaətilə tanınan Ağarza bəylə birlikdə Hacı Çələbi xan Gürcüstana gedir. Bu hücum qarşısında özlərini itirən gürcü çarları əsir olan xanları qoyub qaçırlar [8, s.43].

Hacı Çələbi xan gürcü çarlarını məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra Borçalını asılı hala salır. Oğlu Ağakişi bəy Borçalıda 2 illik bir müddətdə hakimlik edir [2, s.382].

Kərim ağa Fateh öz əsərində bu hadisələri təsvir edərək yazır "Bir neçə vaxtdan sonra Xoylu Əhməd xan və Qaradağlı Qasım xan və Qarabağlı Pənah xan və Gəncəli Şahverdi xan həsəd elərlər ki, Hacı Çələbi neçün bir belə böyük olmaq gərək. Bunlar dördü Gürcüstan valisinə adam və kağız göndərərlər ki, biz və sən də qoşun götürüb gedib Hacı Çələbiyə tənbeh eləyək. Vali çox qoşun yığıb gəlir. O dörd xanlara adam göndərir. Onlar da gəlir. Vali onların dördünü də tutub, öz qoşunu ilə Hacı Çələbinin üstünə gəlir. Xanları da öz yanında dustaq gətirir. Hacı Çələbi bunu eşidib, bu da qoşun götürüb gedib Şəmki tərəfində vali ilə dava eləyib, vali çox pis basılıb, çox adamı ölüb, qayıdıb gediblər. Hacı Çələbi o dörd xanları da valinin əlindən alıb, mürəxxəs eləyib, öz ölkələrinə gedibdirlər" [9, s.11].

Hacı Çələbi xanları əsirlikdən xilas etdikdən sonra onlarla görüşməyi əhəmiyyətli hesab etmir. Gəncəyə gələrək nümayəndələr vasitəçiliyi ilə Şəmşəddil, Borçalı və Qazax ərazilərində yaşayan azərbaycanlılardan gürcü çarlarına tabe olmamağı istəyir. Hacı Çələbi xanın təklifi ilə razılaşan əhali silahlı çıxış üçün hazırlıqlara başlayırlar. Qazax, Şəmşəddil, Borçalı ilə yanaşı Gəncə və İrəvan xanları da Hacı Çələbi xanla gürcü çarlarına qarşı birləşdilər. Ələcsiz qalan II İrakli çıxış yolunu Tiflisdə əsir saxladığı Gəncə xanının əmisi olan Qoca xandan Hacı Çələbi xanla danışıqlar aparmasını xahiş etməkdə görünür.

Qoca xan məktub yazmaqla Hacı Çələbi xana bildirir: "Əgər istəsən sənəninlə Kartli-Kaxeti çarlığı arasında sülh yarada bilərəm" [8, s.44]. Hacı Çələbi xan Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə sülh prosesinə və danışıqlar üçün nümayəndələrin gəlməsinə razı olur. Lakin nümayəndələrlə danışıqlar prosesi alınmır.

Hacı Çələbi 1752-ci ilin sentyabrında oğlu Ağakişi bəyin sərəncamı altında Tiflis şəhərini tutmaq üçün qüvvə yollayır. Bu xəbəri eşidən II İrakli qüvvələrini səfərbər edərək Tiflisdən 60 km uzaqlıqda olan Şəki qoşunları üzərinə hücum edir. Baş verən döyüş nəticəsində Şəki xanlığının qoşunları məğlub olur.

Mahmud İsmayıl və Maya Bağirova "Şəki xanlığı" əsərində Qızlar qazisi tərəfindən tərtib olunmuş arxiv sənədinə istinad edərək yazırlar: "İran əyaləti

Şəki-Qəbələdən Hacı Çələbinin oğlu Ağakışi bəy 2500 nəfərlik qoşun yığaraq Avar knyazı Əhməd xanın yanına gəldi. Onun 8000 nəfərlik qoşunu ilə birləşərək Gürcü çarının oğlu İraklinin üzərinə getdilər. Gürcü çarı adları çəkilən düşmənlərinə qalib gəldi. Onlar hərəsi öz yerinə qayıtdı” [7, s.25]

Şəki xanlığının Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə münasibətləri yeni ərazilər uğrunda mübarizə şəraitində davam edirdi. Bu münasibətlərin gərginləşərək iki dövlətin qarşı-qarşıya gəlməsi isə gah Şəki xanlığının, gah da Kartli-Kaxetiya çarlığının xeyrinə bitmişdir.

Hacı Çələbi xan hakimiyyətinin ilk illərində Şamaxı xanı ilə müttəfiq olmuşdur. Hətta Şamaxı xanı Hacı Məhəmmədəli xan və Hacı Çələbi xan gürcü çarı II İrakliyə qarşı olan, Gəncə xanı Şahverdi xan və qarabağlı Pənahəli xanın da daxil olduğu ittifaq yaratmışdılar. 1749-cu ildə yaradılan bu ittifaq II İraklinin öncədən xəbərdar olub tədbirlər alması nəticəsində dağılır [5, s.44].

Nadir şahın vəfatından sonra İranda hakimiyyət başına gələn Əmir Aslan xan 1748-ci ildə İbrahim Mirzə ilə mübarizəsində məğlub olur. Hakimiyyət başına keçən İbrahim Mirzə xanlardan orduda xidmət etmək üçün 10 minlik qüvvə tələb etdikdə Quba, Şəki xanları və Salyan hakimləri buna razı olmur. Şamaxı xanı Hacı Məhəmmədəli xanın İbrahim şahın istəyinə tabe olması digər xanları narahat etdiyindən Quba, Şəki xanları və Salyan hakimləri Yeni Şamaxı üzərinə hücum edir. Hücum zamanı İbrahim şahın kömək göndərməsi ilə bu hücum nəticəsiz qalır. Sonradan bu ittifaq genişlənir və Qarabağ xanı Pənahəli xan, Bakı xanı da bu ittifaqa qoşulur. Müttəfiqlərin ikinci yürüşü Şamaxı xanının məğlubluğu ilə bitir. Hacı Çələbinin 100 nəfərlik qüvvəsi Ağsuda saxlanılır. Lakin bu ittifaq tezliklə dağılır.

Şamaxı xanlığını tabe etmək barədə uzun müddət düşünən Hacı Çələbi xan 1755-ci ildə bu qərarını gerçəkləşdirmək istiqamətində bir addım atdı. O Şirvan üzərinə hücum edərək Ağsunu mühasirə aldı. Bu zaman Şamaxı xanı ilə arasında olan ədavəti unudan qubalı Hüseynəli xan da Şamaxı xanına yardım göndərir. Lakin bu yürüş uğursuzluqla nəticələnir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov Hacı Çələbi xanın Şirvan üzərinə yürüşünü təsvir edərək yazır “Hicri 1168-ci (=1755) ildə, Hacı Çələbi külli qoşunla Şirvanı almaq məqsədilə gəlib, Ağsu şəhərini mühasirə etdi. Burada olan Hacı Məhəmmədəli xan Quba hakimi Hüseynəli xandan kömək istədi. O da 3000 nəfər Quba qoşunu və 500 nəfər qüvvəyə malik olan Əmir Həmzə üsmi ilə bərabər iki düşməni barışdırmaq üçün gəldi. Hacı Çələbi, Hacı Piri adlı bir nəfəri elçi göndərüb, onu hədələdi və geri qayıtmağı ona təklif etdi. Beləliklə, iş müharibə ilə nəticələndi. Şəkinin küllü qoşunu bu azacıq camaatın qarşısında məğlub olub, qarət edildi və çoxu öldürüldü” [4, s.186]

Hacı Çələbi xanın gördüyü tədbirlər nəticəsində Şəki xanlığı güclənirdi. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda çalışan Hacı Çələbi xan Şəkidə inşa etdirdiyi məscidin mərməri üzərində “Şəki hakimi, Şirvan əmiri (hökm-

darı) Hacı Çələbi Sultan Qurban oğlu. Tarixi-1162-ci il hicri 1748-1749-cu il” tituluunu əks etdirmişdi [7, s.23]. Bu yazı Hacı Çələbi xanın Şirvana hakimlik etmək arzusu ilə bağlı idi.

Hacı Çələbi xan bütün fəaliyyətini Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin idarəsi altında birləşdirməyə həsr etmişdir. Şamaxı xanlığına edilən yürüş uğursuzluqla nəticələnsə də Hacı Çələbi xan müxtəlif zamanlarda Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarını, Borçalını Şəki xanlığına tabe edə bilmişdir. Lakin Hacı Çələbi xanın 1755-ci ildə vəfatı ilə onun birləşdirmə siyasəti yarım qalır.

Ədəbiyyat

1. АКАК, (издан под ред. председателя комиссии А.Д.Берже), Тифлис, 1869.
2. *Azərbaycan tarixi, yeddi cildə III cild Bakı, Elm, 2007.*
3. *Azərbaycan tarixi.S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə, Bakı, Çıraq, 2009.*
4. *Bakıxanov A. Gülistani-irəm (M.Əsgərlinin tərcüməsi ilə) Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1951.*
5. *Bayramova N. Şamaxı xanlığı, Bakı, “Təhsil”, 2009.*
6. *Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. В 3-х т. ч. I, СПб.,1869.*
7. *İsmayil M., Bağırova M. Şəki xanlığı, Bakı, Azər nəşr, 1997.*
8. *Həmidova Ş. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən Bakı 1985.*
9. *Kərim ağa Fateh Şəki xanlarının müxtəsər tarixi, Hacı Seyid Əbdülhəmid Şəki xanları və onların nəsiləri. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1993.*
10. *Qarabağnamələr I kitab. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.*
11. *Левуатов В. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, Изд. АН Азербайджанской ССР, 1948.*
12. *Mustafazadə T. “Qarabağ xanlığı” Bakı, Sabah, 2010.*
13. *Şəki: ən qədim zamanlardan günümüzədək. Bakı, “Turxan” NPB, 2020.*

UMMAN-MANDA TOPLUMU İLK MƏNBƏLƏRDƏ

A.H.Nərimanova
AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ayse.nerimanova02@gmail.com

Xülasə

Məqalədə "umman-manda" termini ilə bağlı mixi yazılı mətnlərin məlumatları araşdırılmışdır. Bu terminin şamil olduğu toplumun kimliyi məsələsi barədə bir sıra fikirlər XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindən ortaya atılmağa başlamışdır. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra əsərlər yazılsa da vahid bir nəticəyə gəlinməyib. Qədim əfsanələrdə bu topluma yalnız tanrıların iradəsi ilə qalib gəlməyin mümkünlüyü ifadə olunur. Bu inam sonrakı dövrün mətnlərinə də öz təsirini göstərmişdir. E.ə. III minillikdə bu termin Akkad kralı Naram-Suenin mübarizə aparmaq məcburiyyətində olduğu xüsusi bir etnik toplumu ifadə edirdi. Bu toplum e.ə. II minilliyin ortalarında Het İmperiyası və Hurri-Mitanni dövləti ərazisində yaşamışdır. Daha sonra anaxronizm kimi istifadə olunan "umman-manda" termini Azərbaycan tarixində müəyyən bir rol oynamış olan Qutilər, Kimmerlər, İskitlər də daxil olmaqla müxtəlif etnik qruplara tətbiq olunmağa başladı. Həmçinin eposlarda verilən məlumatlar bu toplumu Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları ilə eyniləşdirməyə əsas verir.

КОЛЛЕКЦИЯ ОМАН-МАНДА В ПЕРВЫХ ИСТОЧНИКАХ

Резюме

В статье рассматриваются сведения клинописных текстов о термине «умман-манда». Ряд представлений об идентичности общества, к которому применяется этот термин, начали возникать в конце XIX - начале XX веков. Несмотря на то, что по этому поводу написан ряд работ, единого вывода так и не было сделано. Древние легенды гласят, что покорить это сообщество можно только по воле богов. Эта вера также повлияла на тексты более позднего периода. В III тыс. до н.э. этим термином обозначали конкретную этническую общность, с которой пришлось воевать Аккадскому царю Нарам-Суэну. В середине II тыс. до н.э. они обитали на территории Хеттской империи и хурритского государства Митанни. Позже термин «умман-манда», превратив в анахронизм, стал применяться к разным этническим группам, в том числе к кутиям, киммерийцам, скифам, игравшим определённую роль в истории Азербайджана. Также приведенные в эпосах сведения дают основание отождествлять данную коллекцию с носителями Куро-Аразской культуры.

OMAN-MANDA COLLECTION IN FIRST SOURCES

Summary

The article examines the information of cuneiform texts about the term "umman-manda". A number of ideas about the identity of the society to which this term applies

began to emerge in the late XIX and early XX centuries. Although a number of works have been written on this issue, no single conclusion has been reached. Ancient legends say that this community can be conquered only by the will of the gods. This belief also influenced the texts of the later period. In the III millennium BC. this term denoted a specific ethnic community with which the Akkadian king Naram-Suen had to fight. In the middle of the 2nd millennium BC. they lived on the territory of the Hittite Empire and the Hurrian state of Mitanni. Later, the term “umman-manda”, turning it into an anachronistic, began to be applied to various ethnic groups, including the Qutians, Cimmerians, Scythians, who played a certain role in the history of Azerbaijan. Also, the information given in the epics gives grounds to identify this collection with the carriers of the Kur-Araz culture.

Açar sözlər: “umman-manda” termini, ən qədim miqrasiyalar, mixi yazılı mənbələr, qədim Azərbaycan, Naram-Suen

Ключевые слова: термин «умман-манда», ранние миграции, клинописные источники, древний Азербайджан, Нарам-Суен

Key words: term of “umman-manda”, ancient migrations, cuneiform sources, ancient Azerbaijan, Naram-Suen

Umman-manda (“Manda ordusu”) qədim Yaxın Şərq tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinə aid müxtəlif mətnlərdə hərbi qurumları və ya xarici xalqları ifadə etmək üçün istifadə olunan akkadmənşəli ifadə olmuşdur. Artıq e.ə III minilliyin ortalarında Ön Asiyaya “manda ordusu” (qrafik yazılışı **ERİN manda**) adlanan toplumun simasında yeni bir etnik toplumun gəldiyi ehtimal edilir. Bu toplumun xatırlandığı “Kuta əfsanəsi”nin tərcüməçilərindən olan Rene Laba onların hərəkət istiqamətinin Qara dənizin şimal sahillərindən başladığını, sonra isə Qafqazdan Anadoluya oradan da Ön Asiyaya yönəldiyini qeyd etmişdir.

Şəkil 1. Umman-manda toplumunun “Kuta əfsanəsi”də bəhs olunan miqrasiyası (F.Hennerbixlerin rekonstruksiyasında).

“Manda ordusu” ifadəsi Qədim Şərq mətnlərində e.ə. XXI-VI əsrlər ərzində qeydə alınmışdır. Bu mətnlərin 23-ü tarixi, 28-i isə əsasən, Mesopotamiya mifoloji ədəbiyyat nümunələridir. Ədəbi ənənə manda ordusunun erkən tarixini e.ə. XXVIII əsrə aid etməsinə baxmayaraq, ətraflı məlumatlar 5 əsr sonrakı dövrə aiddir [3, s. 167]. Ədəbi mətnlərdə verilən məlumata əsasən bu toplum ilk dəfə Anadolunun Buruşhanda (Puruşhattu) ticarət koloniyasında görünmüşdür. Bu məlumatlar ətrafına böyük qüvvə toplayıb Akkad dövlətinə meydan oxuyaraq Subartunu, Lullubumu və Kutiumu tabe etmiş bu toplumun yerli deyil, gəlmə ola biləcəyinə əsas verir.

Akkad hökmdarı Naram-Suenin şimal tayfalarına qarşı apardığı müharibələrdən bəhs edən, lakin xeyli sonralar tərtib olunmuş ədəbi əsərlərdə umman-manda toplumundan bəhs olunur. Belə ədəbi əsərlərdən biri “Kuta əfsanəsi” adlanır. Əsərdə uzaq dağlardan gələn Akkad imperiyasının qonşuluğunda yerləşən ölkələri fəth edən güclü bir düşməndən bəhs olunur [5, s.91]. Eposda Naram-Suenin hakimiyyəti zamanı (e.ə. 2236-2200-cü illər) 360 minlik manda ordusunun ciddi müqavimətlə qarşılaşmadan Anadoluda yerləşən bir sıra şəhərləri (Buruşhanda, Buranşu, Buhlu) tutmasından və Mərkəzi Mesopotamiyada, Şubat-Enlil şəhərində (indiki Suriyada Təll-Leylan qəsəbəsi) hərbi düşərgə qurmasından bəhs olunur. Orduya Anubanini və onun 7 oğlu rəhbərlik edirdi. Ordu Elamı, Subartunu və Kutiumu dağıdaraq, Maqan və Meluhha ölkələrinə çatır. Bu mənədə adı çəkilən Anubaninini tədqiqatçılar Miankal qayasında kitabəsini həkk etdirən Lullubi ölkəsinin çarı Anubanini ilə eyniləşdirirlər [1, s. 99]. Eposda bu ordunun nümayəndələri belə təsvir olunur: “Yarasa bədənli əsgərləri, qarğa sifətli adamları böyük tanrılar yaratdılar, tanrıların məskəninə yaradıldılar. İlahə Tiamat onları əmizdirdi, ilahə Belet-ili onları gözəlləşdirdi” [2, s. 34]. Əfsanədə Akkad şahı Naram-Suenin dilindən bildirilir ki, vaxtı ilə Enmerkar “umman-manda” toplumu ilə qarşılaşsa da, onlarla döyüşməkdən çəkinmişdir [7, s. 264]. Bu əfsanədə e.ə. XXVIII əsrdən Mesopotamiyaya yeni fiziki tipin gəldiyi haqqında məlumat verilir. Ehtimal olunur ki, bu toplumun gəlişi İran dağlıq yaylasındaki Eneolit dövrü mədəniyyətlərin, o cümlədən Aratta şəhər-dövlətinin süqutuna səbəb olmuşdur.

Qədim əfsanələrdə umman-manda toplumuna yalnız tanrıların iradəsiylə qalib gəlməyin mümkünlüyü ifadə olunur və bu ənənəvi inam sonrakı dövrün mətnlərdə əksini tapır. Sonralar tərtib olunmuş Babil, Aşşur və het mətnlərində umman-manda toplumuna dair “Kuta əfsanəsi”ndə verilən eyhamlar diqqəti cəlb edir. Onları bəzən uzaq dağlardan enən hurrilərə bənzətmişlər. Məsələn, Alalah şəhər-dövlətinin hökmdarı İdriminin heykəli üzərindəki mətnə hurrilərin Mittani dövlətinin hökmdarı mənşəli Barattarna “umman-mandalı” kimi təqdim olunur.

Bu etnik toplumun xatırlandığı ən qədim tarixi mətn Cənubi Mesopotamiyada İsin sülaləsinin banisi İşbi-Erranın dövründə tərtib olunmuşdur. Um-

man-manda toplumuna het mətnlərində (e.ə. II minilliyin ikinci yarısı), xüsusən “Kuta əfsanəsi”nin het variantında rast gəlirik. Het hökmdarı I Hattuşilinin (e.ə. 1650-1620-ci illər) dövründə tərtib olunmuş iki fragmentar mətnə umman-manda toplumunun lideri Zaludışdən bəhs olunur. Het qanunları külliyyatının 54-55-ci maddələri umman-mandalıların Het hökmdarı qarşısında öhdəliklərini tənzimləyir və bu toplumun 5 vilayətdə (Tamalkia, Himuva, Taşinia, Halara, Zalpa) məskunlaşdığı bildirilir. E.ə. VII əsrə qədər “umman-manda” məvhumuhurrilərin Mitanni ölkəsinin əhalisinə və Anadolunun şərqində yaşayan konkret etnosa aid edilmişdir.

1970-ci illərdə İran arxeoloqlarının Çoğa-Qavenədən tapdıqları bir mətnə “manda döyüşçüləri”nin bir qrupunun taxilla təmin edilməsindən bəhs olunur. Döyüşçülərin əksəriyyəti sami mənşəli (akkad və amori) isimlərlə təqdim olunsalar da, orijinal ad sahiblərinə də (İştəa, İşuhunu, Kananaiya, Şiummi) rast əlinir [3, s. 83]. Bu toplumu ifadə edən məvhum Asarhaddonun (e.ə. 680-669-cu illər) prizmasında Teuşpanın başçılıq etdiyi kimmerləri bildirmək üçün istifadə olunmuşdur. E.ə. I minilliyin mətnlərində birmənalı şəkildə “manda ordusu” anlayışı konkret bir etnik topluma yox, müxtəlif hərbi qruplara aid edilirdi. Belə ki, bu adın eləmlı Kuter-Nahuntenin qoşununa, Mada çarı Astiaqın ordusuna və qutilərə şamil edildiyi məlumdur. Hətta Əhəməni şahı “II Kuruşun Silindri” adı ilə tanınan mənbədə “bütün qutilər-manda qoşunu” ifadəsi ilə qarşılaşırıq [5, s.257].

Dünya tarixşunaslığında “manda ordusu” kimi tanınan bu toplumun dillərindən yazılı nümunə qalmamışdır. Onların Ön Asiyada arxeoloji izlərinin tapılması istiqamətində heç bir elmi araşdırma aparılmamışdır. Lakin eposların məlumatına istinadən onları Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları ilə eyniləşdirmək təklif olunmuşdur [2, s.35-36].

XIX əsrin sonlarından başlayaraq tədqiqatçılar “umman-manda” anlayışının hansı topluma şamil olunduğuna və terminin mənasına aydınlıq gətirmək üçün cəhdlər etmişlər. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra əsərlər yazılsa da vahid bir nəticəyə gəlinməyib. Səlim Fərrux Adalının yazdığı fundamental monoqrafiya problemlə bağlı yazılı mənbələri yenidən nəzərdən keçirmişdir. Bir sıra alimlər “manda” sözünün “çox, çoxsaylı” mənasında işləndiyini təklif edir. Bu təklif sırf leksik və orfoqrafik mülahizələrdən irəli gəlməmişdir. Ehtimal olunur ki, e.ə. I minillikdə bu termin müəyən bir qrupu ifadə etməmiş, müxtəlif xalqları göstərmək üçün tətbiq olunurdu.

Digər fikrə görə “umman-manda” ifadəsinin ikinci elementi “torpaq” mənasını verir. S.Kohen qeyd edir ki, “Luqalbanda və Enmerkar” eposundakı **ma(n)du(m)** sözünün müxtəlif oxunuşları şummerlilərin və akkadların **mada**, **matum** (“torpaq”, “ölkə”) sözlərindən törəmədir və eposda bu sözlə Anşan və Aratta arasındakı dağlıq ərazisi bildirilirdi. Bəzi alimlər manda adının Mesopo-

tamiyadan ətrafından kənar bir ərazinin adından qaynaqlandığı fikrini müdafiə edir. İ.Əliyevin fikrinə əsasən bu tayfa Mada ərazisində məskunlaşmışdı.

E.Forer və A.Unqnad hurri mehtəri Kikkulunun mətnindəki (e.ə. II minilliyin ortaları) atçılıq idman növü ilə bağlı qeydə alınmış hind-İran mənşəli sözləri və tanrı adlarını (İndra, Varuna, Nasatya) umman-manda toplumuna aid etmişlər [6, s.83]. Son dövrlərdə bu fikrə tərəfdar çıxanların sayı artmaqdadır. F.Hennerbixler umman-manda toplumunun mənbələrdə verilmiş miqrasiya istiqamətini və bu toplumun yayılmış olduğu əraziləri tədqiq edir. O belə qənaətə gəlmişdir ki, bu toplum rus alimi Anatoli Klyozovun təsnifatında olan R1a1 və yaxud R1b1 haploqrupuna uyğu gəlir. Buna əsasən bu toplumu kürdlərin əcdadı hesab etmişdir.

B.Landsberger və T.Bauer “manda” terminini **man idi** (“kimliyi bilinməyən”) söz birləşməsi əsasında izah etmişlər [4, s.88].Hərfi tərcümədə **man idi<minide** “nə bilirəm?” kimi mənalandırıla bilər. Ümumən, bu toplumun kimliyi barədə axtarışlar hələ də davam etməkdədir. Gələcəkdə bu toplumun xatırlandığı tarixi mətnlərlə yanaşı onların arxeoloji izlərinin kompleks araşdırılması onlar haqqında daha çox məlumat əldə etməyə imkan yaradacaq. Bu problem bizim üçün ona görə əhəmiyyətlidir ki, Azərbaycan tarixinin müəyyən mərhələsi “umman-manda” toplumu ilə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev A., *Anubanini// Azərbaycan arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2012, №1, s.98-103.*
2. Əlimirzəyev A., *Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları//AMEA Naxçıvan bölməsinin xəbərləri, 2019, №1, s. 31-38.*
3. Hennerbichler F. *Kar-da^{ki}-ka 21stce BCE. Karda land of Valiant Mountain People Central Zagros East. Terminological analysis // Advances of anthropology, 2014, v.4, pp. 168-198.*
4. Landsberger B., Bauer T. *Zuneuveröffent Berichtsquellen der Zeit von Assarhaddon bis Nabonid// Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, Berlin, 1927, Band 3, ss.61-98.*
5. Selim F. Adalı, *The Scourge of God: Umman-manda and its Significance in the First Millennium B.C., 2009.*
2. Ungnand A. *Subartu. Beitrage zur Kulturgeschichte und Völkerkunde. Berlin, Leipzig, 1936.*
3. Wetenholz J. *The Legends of Kings of Akkad, Winona lake 1997.*
4. Zawadski S. *Umman-Manda revisited. State Archives of Assyria bulletin. Volume IX, 2011-2012.*

MIKRO VƏ MAKRO PRUDENSIAL SIYASƏTİN FƏRQLƏRİ VƏ TƏTBİQİ

Ə.N.Cahangirzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universteti
jahangirzade7@gmail.com

РАЗЛИЧИЯ И ПРИМЕНЕНИЕ МИКРО- И МАКРОПРУДЕНСКОЙ ПОЛИТИКИ

Резюме

Основные функции, которые подчеркивают финансовую стабильность, - это высокая важность достижения поставленных целей для обеспечения устойчивости макроэкономической стабильности и улучшения экономики. По этой причине неоспорима важная роль соответствующих принципов в обеспечении стабильности финансового сектора в региональной экономической среде. Финансовая стабильность также включает стабильность финансовых институтов, которая является важным элементом системы. Стабильность достигается более эффективно благодаря специальным мерам контроля и регулирования. Для банка, который является важной частью экономики, выбор этого направления надзора и регулирования может привести к лучшим результатам в финансовой среде. Потому что банковская система является важным сектором экономики каждой страны и риск нанесения ущерба ее деятельности неизбежен. Применение жестких контрольно-регулирующих мер к банковскому сектору со всех сторон (внешней, внутренней) определяет его устойчивость, прибыльность, достаточность капитала, надежность и т.д. положительно увеличивается, ограничивает влияние опасных системных рисков.

DIFFERENCES AND APPLICATION OF MICRO AND MACRO PRUDENSIAL POLICY

Summary

The main functions that emphasize financial stability are the high importance of achieving the goals set for the sustainability of macroeconomic stability and the improvement of the economy. For this reason, the important role of relevant principles in ensuring the stability of the financial sector in the regional economic environment is undeniable. Financial stability also includes the stability of financial institutions, which is an important element of the system. Stability is achieved more effectively thanks to special control and regulatory measures. For a bank that is an important part of the economy, choosing this direction of supervision and regulation can lead to better results in the financial environment. Because the banking system is an important sector of each country's economy and the risk of damage to its activities is inevitable. The application

of strict control and regulatory measures to the banking sector from all sides (external, internal) determines its stability, profitability, capital adequacy, reliability, etc. positively increases, limits the impact of dangerous system risks.

Ключевые слова: *финансовая, профессиональная, экономическая стабильность.*

Key words: *financial, professional, economic stability*

Maliyyə sabitliyini vurğulayan əsas funksiyalar makro maliyyə sabitliyinin davamlılığı və iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması üçün qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmağın yüksək əhəmiyyətidir. Bu səbəbdən də regional iqtisadi mühitdə maliyyə sektorunun sabitliyinin təmin edilməsində müvafiq prinsiplərin vacib rolu danılmazdır. Maliyyə sabitliyi sistemin vacib bir elementi olan maliyyə institutlarının sabitliyini də əhatə edir. Sabitliyə xüsusi nəzarət və tənzimləmə tədbirləri sayəsində daha səmərəli şəkildə nail olunur. İqtisadi sahənin vacib bir sahəsi olan bir bank üçün bu nəzarət və tənzimləmə istiqamətini seçmək maliyyə mühitində daha da yaxşı nəticələrə səbəb ola bilər. Ona görə ki, bank sistemi hər bir ölkənin iqtisadiyyatının vacib bir sahəsidir və fəaliyyətinə ziyan vurma riski qaçılmazdır. Bank sektoruna hər tərəfdən (xarici, daxili) ciddi nəzarət və tənzimləmə tədbirlərinin tətbiq edilməsi onun sabitliyini, gəlirliliyini, kapital adekvatlığını, etibarlılığını və s. müsbət dərəcədə artırır, təhlükəli sistem risklərinin təsirini məhdudlaşdırır.

Makroprudensial idarəetmə, onu mikroprudensial idarəetmədən fərqləndirən iki vacib xüsusiyyətə malikdir:

1) Sistem daxilindəki risklər və sistem qaynağı makroprudensial tənzimləmədə vacibdir. Maliyyə sisteminin ayrı-ayrı elementləri və onların alətləri üçün ən yüksək standartları vurğulayır. Maddi cəhətdən qeyri-sabit vəziyyətdə olan əlavə tələblərlə sistem, vacib təşkilatlara kapital və likvidlik buferində istifadə etməyə imkan verir.

2) Bu standartlar maliyyə bazarlarındakı tarazlıqlara qarşı durur. Bu risk qiymətləndirmə modelləri iqtisadi və maliyyə yüksəlişi dövründə müvafiq trend məlumatlarına əsaslanır və kredit bazarının canlanması zamanı unudulmamalıdır. Ona görə ki, makroprudensial sahə qaydalarının təsiri sistem risklərinin dəyərləndirilməsi, protsiklik hamarlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. [5, s.8]

Mikroprudensial yanaşma riskin ayrı-ayrı təşkilatların fərqli davranışlarından qaynaqlandığını düşünür. Qurumlar arasındakı qarşılıqlı asılılıqlar və ümumi risklərə məruz qalma ehtimalı əhəmiyyətsiz sayılır. Bu baxımdan, mikroprudensial yanaşmanın məqsədi, siyasətin maliyyə sisteminin mənbəyini necə təsir edə biləcəyindən asılı olmayaraq ayrı-ayrı təşkilatlar üçün böhran ehtimalını azaltmaqla təşkilatların qorunmasıdır. Makroprudensial yanaşma sahəsi ayrı-ayrı qurumların kollektiv davranışı nəticəsində riskləri ifadə edir. Mikroprudensial yanaşmaya görə maliyyə sisteminin dayanıqlığı sistem daxili

lindəki ayrı-ayrı bankların və maliyyə qurumlarının sağlamlığından asılıdır. Bu istiqamətdəki siyasətlərin iqtisadiyyata təsirindən asılı olmayaraq, sistemli sabitliyin yaradılması, sadəcə ayrı-ayrı maliyyə qurumlarını böhran və ya sarsıntıları azaltmağa çalışaraq vacib bir hədəf olaraq görülür. [4, s.85]

Ayrı-ayrı bank qurumları və şirkətlərinin maliyyə vəziyyəti pisləşdikdə, maliyyə sistemi bütövlükdə sağlam və sabit görünə bilməz. Ehtiyat qaydaları, istifadə edəcəyi kreditdən əldə etdiyi gəliri məhdudlaşdırmaq və təşkilatın maliyyə sistemində yüksək itkilər verməsinin qarşısını almaq üçün bir təşkilatın kredit istifadəsini məhdudlaşdırmağı hədəfləyir. Bu baxımdan makroiqtisadi tənzimləmənin yanında bu proseslərin mikroprudensial tənzimlənməsinin əhəmiyyəti danılmazdır. Ayrı-ayrı bank qurumlarının sabitliyini təmin etmək üçün hazırlanmış standartlar ümumi maliyyə sektorunun sabitliyinə zərər verə biləcək qərarlar qəbul etmək üçün bir vasitədir. Makroprudensial siyasət bu baxımdan əsas rol oynayır. Praktikada müxtəlif mikro və makro tənzimləmə elementləri mövcuddur. Qarşılıqlı uyğun gəlirlər. Bu tarixi inkişaf həm də müxtəlif ölkələrdə fərqli maliyyə tənzimləmə strukturları ilə əlaqələndirilir. Bank qurumlarındakı müxtəlif risklər mikroprudensial nəzarətə ehtiyac yaradır, bu da məcmuənin təzahürlərini nəzərə almadan təşkilatın sənaye orta göstəricisinə görə qiymətləndirilməsi deməkdir.

Makro və mikro tənzimləmə siyasətlərinin fərqlərindən söz etdikdə, hər birinin fərqli hədəflərinin olduğu məlum olur. Bu yanaşmalardakı mövcud fərqlər qiymətli kağızlar portfelinə tətbiq olunan ehtiyatlı nəzarətdə əks olunur. Makroprudensial yanaşma maliyyə problemlərinin sistemik bir riskə çevrilməsinin və nəticədə ÜDM-də azalmanın qarşısını almağı hədəfləyirsə, mikroprudensial yanaşma istehlakçıların və səhmdarların hüquqlarını qorumağı hədəfləyir. İqtisadiyyatın real sektorunun məhv edilməsi ilə qiymətli kağızlar portfelinin azalması arasında birbaşa əlaqə olduğu üçün makroprudensial tənzimləmə ümumiyyətlə qiymətli kağızların ümumi portfelindəki zərərlərin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Mikroprudensial yanaşma müəyyən qiymətli kağız növləri üzrə zərərlərin məhdudlaşdırılmasına yönəlib. Mikroprudensial yanaşma ilə nəzarət və risk qiymətləndirmələri aşağıdan yuxarıya doğru seçilir. Əvvəlcə qiymətli kağız növləri üçün təsir azaltma tədbirləri müəyyən edilir və sonra bu tədbirlər birlikdə bütün qiymətli kağızların həqiqi portfelinə təsir göstərir. Ancaq makroprudensial yanaşma ilə tədbirlər yuxarıdan aşağıya təyin edilir. Əvvəlcə qiymətli kağızlar portfelinin zəifləməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər seçilir, daha sonra ayrı-ayrı növləri üzrə portfeldə azalma nəzərə alınmaqla mikroprudensial tədbirlər seçilir. Makroprudensial yanaşma, dərin risklərin məcmu sistem mənbəyinə təsirini qiymətləndirən bir amil kimi qəbul edilir. [1, s.105]

Mikroprudensial yanaşma bu əlaqəni nəzərə almır. Mikroprudensial tənzimləmənin tərəfdarları müxtəlif ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə davamlılığına

nail olmağın maliyyə sektorunun sabitliyini təmin etmək üçün yetərli olduğuna inanırlar. Makroprudensial yanaşmanın tərəfdarları əmindir ki, bütövlükdə maliyyə sektorunu sabitləşdirən fəaliyyətlər ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə də kömək edir. Drehman və Borionun (2009) bu məsələ üzrə qeyd etdikləri fərqlərə əsasən 2 siyasətin müvafiq meyarları arasındakı mövcud fərq aşağıdakı cədvəldə aydın görünür.

Cədvəl 2. Makroprudensial və Mikroprudensial fərqlilikləri [2, s.101]

Meyarlar	Makroprudensial	Mikroprudensial
İlkin hədəf (bənzər)	Maliyyə sektorunu ehtiva edən risklərin məhdudlaşdırılması	Fərdi maliyyə təşkilatları səviyyəsində risklərin məhdudlaşdırılması
Digər hədəf (fərqli)	ÜDM-a təsirin azaldılması	İstehlakçının (investor /əmanət sahibi) qorunması
Riskin xarakteristikası	Kollektiv fəaliyyətə uyğun, daxili (endogen)	Fərdi maliyyə təşkilatlarının davranışına uyğun, xarici (ekzogen)
Maliyyə institutları və eyni risk dərəcələri arasındakı korrelyasiya və bağlılıqlar	Önəmlidir	Önəmli deyil
Prudensial nəzarətin istifadəsi	Maliyyə sistemində risklərin qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq yuxarıdan aşağıya doğru (top-down)	Fərdi maliyyə təşkilatlarında olan risklərin qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq aşağıdan yuxarıya doğru (bottom-up)

Mikroprudensial yanaşma meyarları müxtəlif ayrı-ayrı müəssisələrdə mənfi halların məhdudlaşdırılmasına, ümumi qayda olan makroprudensial yanaşma meyarları sistemdə tapılan mənfi halların məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. Mikroprudensial yanaşma ayrı-ayrı bank qurumlarının təhlükəsizliyini təmin etdiyi halda, makroprudensial yanaşma bütövlükdə maliyyə sisteminin təhlükəsizliyini qorumağı hədəfləyir. Gərgin maliyyə sistemi bəzi şirkətlərin, eləcə də bankların, bütün maliyyə sistemindən gizli şəkildə təsirlənməsinə imkan verir. Bu yanaşma çərçivəsində tətbiq olunan mikroprudensial tənzimləmə sistemi təsir edir. Əslində mikroprudensial yanaşma makroprudensial siyasətə alternativdir. Analizində ayrıca yalnız maliyyə sisteminin ayrı-ayrı üzvləri olan maliyyə qurumları qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ş.H., Hacıyev F.Ş. (2015), *Audit*. Bakı, “Azərbaycan Dövlət İqtisad Un-ti”, - 310 səh
2. Goodhart C. and Segoviano M. (2019) 'Basel and Procyclicalitv: A Comparison of the Standardised and IRB Approaches to an Improved Credit Risk Method', LSE, London, unpublished.
3. Novruzov V.T., Yaqubov. Ş.H, Qənizadə R.T., (2016), *Daxili audit fəaliyyətinin təməl prinsipləri*. Bakı, “Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu”, 44 səh
4. *Международные стандарты аудита и контроля качества. В 3 т. / Международная федерация бухгалтеров (МФБ). Киров, 2012.1616 с.*
5. Нечитайло, А.И. Понятие, сущность и принципы разработки концепций бухгалтерского учета и отчетности. / А.И.Нечитайло, И.А.Нечитайло, Л.В. Панкова. // *Аудит и финансовый анализ*. –2017. –№ 4. - С. 28-33
6. Одегова Н.А. Оценка эффективности системы внутреннего контроля операций с долговыми финансовыми вложениями. / Н.А.Одегова. // *Аудитор*. –2019. –№ 3, с.187-201.

UĞURLU BİZNES İDEYANIN FORMALAŞDIRILMASI VƏ REALLAŞDIRILMASI

İ.Z.İlyasov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ilhamilyas@gmail.com

Xülasə

Məqalə bazar iqtisadiyyatı şəraitində uğurlu biznes ideyanın formalaşdırılması və reallaşdırılmasının tədqiqinə həsr edilmişdir. Məqalədə aşağıdakı məsələlər nəzərdən keçirilir: biznes sistemi və biznes fəaliyyətinin növləri, biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə əlverişli biznes mühitinin təsiri, əlverişli biznes mühitinin yaranmasına təsir edən amillər, gəlir gətirən biznes ideyanın formalaşdırılması, seçilmiş biznes ideyanın kreativliyi (yaradıcı olması) və ona olan düşüncə maneələrini aşmaq bacarığı, düşüncə maneələrini aşmaq üçün istifadə olunan metodlar (çərçivədən kənara çıxmaq prinsipi), biznes ideyanın GZİT təhlili, biznes planın hazırlanması və reallaşdırılması.

ФОРМИРОВАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ УСПЕШНОЙ БИЗНЕС-ИДЕИ

Резюме

Статья посвящена исследованию формирования и реализации успешной бизнес-идеи в условиях рыночной экономики. В статье рассматриваются следующие вопросы: бизнес-система и виды деловой активности, влияние благоприятной бизнес-среды на бизнес, факторы, влияющие на создание благоприятной бизнес-среды, формирование прибыльной бизнес-идеи, креативность выбранной бизнес-идеи и преодоление барьеров мыслительной способности, методы, используемые для преодоления барьеров мышления (принцип выхода за рамки), GZIT-анализ бизнес-идеи, разработка и реализация бизнес-плана.

FORMATION AND IMPLEMENTATION OF A SUCCESSFUL BUSINESS IDEA

Summary

The article is devoted to the study of the formation and implementation of a successful business idea in a market economy. The article considers the following issues: business system and types of business activities, the impact of a favorable business environment, the factors affecting the creation of a favorable business environment, the formation of a profitable business idea, the creativity of the chosen business idea and overcoming barriers to thinking ability, methods used to overcome thinking barriers (the principle of going beyond the framework), GZIT analysis of a business idea, development and implementation of a business plan.

Açar sözlər: *biznes, sahibkarlıq fəaliyyəti, biznes sistemi, əlverişli biznes mühiti, biznes ideya, GZİT təhlil, biznes plan*

Ключевые слова: *бизнес, предпринимательская активность, бизнес-система, благоприятная бизнес-среда, бизнес-идея, GZIT-анализ, бизнес-план*

Key words: *business, entrepreneurial activity, business system, favorable business environment, business idea, GZIT analysis, business plan*

“**Biznes**” sözünün (ing. business) - gəlir gətirməyə yönəldilmiş iqtisadi fəaliyyətdir. Nəzəri və praktiki təsnifata görə biznes kiçik, orta və böyük fəaliyyət qruplarına ayrılır. Hər bir biznes qrupu öz maraqlarından çıxış edərək müvafiq iqtisadi davranış münasibətləri və strategiya əsasında fəaliyyətini tənzimləyir [1]. Bizneslə məşğul olan adam, - biznesmendir (ing. Businessman), daha doğrusu iş adamı, sahibkardır. Biznes fəaliyyəti bir sıra istiqamətlərdə ola bilər ki, bunu da ümumiləşdirilmiş şəkildə: hasilat, istehsal, xidmət, satış, vasitəçilik, intellektual biznes kimi təsnifləşdirmək olar. Eyni zamanda “biznes” anlayışına “sahibkarlıq” anlayışının sinonimi kimi də baxmaq olar. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda qeyd edildiyi kimi: «Sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq) fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə, yaxud digər hüquqi və ya fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir» [2]. Bu anlayışlar bir-birinə çox yaxın olsalar da kəsb etdiyi mənalara görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Biznes bütöv bir sistem olmaqla, iştirakçıları da fərdi sahibkarlar, istehlakçılar, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilər, dövlət orqanları, müəssisə və təşkilatlardır. Bu sistemin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, biznes:

- mühüm bir siyasi fenomendir;
- iqtisadi artımın “yanacağıdır”;
- bu gün global aləmin də gündəmində olan iş yerlərinin yaradılması və vətəndaşların rifah halının yaxşılaşdırılmasıdır;
- yeni məhsul və xidmətlərin bazarlara çıxarılması sayəsində məhsul bolluğunun artmasıdır;
- biznes və dövlət siyasəti arasında əlaqə getdikcə daha genişlənir;
- iqtisadi və sosial hərəkətilik yaradır;
- din, cins, irq, sosial və ya milli mənsubiyyətə aid deyil.

Biznes fəaliyyətinin yuxarıda qeyd edilən əhəmiyyətini əlverişli biznes mühitinin yaradılması daha da gücləndirir. Əlverişli biznes mühitinə kömək edən amillər adətən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Sahibkarlığın dəstəklənməsinə yönəlmiş dövlət və sosial siyasətlərin sabitliyi;

2. Yeni müəssisələrin açılması və ya mövcud müəssisələrin böyüməsi üçün stimül verən güzəştli vergi rejimi;
3. biznes sektorunun maliyyə mənbələrinə əlçatanlığını təmin edən tədbirlər;
4. Dövlət və özəl sektor tərəfindən tədqiqat və innovasiya mərkəzlərinin yaradılması;
5. İdarəetmə, marketinq, reklam məsələləri üzrə konsaltinq mərkəzlərinin, sahibkar hazırlığı üçün kurs və məktəblərin təşkili;
6. Əqli mülkiyyətin, novator ideyaların, nou-hauların qorunması üçün effektiv bir sistemin mövcud olması;
7. Dövlət orqanları tərəfindən müəyyən prosedurların sadələşdirilməsi (hesabat formalarının azaldılması, şirkətlərin qeydiyyatı qaydalarının sadələşdirilməsi);
8. İşçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılması (təhsili, ixtisas dərəcələri);
9. İnformasiya və koomunikasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsi [3].

İstiqamətindən asılı olmayaraq, səmərəli biznes fəaliyyəti ilk növbədə gəlir gətirən ideya ilə bağlıdır. Uğurlu biznes qurmaq üçün ilkin şərt, məhz, yaxşı bir biznes ideyanın olmasıdır. Hər ideya gəlir gətirən olmur. Əsas məsələ ideyaların gəlir gətirən olmasının təmin edilməsidir. Sizin ideyanız insanların tələbatını ödəməli və siz də bunun müqabilində gəlir əldə etməlisiniz. Mütəxəssislər müəyyən etmişlər ki, yaranan hər 100 ideyanın orta hesabla 1.5%-i uğurla həyata keçirilə bilən olur [4].

Biznes ideyalarınız 5 vacib suala cavab verməlidir:

1. Biznes ideya hansı problem və ya ehtiyacları ödəyəcək?
2. Bu problemin həllinin iqtisadi mənfəəti nədir?
3. Müştəriniz kimdir? Kimə satacaqsınız? – Yəni son mərhələdə sizin məhsul və xidmətlərinizi alacaq insanlar, müştəriləriniz kimlərdir?
4. Bu məhsul və ya xidməti müştərilərə təqdim etməkdə sizin rəqabət üstünlüyünüz nədir?
5. Hansı məhsul və xidmət satılacaq?

Bu suallara cavab verməklə siz ideyanızın nə dərəcədə güclü olduğunu tapa bilərsiniz. Bu sizə real vəziyyəti göstərməyə imkan yaradacaq.

Nümunə:

Tutaq ki, sizin belə bir biznes ideyanız var: Glutensiz, buğdasız və süd-süz məhsullar üzrə ixtisaslaşmış çörək sexi. Bu biznes ideyanın yuxarıda qeyd edilən suallara necə cavab verdiyini nəzərdən keçirərək doğru yolda olduğumuza əmin olarıq:

1. Biznes ideya hansı problem və ya ehtiyacları ödəyəcək?
- Qida allergiyası: buğda, yumurta və süd allergiyası dünyada ən çox yayılan 8 qida allergiyasından biridir.

- Müştərilərin axtarıqları əksər məhsulların bir yerdə tapa biləcəkləri məkan.

2 . İqtisadi səmərəsi

- Qlüten, buğda və südsüz məhsullara tələbatın artması gözlənilir.
- Düzgün idarəetmə, biznes modeli və bazarda tələb olunan məhsulların birgə kombinasiyası çörək sexinin tez bir zamanda qazanmasına imkan verəcəkdir.

3 . Müştərilər

- Qida allergiyasından əziyyət çəkən insanlar.
- Həkim pəhrizinə riayət edən insanlar.
- Kilo atmaq üçün pəhriz saxlayan insanlar.

4 . Rəqabət üstünlüyü

- Məhsulların keyfiyyəti. Orqanik unlardan istifadə edilir.
- Müştərilərin özlərini rahat hiss etdikləri və daim gələ biləcəkləri doğma ab-havalı yer

5 . Məhsul

- Mayasız çörəklər.
- Südsüz kökə və pirojnalar.
- Yumurtasız çörək, kökə və pirojnalar.

Mütəxəssislərin fikrincə biznes sahəsində irəli sürülən ideyalarda yaradıcılıq (kreativlik) olarsa, daha uğurlu ola bilər. Creare, latıncadan tərcümədə “heç nədən yeni bir şey” mənasını verir. Eyni zamanda

• yeni nümunələr və uyğunluqlar əldə etmək üçün fikir və ideyaları yeni bir şəkildə (adi şəkildə deyil) birləşdirmək bacarığı;

- Daha əvvəl ayrı-ayrı olan məlumat və nümunələrin yeni kombinasiyası və əlaqələndirilməsi;
- İnformasiyanın transformasiyası (məlumatların çevrilməsi) yaradıcılıqdır, kreativlikdir.

“Yaradıcı olmaq yeni bir şorba bişirmək deməkdir” (Terasa Amabile) ki, tərkibi:

• bilik, bacarıq və səriştələrin cəmi;
• işləri yeni bir şəkildə əlaqələndirmək istəyi, fərqli düşünmək (yaradıcı düşüncə və hərəkət);

- "ehtiras" və ya daxili motivasiya;
- təcrübədən irəli gələn yeni əlaqə və münasibətlər qurmaqdır.

Kreativlik eyni zamanda düşüncələrdə olan maneələri aşmaq bacarığıdır. Bu da çox vaxt "açıq fikirli" olmağı tələb edir. Buna görə də düşüncənizdə maneələr olub-olmadığını özünüə sual verməklə müəyyənləşdirə bilərsiniz.

Tipik düşüncə maneələri bunlardır:

- “qadağan xətası”: səhvən bir şeyin qadağan edildiyini fərz etmək
- “məqbulluq”: əvvəlki həllərin qəbul edilməsi

• "uyğunlaşma": cıdırandan kənara çıxan zaman təşvişə düşmək və ya etibar etməmək

• "qütbləşmə": yalnız "ya hamısı və ya heç biri" fikrinin doğru olduğu barədə səhv təxmin

• "funksional əsarət": müəyyən bir həll yolunun əvvəlcədən hazırlandığı və ya adətən istifadə olunduğuna inanma vərdişi.

Bu düşüncə maneələrini aşmaq üçün istifadə olunan metodlar, ümumiyyətlə, "çərçivədən kənara çıxmaq" prinsipindən istifadə edir. Bunlar istiqamətin dəyişdirilməsi, mənzərənin dəyişdirilməsi, qeyri-adi avadanlıqların istifadəsi, qaydaların müvəqqəti dayandırılması və s.

Beləliklə, sizin hər hansı bir kreativ biznes ideyanız ola bilər. Ancaq bu o demək deyil ki, bu biznes ideya yaxşıdır və o gələcəkdə uğur gətirəcək. Yuxarıda qeyd olunan tələblərə cavab verən ideyanız olduğuna əmin olmaq üçün **GZİT təhlil** ən optimal metoddur. O, sizə biznes ideyanın güclü, zəif tərəflərini, imkanlarını və eləcə də təhlükəli, yəni problemlili tərəflərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Təhlildə nəzərə alın ki, Güclü və Zəif tərəflər biznesin daxili (yəni sizdən asılı olan) tərəfidir. İmkan və Təhlükələr isə biznesin xarici (yəni sizdən asılı olmayan) tərəfidir. Analizin nəticəsinə görə güclü tərəflər zəif tərəflərdən, imkanlar isə təhlükələrdən çox olduğu halda bu ideyanı yaxşı hesab etmək olar. Bununla birlikdə, ideyanın biznesə çevirmək üçün bəzi əsas addımlar atılmalıdır. Növbəti mərhələdə biznes plan tərtib edilməlidir [5].

Biznes plan – biznesin növünü, hədəf bazarı, rəqabət üstünlüklərini, lazımlı resursları və mülkiyyətinin vəzifələrini detallı təsvir edən bir sənəddir. Bu sənəd:

- xüsusi strategiyalar, siyasətlər, hədəflər, planlar və fəaliyyətlərə yönəldilmişdir;
- texniki dili olmayan, anlaşılan, maraqlanan bir oxucu üçün asanlıqla oxunur;
- qeyri-müəyyən məzmun və ya əsaslandırılmamış ifadələrdən ibarət deyil;
- təsisçi tərəfindən deyil idarəetmə komandası tərəfindən hazırlanmışdır;
- qısa, lakin tamamlanmış (minimum 25 səhifə, maks. 100 səhifə / əlavə) məzmununa malik olmalıdır.

Beləliklə, biznes plan bir növ axtarış, elmi-tədqiqat və layihə işidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif iqtisadçılar biznes-planın fərqli strukturlarını seçirlər, lakin onların hamısı eyni quruluşa malikdir (biznesin konsepsiyası, biznesin obyektini, bazarın təqqiqi və təhlili, təşkilati plan, heyət və idarəetmə, istehsal planı, potensial risklər, maliyyə planı) [3].

Biznes plan hazırlanan zaman ideyanızın biznes kimi uğur qazanması üçün **uğur amilləri** mütləq nəzərə alınmalıdır. Biznesdə uğurun ölçüləri dedikdə, minimum 5 il ayaqda qalmaq, qənaətbəxş fəaliyyət göstəriciləri (pul, qeyri-pul, məs., mənfəət, satış, artım), subyektiv məsələlər (məs. məmnuniyyət

yət), qısa və uzunmüddətli davamlılıq və s. başa düşülür. Biznes uğurlarının həqiqət, yoxsa mif olduğunu başa düşmək üçün bilmək lazımdır ki, bəzən potensial olmayan və ya çox aşağı olan bir fürsət olduqca böyük bir imkanlara yol açmağa bilər. Bu yolda bəzən qazanmaq üçün əvvəlcə itirməyi, zənginlik üçün sərvətdən imtina etməyi, uğur qazanmaq üçün əvvəlcə uğursuzluğu yaşamağı bacarmaq lazımdır. Çünki, bu, zaman tələb edən bir məsələdir. Hətta İEO-də yaranan yeni texnologiyaların 25% əhaliyə çatdırılması üçün 5, bəzən isə 15 illər lazım gəlib. Biznesə başlamaq üçün bir xeyli düşünmə, hazırlıq və planlaşdırma tələb edildiyi kimi, eyni zamanda, yaradıcılığın və innovasiyaların inkişaf etməsi üçün ciddilik və intizam da tələb olunur. Bütün bunlar üçün biznes fəaliyyəti həvəs, səbr və əzm tələb edir.

Biznes plan hazırlandıqdan sonra sonra biznes-planın reallandırılması mərhələsi başlayır. Planın reallandırma mərhələsi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

- biznes layihəni reallaşdıran komandanın formalaşdırılması
- təşkilati-hüquqi formanın yaradılması, hüquqi proses və qeydiyyat;
- maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılması;
- texnologiyanın alınması və tətbiqi;
- istehsal/xidmət prosesinin təşkili;
- xammalla təminat və xidmət isinin təşkili;
- istehsal qabığı marketinqin təşkili.

Biznes planının uğurla reallaşdırılması səmərəli nəzarət tələb edir. Bu, biznes-planın reallandırılması üzrə işlərin necə getməsinə yoxlamaya imkan verəcəkdir. Nəzarət mexanizmi sadə və əhatəli olmalıdır. Hər bir yoxlama sisteminin - ehtiyatlar, istehsal/xidmət, keyfiyyət, satış və xərclərin elementlərinə nəzarət təmin edilməlidir. Hətta ən yaxşı biznes-plan şəraitin dəyişməsi ilə köhnələ bilər. Xarici amillər: ölkədəki iqtisadi vəziyyət; istehlakçıların yeni tələbləri; yeni texnologiyaların ortaya çıxması, rəqiblərin siyasətinin dəyişməsi müəssisə daxilindəki dəyişikliklər biznes-planın düzəlişlər edilməsinə ehtiyac yarada bilər. Bu zaman biznesin daxilində, sektorda, bazarda yeni tendensiyaları izləməyi bacarmaq və biznes-planı lazımi düzəlişləri etmək lazımdır. Planın korreksi məqsədlərdən yayınmadan onların reallandırılması üçün yeni yollar tapa bilər ki, bu da biznesin uğurlarının yüksəlməsi şansını artırır [5].

Ədəbiyyat

1. *Böyük İqtisadi Ensiklopediya, I cild. ABCÇD. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2012, 612səh.*
2. *Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992*
3. *Biznesin təşkili və idarə edilməsi. /Darslik. (prof.A.B A.Abbasovun redaktəsi ilə). Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2011.- 464*

4. R.R.Bədirov, M.R.Bədirov, K.M.Məmmədov. *Biznes Plan (nəzəriyyədən təcrübəyə doğru). Dərs vəsaiti. Bakı – 2017, 337 səh.*
5. A.H.Tağıyev, S.A.Fərzəliyev. *Biznesin təşkili və idarə edilməsi, Sumqayıt 2007, 340 səh.*
6. K.M.Piroqov, N.K.Temnova, İ.V.Quskova *Biznesin təşkilinin əsasları, BAKI – 2012*
7. *Alan Vest Biznes – plan: prak. dərs vəsaiti/Rus dilindən tərcümə. – Bakı: 2008*
8. *Siegen University, Business Planning, Start up of new SMEs, How to write a Business Plan, Prof. Dr. Petra Moog*
9. <https://www.forbes.com/sites/ilyapozin/2012/06/11/turning-an-idea-into-a-business/?sh=5b0916db672d>
10. <https://www.google.com>

MÜHASİBAT UÇOTUNDA “BULUD TEXNOLOGİYASI”NDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ E-AUDİT SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

M.N.Təhməzov
Lənkəran Dövlət Universiteti
murad.tahmazov.97@mail.ru

Xülasə

Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisələrin və firmaların maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti haqqında informasiyaların daxili və xarici istifadəçilər üçün olan xüsusi əhəmiyyəti mühasibat uçotunun bu istiqamətdə təkmilləşdirilməsini tələb edir. Texnologiyaların inkişafı müasir şəraitdə maliyyə (mühasibat) hesabatlarının aparılması üçün müəssisənin fəaliyyət sferasına uyğun olaraq müxtəlif Müəssisə Resursların Planlaşdırılması sistemlərindən istifadə olunmasını zəruri etmişdir. Mühasibat üçün yazılmış proqram təminatının vasitəsi ilə istənilən an idarəetmə qərarların verilməsi üçün hesabat əldə etmək olar. Mühasibat uçotunda müasir texnologiyalardan istifadə ölkəmizdə müəssisələrdə mühasibat uçotunun elektron formada aparılmasına və e-auditin tətbiqinə imkan verir. Bu istiqamətdə məqalədə mühasibat uçotunda “bulud texnologiyası”ndan istifadənin əhəmiyyəti əsaslandırılmış və e-audit sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə toxunulmuşdur.

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕТЕ И НАПРАВЛЕНИЯ ПО УЛУЧШЕНИЮ СИСТЕМЫ ЭЛЕКТРОННОГО АУДИТА

Резюме

Особая важность информации о финансово-хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов для отечественных и зарубежных пользователей в современных экономических условиях требует совершенствования бухгалтерского учета в этой сфере. Развитие технологий сделало необходимым использование различных систем планирования ресурсов предприятия в соответствии со сферой деятельности предприятия для ведения финансовой (бухгалтерской) отчетности в современных условиях. Бухгалтерское программное обеспечение позволяет в любое время получать отчеты для принятия управленческих решений. Использование современных технологий в бухгалтерском учете позволяет нам вести электронный учет и электронный аудит на предприятиях нашей страны. В связи с этим в статье обосновывается важность использования

«облачных технологий» в бухгалтерском учете и затрагиваются направления совершенствования системы электронного аудита.

THE IMPORTANCE OF USING CLOUD TECHNOLOGY IN ACCOUNTING AND DIRECTIONS TO IMPROVE THE E-AUDIT SYSTEM

Summary

In modern economic conditions, the special importance of information on the financial and economic activities of economic entities for internal and external users requires the improvement of accounting in this area. The development of technology has made it necessary to use various Enterprise Resource Planning systems in accordance with the scope of the enterprise for financial (accounting) reporting in modern conditions. Accounting software allows you to obtain reports for management decisions at any time. The use of modern technologies in accounting allows us to conduct electronic accounting and e-audit in enterprises in our country. In this regard, the article substantiates the importance of the use of "cloud technology" in accounting and touches on areas for improvement of the e-audit system.

Açar sözlər: *mühasibat uçotu, e-audit, vergi yoxlamaları, bulud texnologiyası, bulud mühasibatlığı, maliyyə hesabatları, Müəssisə Resursların Planlaşdırılması sistemləri*

Ключевые слова: *бухгалтерский учет, электронный аудит, налоговые проверки, облачные технологии, облачный учет, финансовая отчетность, системы планирования ресурсов предприятия*

Key words: *accounting, e-audit, tax audits, cloud technology, cloud accounting, financial reporting, Enterprise Resource Planning Systems*

Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisə və firmaların maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti ilə əlaqədar informasiya daxili və xarici istifadəçilər üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, təsərrüfat subyektlərində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti zamanı informasiyanın toplanması, emalı və ümumiləşdirilməsi məhz mühasibat uçotu vasitəsilə həyata keçirilir. Mühasibat uçotunun vəzifələri bu istiqamətdə daim təkmilləşdirilir. Müəssisənin istehsaldaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səmərəli istifadəsində adi informasiyanın yetmiş faizə qədərini mühasibat uçotu məlumatları təşkil edir. Bu baxımdan mühasibat uçotu hər bir müəssisə üçün vacib və mürəkkəb bir sistemdir.

Təsərrüfatçılıqın ilk həlqəsi olan kommertiya təşkilatlarının fəaliyyətini səmərəli etmək üçün düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi vacib şərtidir. Bunu isə yalnız mükəmməl informasiya təminatı olduqca həyata keçirmək olar. Bu baxımdan iqtisadi idarəetmənin ən mühüm amillərindən biri kimi mühasibat uçotunun rolu əvəzənməzdir. Mühasibat uçotunun başlıca məqsədi daxili və xarici istifadəçilər üçün tam və dəqiq informasiyanı formalaşdırmaq, həmçinin təşkilatın inkişaf meyllərini müəyyən etmək üçün təhlil aparmaq və

müxtəlif alternativ variantların seçilməsi və idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün həmin informasiyadan istifadə etməkdir [1, s.3]. Müəssisələrdə mühasibat uçotunun qurulması əsasən informasiya axınının tənzimlənməsi və sənəd dövriyyəsinin qurulmasından bir başa asılıdır. Digər tərəfdən də müəssisələrdə mühasibat uçotunun düzgün qurulması həm idarəetmə qərarların verilməsində həm də müəssisənin strateji layihələrin həyata keçirilməsində başlıca rola malikdir. İnformasiyaların səndləşdirilməsi, onların qruplaşdırılması və gələcəkdə tərtib edilmiş sənədlərin əsasında mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanması mühasib işinin əsası kimi də xarakterizə edilir. Son illər ölkəmizdə infrastuktur layihələrinin həyata keçirilməsi, dövlətin bu sahələrə yönəltdiyi xərclərin artması, səmərəli xarici və daxili investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi audit işinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan audit sisteminin beynəlxalq təcrübə və standartlar əsasında təkmilləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatında maliyyə şəffaflığını, büdcə vəsaitlərindən təyinatına uyğun istifadəni təmin edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət qurumlarının, xüsusi mülkiyyətdə olan özəl müəssisə və təşkilatların auditor yoxlamalarını elektron qaydada həyata keçirməsi müasir dövr üçün əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu istiqamətdə mühasibat uçotunda “bulud texnologiyası” istifadəsinin tətbiqi vacib məsələlərdən hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, texnologiyaların inkişafı mühasibatlıqdan da yan keçməmişdir. Hal-hazırda maliyyə (mühasibat) hesabatlarının aparılması üçün müəssisənin fəaliyyət sferasına uyğun olaraq müxtəlif MRP (Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması) sistemlərindən (ERP) istifadə olunur. Misal üçün 1C (MDB məkanında geniş istifadə olunur), SAP, SAGE, Atlantis, AccPack və s. göstətmək olar. Mühasibat üçün yazılmış proqram təminatının (ERP) vasitəsi ilə istənilən an idarəetmə qərarların verilməsi üçün informasiya və ya hesabat əldə etmək olar. Məsələn, anbar qalıqlarının yoxlanması, bank hesabının yoxlanması, müəssisənin debitor kreditör borcları haqqında məlumat, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, mal və materialların hərəkəti ilə bağlı hesabat və s. Müasir ERP-lər daha da təkmilləşərək təkcə mühasibat (maliyyə) hesabatların hazırlanmasında deyil müxtəlif modullar vasitəsi ilə bütöv istehsal, satış, xidmət, satışdan sonrakı xidmət sahələrini əhatə edir. Hal-hazırda ERP mobil tətbiq istiqamətində inkişaf edirlər. ERP sistemlərin inkişafı sənəd dövriyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır və müəssisənin sənədlərin saxlanması üçün əlavə resursların cəlb edilməsindən azad edir. Lakin müəssisənin istehsal-xidmət sferasının genişlənməsi ERP sistemlərində olan informasiyaların təhlükəsiz surətdə saxlanması, emal edilməsini şərtləndirir. Bu baxımdan müəssisələr İnformasiya Texnologiyaları (İT) mütəxissislərini işə cəlb edir və İT xidmətləri göstərən peşəkar müəssisələrlə iş birliyi yaradırlar. Peşəkar İT xidmətləri göstərən müəssisələr bu gün İT məsələlərin həllində təşkilatlara müxtəlif həll paketləri təqdim edirlər. Məsələn, informasiyaların təhlükəsiz saxlanması üçün DATA serverlərin icarəsi, bulud (Cloud), kiber təhlükəsizlik və s. xidmətlərin

göstərmək olar. Ölkəmizdə İT sahəsi dövlət səviyyəsində diqqət mərkəzindədir. Ölkə vətəndaşlarının internet resurslarına çıxışın sərbəst olması, internet sürətinin yüksəldilməsi dövlətin maraq çərçivəsindədir. Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi nəzdində data mərkəz yaradılmışdır. Data Mərkəzi Azərbaycan və Cənubi Qafqaz regionunda TIER III, ISO 20000 və ISO 27001 sertifikatlarına malik ilk Data Mərkəzidir. Bunları nəzərə alsaq müəssisələr üçün də həm idarə etmə, həm də, biznes baxımından geniş imkanlar yaranmış olar.

Müəssisələrdə həm mühasibat məsələlərin həllində həm də idarəetmə qərarların verilməsində cloud servisindən istifadənin üstünlükləri vardır. Müəssisələr bulud (cloud) servisinə qoşulmaqla bir sıra üstünlüklərə malik olurlar. Bu üstünlüklər vasitəsilə həm idarəetmənin optimallaşdırılması, mühasibat hesabatlarının və məlumatlarının anında (life) əldə edilməsini təmin edir.

Ümumiyyətlə mühasibat uçotunda bulud texnologiyasının üstünlükləri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir və bu üstünlükləri aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

- İstənilən vaxt mobil giriş (bulud mühasibatlığı ilə müəssisə öz hesabına və əsas maliyyə göstəricilərinə istənilən zaman, hər yerdən daxil olmaq imkanı);

- dəyərə və vaxta təsiri baxımından (onlayn işləmək IT ilə bağlı müəssisənin xərclərini azaldır və vaxta qənaət edir);

- yüksək dərəcədə təhlükəsizlik və vaxt aparan daimi yenilənmələr yoxdur (müəssisə bulud əsaslı olduğundan, mühasibat (maliyyə) məlumatları qeyd olunur və yüksək səviyyədə şifrələnmə ilə dəstəklənir);

- sənəd dövrüyyəsini azaldır (bulud mühasibatlığını istifadə etməklə, müəssisə sənədsiz bir ofisə sahib ola bilər).

Mühasibat uçotunda bulud texnologiyasının üstünlükləri ilə yanaşı bəzi nöqsanları da vardır ki, onları aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- internetdən asılıq (Bulud texnologiyasının əsas çatışmamazlığı yalnız internet bağlantısı ilə işləməsidir.);

- təhlükəsizlik (Bulud saxlama serverləri sinifdə ən yaxşı təhlükəsizliyə sahib olsa da, bu, yenilməz olduqları anlamına gəlmir);

- qiymət (Bulud mühasibat proqramı bir qiymətlə əmələ gəlir. Bu qiymətə məlumat saxlama miqdarı və istifadəçilər təsir edə bilər. Məlumatların və istifadəçilərin artması müəssisənin əlavə xərc çəkməsinə səbəb ola bilər).

Müasir dövrdə bulud texnologiyasında istifadəsi baxımından da müəssisənin uçot siyasətini hazırlayarkən xarici ölkələrin təcrübəsindən faydalanmaqla mühasibat uçotu haqda Azərbaycan Respublikası Qanununa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Respublika Hökumətinin qərarlarına və Maliyyə Nazirliyinin göstərişlərinə, əmrlərinə, təlimatlarına, məktublarına və digər normativ sənədlərə xüsusi ilə yeni hesablar planına əsaslanmalıdır.

Müəssisənin bəzən son dərəcə mürəkkəb olan bütün coxsaylı əməliyyatlarının qanuniliyinə və hesabatda düzgün əks etdirildiyinə mulkiyyətçilər və ən əvvəl, kollektiv mulkiyyətçilər – səhmdarlar, paycılar, habelə kreditorlar mustəqil surətdə əmin olmaq imkanından məhrumdurlar, çünki, adətən, mulkiyyətçilər ucot qeydlərini yoxlamağa buraxılmır və onların müvafiq təcrübəsi də yoxdur, buna görə də auditor xidmətinə ehtiyacları olur. Müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələri haqqında informasiyanın və onların qanunvericiliyə əməl etməsinin mustəqil təsdiqi dövlətə iqtisadiyyat və vergitutma sahəsində qərarlar qəbul etmək ucun gərəkdir [2, s.12]. Bu istiqamətdə mühasibat uçotunda “Bulud texnologiyası”nın istifadəsi ölkəmizdə müəssisələrdə mühasibat uçotunun elektron formada aparılmasına və e-auditin tətbiqini zəruri edir. E-audit sisteminin tətbiqi vergidən yayınmaya qarşı mühüm rol oynayır. Beləki e-audit sisteminin tətbiqi vergi yoxlamalarına sərflənən vaxtdan və insan resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə geniş şərait yaradır. E-audit zamanı auditor yoxlamasının keyfiyyəti artır, yoxlamaların şəffaflığı təmin edilir. E-auditin əhəmiyyəti uçot sənədlərinin elektron bazada toplanması, müəssisənin daxili maliyyə hesabatlarının və uçotunun aparılması, müştərilərə keyfiyyətli xidmətin göstərilməsi xarakterizə olunur.

Bəs konkret olaraq e-auditi necə başa düşmək lazımdır? E-audit – kompüter texnologiyalarına əsaslanaraq elektron qaydada aparılan mühasibat əməliyyatlarının və onların mənbələrinin yoxlanması və audit məqsədləri üçün analiz edilməsi kimi təsnifləşdirilir. E-audit müəssisələrin elektron qaydada mühasibat məlumatlarının emalı və analizi əsasında qurulur. Vergi yoxlamalarından fərqli olaraq e-audit konkret olaraq elektron qaydada həyata keçirilən əməliyyatlar üzərində həyata keçirilir.

Azərbaycanda iri və orta müəssisələrdə mühasibat sistemləri və əməliyyatlar əsasən kompüterləşdirilib.

Ölkəmizdə e-audit sistemində aşağıdakı məsələlər öz təxirəsalınmaz həllini gözləyir:

- e-audit üzrə auditor kadrlarının hazırlanması və ixtisasartırma sisteminin yenidən qurulması;

- e-audit üzrə auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ona nəzarətin təkmilləşdirilməsi;

- e-audit sistemində tənziqləmənin, habelə onun təsərrüfat subyektləri və səlahiyyətli dövlət orqanları ilə əlaqəsinin daha möhkəm qurulması və s.

Ölkəmizdə auditin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarını müəyyən etməyə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli vacibdir:

- e-audit xidmətinin elmi cəhətdən təhlil etməklə daha geniş mənada dərk edilərək qəbul edilməsi;

- inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə e-audit praktikasında daha çox istifadə olunan fəaliyyət növlərinin və metodlarının tətbiqi;

- e-audit xidmətində yol verilə biləcək hər hansı bir inhisarlaşdırma və ya haqsız rəqabət hallarına qarşı kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması;

- müxtəlif səviyyəli auditlər (dövlət auditi, kənar audit və daxili audit) arasında əlaqələrin tənzimlənməsi və s.

Hesab edirik ki, auditin elektron formada həyata keçirilməsi Azərbaycana bir sıra üstünlüklər gətirmişdir və bu da ilk növbədə, səmərəliliyi artırmaqla Azərbaycanda auditin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. E-auditin tətbiqi vergi ödəyiciləri haqqında məlumatları daha dərindən və təfəsilatı ilə təhlil etməyə, auditorlara isə ödəyicilər haqqında daha düzgün rəy verməyə əminlik yaradır.

Fikrimizcə elektron texniki üsullar səyyar yoxlamaları azaldacaq ki, nəticədə də auditorların yoxlanılan şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətinə müdaxiləsi də azalacaq. Həmçinin hesab edirik ki, e-auditin tətbiqi və genişləndirilməsi korrupsiya hallarına qarşı mübarizədə mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. *Sadiqov Ə.A., Sadiqov T.Ə. "Mühasibat uçotu". Dərslük. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2015*
2. *Novruzov V.T. "Audit". Bakı, Azərneşr, 2011*

EKOLOJİ CƏRƏYANLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ VƏ İCTİMAİ HƏYATA TƏSİRLƏRİ

S.R.Əmrəhova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sekineemrahova99@gmail.com

Xülasə

Məqalədə əsas məqsəd insan və təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin, həm tək bir fərddə həm də ictimai düşüncədə yaratdığı dəyişiklikləri ekoloji yanaşmalar ilə araşdırmaq və təhlil etməkdir. Belə ki, ətraf mühit problemləri ötən əsirdən bəri yaşadığımız planeti təhdid edən ən vacib məsələlərdən birinə çevrilib. Ekoloji fikirlərin hər keçən gün daha çox əhəmiyyət qazanması yeni təşkilat və cərəyanların yaranmasına səbəb olur. Bu yanaşmalardan bəziləri kapitalist nizamə qarşı mübarizə fikrini müdafiə etsədə, bəziləri çıxış yolunu kapitalist nizam daxilində düzəldici və dəyişdirici proseslərdə görür. Ekoloji düşüncədə əsas ideya olaraq təyin ediləcək cərəyanların əvvəlində- Dərin ekologiya, Sosial ekologiya, Eko-feminizm, Eko-sosializm və Eko-dindarlıq kimi cərəyanların gəldiyini söyləmək olar.

COMPARATIVE ANALYSIS OF ECOLOGICAL PROCESSES AND EFFECTS ON PUBLIC LIFE

Summary

The main purpose of the article is to study and analyze the changes caused by the interaction between person and nature, both in the individual and in public opinion, with environmental approaches. Thus, environmental problems have become one of the most important issues threatening the plan since the last century. The growing importance of environmental ideas leads to the emergence of new organizations and trends. While some of these approaches advocate the struggle against the capitalist system, others see the way out in the process of correction and change within the capitalist system. It can be said that movements such as Deep Ecology, Social Ecology, Eco-Feminism, Eco-Socialism and Eco-Religion have become the leading currents that will be defined as the main idea in ecological thinking.

EKOLOJİK SÜREÇLERİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ VE SOSYAL YAŞAM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Özet

Makalenin temel amacı, insan ve doğa arasındaki etkileşimin gerek bireyde gerekse kamuoyunda yarattığı değişiklikleri çevresel yaklaşımlarla incelemek ve analiz etmektir. Çevre sorunları, geçtiğimiz yüzyıldan beri üzerinde yaşadığımız

gezegeni tehdit eden en önemli sorunlardan biri haline geldi. Çevresel fikirlerin her gün artan önemi, yeni organizasyonların ve eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olur. Bu yaklaşımlardan bazıları kapitalist sistemle mücadele fikrini desteklerken, diğerleri çıkış yolunu kapitalist sistem içindeki düzeltici ve dönüştürücü süreçlerde görüyor. Ekolojik düşüncede ana fikir olarak tanımlanacak akımların başlangıcına Derin Ekoloji, Sosyal Ekoloji, Eko-Feminizm, Eko-Sosyalizm ve Eko-Din gibi akımların geldiği söylenebilir.

Açar sözlər: ekoloji cərəyanlar, ekoloji düşüncə, ekologiya və insan, ətraf mühit

Anahtar kelimələr: ekolojik akımlar, ekolojik düşünce, ekoloji ve insan, çevre

Key words: ecological movements, ecology thought, ecology and human, environment

Giriş

Ekosistemdə baş verən dəyişikliklərlə birlikdə ekoloji problemlər ortaya çıxmağa başladı. Ekoloji tarazlığın pozulmasının sənaye inqilabı ilə birlikdə əhəmiyyətli dərəcədə artdığı görülür. Bu vəziyyətə əvvəllər insanlar tərəfindən ciddi baxılmırdı. Bununla birlikdə, yaranan yeni problemlərin yer üzərində insan həyatının qarşısını alacaq və hətta ortadan qaldıracaq ölçülərə çatdığını dərk etməklə ətraf mühit məsələsi qloballaşmağa başladı [3, s.11]. Bu mərhələdən etibarən ətraf mühitin qorunmasına dair düşüncə və araşdırmalar genişlənməyə başladı. Bu fikri ətraf mühitin qorunmasına yanaşma kimi ifadə edə bilərik. 1960-70-ci illərdən bəri ekoloji tarazlığın pozulması yeni həll yollarının tələb etdikcə, ortaya çıxan fərqli yanaşmalar ekoloji ideyaları yaratdı. Bunlara misal olaraq, ətraf mühitin qoruyucularından radikal ekologiyaya, dərin ekologiyadan eko-sosyalizmə, sosial ekologiyadan eko-feminizmə və dini cərəyanlara qədər bir çox ekoloji cərəyanları göstərmək olar. Aralarındakı fərq yalnız problemlər baxımından deyil, həm də ekoloji böhranların səbəbləri və təklif olunan insan və cəmiyyət modellərinin axtarışı ilə fərqlənir [4, s.95-96].

Ekoloji cərəyanlar

Dərin ekologiyaya ekoloji cərəyanların birincisi də deyə bilərik. Dərin ekoloji hərəkət 1960-cı illərin əvvəllərində ortaya çıxmışdır. Dərin ekologiya cərəyanı Rachel Carson kimi dərin ekoloji fəlsəfəni həyatlarında tətbiq edənlər tərəfindən başladıldı [8, s.12]. Rachel Carson, 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi Səssiz Bahar adlı kitabı ilə ekologiya dövrünün təməlini qoydu deyə bilərik. Bu kitabla Carson dərin ekologiyayı gücləndirən və onun meydana gəlməsinə səbəb olan fikirlərini ilk dəfə bir araya gətirdi [8, s.87]. Əsas Norveçli filosof Arne Naess tərəfindən qoyulan bu cərəyanda əsas fikir, “insan özünü təbii mühitə yad kimi deyil, canlı və cansız hər şeyə özünü bir tutmalıdır” anlayışı kimi nəzərdə tutulur.

Naess, Dərin Ekologiya yanaşmasının əsaslarını 8 prinsipdə birləşdirmişdir [1, s.68]:

- ✓ Yer üzərindəki hər şey dəyərlidir və insan mərkəzli düşüncədən uzaqlaşılmalıdır.
- ✓ Ekosistem tamamilə qiymətlidir və növlərin davamı qorunmalıdır.
- ✓ İnsanlar yaşamaqları üçün lazım olan ehtiyacları ətraf mühiti məhv etmədən təbiətdən almalıdırlar. İnsanların həyatı ehtiyaclarını ödəməkdən başqa bu zənginliyi və müxtəlifliyi azaltmağa haqları yoxdur.
- ✓ Ekosistemdəki bütün həyat balanslı təşkil olunmalıdır. İnsan həyatının və mədəniyyətinin inkişafı çox daha kiçik əhaliyə ehtiyac duyur.
- ✓ İnsanların ətraf mühitə təsiri həddindən artıqdır və bu ekstremizmə qarşı çıxacaq az adam olmasına baxmayaraq, bir çoxu vicdanından narazı qalmadan bu müdaxiləni edir.
- ✓ Ediləcək dəyişikliklər mütləq iqtisadi və ideoloji qurumları təsir edəcəkdir. Bu səbəbdən bu gün tətbiq olunan siyasətlər əsaslı şəkildə dəyişdirilməlidir. Sənayeləşmiş ölkələrdə iqtisadi artımın mövcud qəbul və tətbiqi yuxarıdakı ilk beş bənddə göstərilən prinsiplərlə ziddiyyət təşkil edir. Sənayeləşmiş ölkələrin mövcud siyasətləri ilə davamlı və tarazlı iqtisadi inkişafı ideal şəkildə anlamaları arasında çox az oxşarlıq var. Bugünkü ideologiyanın maddi sərvətlərin yüksək dəyər verməsi, onların məhdud miqdarı və əmlak dəyəri ilə əlaqədardır. Çox şey istehlak etmək və israfçılıq bu günlərdə prestijli bir davranış halına gəlirlər.
- ✓ İdeologiyada olan dəyişiklik, əsas etibarilə yüksək yaşayış standartlarına malik olmaqdan daha çox həyat keyfiyyətini qiymətləndirməkdir. Bəzi iqtisadçılar həyat keyfiyyəti terminini "birmənalı deyil" bəhanəsi ilə tənqid edirlər. Həyat keyfiyyəti üçün vacib olan xüsusiyyətlər lazımı dərəcədə təyin edilə bilməz. Buna görə də bunu sınağa ehtiyac yoxdur.
- ✓ Bu prinsipləri nəzərə alan şəxslər zəruri dəyişiklikləri birbaşa və ya dolaylı yolla etməyə çalışmalıdırlar.

Bu prinsiplərə baxaraq, dərin ekologiyanın antroposentrik anlayışa qarşı olduğu və təbiətdə baş verən problemləri insanın yaratdığı və ekoloji böhranların əsasını təşkil etdiyini söylədiyini görmək olar. Bu səbəbdən dərin ekologiyaya görə ekoloji böhrandan çıxmağın yolu – iqtisadi, texnoloji və dəyərlərimizdə dəyişiklik edilməsinin zəruri olmasıdır.

Sosial ekologiya – insanların ətraf mühitlə necə əlaqə qurduğunu, ona reaksiya verdikləri və bu qarşılıqlı təsirlərin cəmiyyətə və bütövlükdə ətraf mühitə necə təsir ediyini öyrənir. Sosial ekologiya konsepsiyasının əsası Murray Bookchin adlı Amerikalı ətraf mühit aktivisti tərəfindən qoyulmuşdur. Onun fikrincə ekoloji böhranın əsasını yalnız texniki, demoqrafik böyümə və yaxud sağlam olmayan həyat deyil, bunların kökündə dayanan və bəşər cəmiyyətində iyerarxiya yaratmış nəzəri, əxlaqi və mənəvi dəyişikliklərdə axtarmaq lazımdır. [9, s.51]. Texnoloji yeniliklərin yaratdığı problemlər onun düzgün istifadə olunmaması ilə

bağlıdır. Daha ağıllı şəkildə tətbiq olunan texnologiya ətraf mühit üçün xilaskar ola bilər [6, s.27].

Ekoloji bir cəmiyyət dizaynını nəzərdə tutan Bookchin, belə bir cəmiyyətin kapitalist texnologiya və burjua cəmiyyətinin geri çevrilməsi ilə mümkün olduğunu iddia edirdi. Bu geri dönüş şəhərlərin mərkəzsizləşdirilməsinə və yerləşdikləri eko sistemlərin modelinə uyğunlaşan "eko-icmalar" qurulmasına əsaslanacaqdır. Eko-cəmiyyət, yararsız istehsal və texnika, ümumi malların səbəbsiz yerə həddən artıq istehsalı ilə deyil, istehsaldakı qalıcılığı və keyfiyyəti vurğulanaraq, hərtərəfli "eko-texnologiya" tərəfindən dəstəklənəcəyi nəzərdə tutulmuşdur.

Eko-feminizm - 1974-cü ildə Françoise d'Eaubonne tərəfindən təməli qoyulmuş, 1976-cı ildə isə Ynestra King bu ideologiyayı Sosial Ekologiya institutunda inkişaf etdirmişdir. Eko-feminist anlayışa görə "təbiətin məhv edilməsinə səbəb insan mərkəzli olması deyil, kişi mərkəzli olmasıdır" [2, s.9]. Bu cərəyanın tərəfdarlarına görə təbiətdə problemlərin yaranmasında qadınların heç bir rolu yoxdur, əsas səbəb kimi kişilərin üstün olduğu cəmiyyəti göstərilir. Eko-feministlərə görə, qadınların istismar edilmədiyi bir cəmiyyətdə təbiətin istismarı olmayacaqdır. Başqa sözlə, feministlər qadınların kişilər tərəfindən istismarına son qoyaraq təbii mühitin istismarına da son veriləcəyini və ekoloji gərginliyin bu şəkildə həll ediləcəyini düşünürlər.

Eko-sosializm - ekoloji düşüncə ilə sosialist düşüncənin qarşılıqlı əlaqəsindən ortaya çıxmışdır. Bu cərəyanın ümumi baxışına görə, təbii mühiti canlıların xeyrinə qorumaq fikri kapitalist sistemin getdikcə genişlənən və dağıdıcı məntiqi ilə birlikdə alın bilməz. Eko-sosialistlər kapitalizmin aradan qaldırılmasını, istehsal vasitələrinə ümumi mülkiyyətin verilməsini və cəmiyyətləri bərpa etməyi müdafiə edirlər. Eko-sosialistlər, ekoloji böhranın qarşısını yalnız kapitalizm daxilindəki iqtisadiyyatın bütün cəmiyyət üzərindəki hökmranlığına son qoymaqla mümkün olduğunu unutmadan, gündəlik həyatdakı ən kiçik təcrübədən hər cür insan-təbiət münasibətlərinə kimi kapitalizmə qarşı fikir yaratmağa çalışırlar [10, s.51].

Eko-dindarlıq- Müxtəlif ölkələrdən fərqli inançlı yazarlar tərəfindən dinin və əxlaqın ekoloji problemlərin həllində aktiv rol oynaya biləcəyi tez-tez bildirilir. Dərin ekologiyanın qurucularından olan Norveçli Arne Naess, xristianların və müsəlmanların İncil və Quranın insanlara verdiyi məsuliyyəti yenidən nəzərdən keçirməli və vurğulamaları lazım olduğunu ifadə edərək dinin ətraf mühitin qorunmasında rolunu göstərir. Demək olar ki, bütün dinlər insanların təbiətlə münasibətlərində necə davranmalı olduqlarını bildirmiş və təbiətlə uyğun bir həyata səbəb olmuşlar. İstər dünyəvi istərsədə milli dinlərdə sərvətləti israf etməmək, həddi aşmamaq və ya təbiətə zərər vurmamaq kimi bir çox davranışlar qeyd olunur.

Müqayisəli təhlil

Sosial ekologiya ideologiyasını analiz etdikdə ilk diqqəti cəlb edən Bookchinin insan yönümlü fikirləridir ki, bunlar dərin ekologiya ilə uyğunlaş-

mırlar. Onun fikirlərinə görə təbiətə verilən dəyər insan düşüncəsi ilə mümkündür və insan ilə bir boz ayı eyni səviyyədə yerləşə bilməz. Çünki fərd olmasa dəyər verən subyekt də olmayacaq. Əsas ideyalarını Bookchinin düşüncələrindən alan sosial ekologiya, bu deyilənlərlə insanmərkəzli görünüş təqdim edir. Belə ki, dərin ekologiyanın insanın digər təbiət varlıqları ilə eyniləşdirilməsi ən çox tənqid edilən mövzudur.

Dərin ekologiya cərəyanının insan, təbiət və cəmiyyətə yanaşması bir çox ekoloq tərəfindən tənqidlərə məruz qalmışdır. Dərin ekologiyanın həm ekoloji böhranlara, həm də dünyəvi həyata baxışı tamamilə səthidir. Bu cərəyan ideyalarında canlıların təbiətdə bərabər olduğunu deyir, ancaq sosial bərabərsizlik, yoxsulluq, aclıq və irqçilik haqqında fikir bildirmirlər. Daha doğrusu, bu problemlərlə ekoloji böhranlar arasında bir əlaqə olduğunu düşünmürlər. Hazırkı dövrün istehsal və istehlak mübadiləsinə fikir bildirmir və tənqidləri sistemə yönəltmirlər. Həmçinin də dünyadakı ekoloji problemlərin səbəblərini əhalinin çoxluğu ilə əlaqələndirirlər. Lakin, əsas problemi əhalinin artımında deyil, bəlkə də istehlakın həddindən artıq olması və tarazlılığın pozulmasında axtarmaq lazımdır [11, s.375].

Dərin ekologiya ilə eko-dindarlıq bəzi məqamlarda oxşarlıq göstərə bilər. Dərin ekologiyayı ekoloji din deyil, dindəki mənəviyyəti təbiətə tətbiq edərək ekoloji problemlərə həll yollarını axtarıb tapmaq maraqlandırır. Bundan başqa, dini inancların gətirdiyi qanunların insanlar tərəfindən həyata keçirilməməsi, dinin ətraf mühitə təsirlərinə diqqət edilməməsi, müqəddəs kitabların dərinə və bütövlüklə araşdırılmamasının və dini düzgün anlamamasına səbəb olduğu iddia edilə bilər.

Dərin ekologiyaya rəy bildirib, tənqid edənlərdən biri də sosial ekologiyanın qurucusu Bookchin olmuşdur. Onun fikirlərinə görə bu cərəyan insanların alət və texnologiyadan istifadəsini ətraf mühitin xeyrinə ola biləcəyinə səthi yanaşır [9, s.44]. Sosial ekologiya, eyni zamanda dərin ekologiyanın təbiətdə baş verən bütün dağıntılara səbəb kimi insanlığı göstərməsi və insanların bu günahları birlikdə etdiklərini vurğulamasını düzgün qəbul etmir.

Eko-feminizmin digər cərəyanlarla əlaqəsinə baxdıqda, bunların xüsusilə dərin ekoloji cərəyanla fərqləndikləri görülür. Dərin ekologiya, ekoloji böhranların əsasında cinsindən asılı olmayaraq bütün insanların məsuliyyət daşdığını söyləyir. Eko-feministlər isə ekoloji böhranların əsasən nə təbiət, nə də insan mərkəzli olduğunu söyləyirlər, bunun yalnız qarşı cinsə aid olduğunu iddia edirlər. Bu iki cərəyanın cəmiyyətə və ətraf mühitə yanaşmasında nəzərə alınmadığı bir çox proseslər özünü göstərir. Məsələn, dərin ekologiya, bütün insanlığın təbiətin məhvində rol oynadığını nəzərdə tutur. Lakin şəhərdə yaşayan və kənddə yaşayan insanların təbiətə vurduğu zərərin eyni olduğunu demək qeyri mümkündür. Belə ki, eko-feministlərin təbiətin məhv edilməsinin yalnız kişilər

tərəfindən olduğunu və qadınların təbiətə zərər verməməsi fikirlərini qəbul etməyin mümkünsüzlüyünü qeyd etmək lazımdır [7, s.72].

Eko-sosializm ekoloji böhranların əsas səbəbini, mövcud kapitalist sistemin təbiəti əmtəələşdirilməsi ilə əlaqələndirir, ekoloji böhranı kapitalist böhran kimi görürlər. Ekososializm kapitalist sistemin ləğvi ilə əməyin və təbiətin istismarının da yox olacağını müdafiə edirlər. Bu yanaşmanın bir tərəfli olması bir çox ekoloq tərəfindən tənqidə məzur qalmasına gətirib çıxarmışdır.

İctimai Həyata Təsiri

1960-cı illərdən sonra ətraf mühitin məhv edilməsi insan həyatına mənfi təsir göstərməyə başladı, istehlakın hər sahədə genişlənməsi və ekoloji tarazlığı pozacaq birdən çox faktorun bütün qüvvələrini təbiətə yönəltməsi insanlarda ətraf mühit problemlərinə və dağıntılara qarşı xüsusi həssaslıq yaratdı. Bu proses 1970-ci illərdə regional, daha sonra isə qlobal ekoloji problemlər halına gəlmişdir. Nəticədə yaranmış vəziyyətin ictimai həyata təsiri gözdə tutulmuşdur. Nəticədə yaranmış vəziyyətin ictimai həyata təsiri gözdə tutulmuşdur. Nəticədə yaranmış vəziyyətin ictimai həyata təsiri gözdə tutulmuşdur. Nəticədə yaranmış vəziyyətin ictimai həyata təsiri gözdə tutulmuşdur.

Ekoloji ideyalara ictimai həyatda yer verilməsi müasir dövrümüz üçün vacib məsələlərdəndir. Gec olmadan ekoloji cərəyanların ortaq nöqtəsi tapılmalı, insanların gündəlik həyatında tətbiq edilməsi qarşıda duran vəzifələrdəndir.

Nəticə

Ekoloji cərəyanlar ətraf mühit problemlərinə əsasən sosial istiqamətdə həll yolları təklif etmiş, lakin problemlərin yaranmasında rol oynayan səbəblərə fərqli yanaşmalar təqdim etmişlər. Belə ki, müdafiə edilən ideyaların fərqliliyi cərəyanların bir birinə tənqidi rəy bildirməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, ekoloji problemlərin səbəblərini cinsiyyət, hökmranlıq, istismar və insanlarla əlaqələndirən ekoloji cərəyanların insanlara və cəmiyyətə fərqli yanaşdıqlarını söyləmək olar. Bu tendensiyaların bu gün əks olunması cəmiyyətin iqtisadi və sosial ehtiyaclarını nəzərə almadıqları üçün çox təsirli olmadığı deyilə bilər. Lakin bütün cərəyanların məqsədinin, ətraf mühitdə yaranan problemləri həll etmək və qlobal vəziyyətə çatmasının qarşısını almaq olduğunu deyə bilərik.

Məqalədə radikal ekologiyanın əsasları olan dərin ekologiya, sosial ekologiya, eko-feminiz, eko-sosializm və eko-dindarlıq cərəyanlarının daxilində insan, cəmiyyət və ətraf mühit münasibətlərinə yer verilmişdir. Dərin ekologiya ekoloji böhranların yaranmasında insanları günahlandırır və insan mərkəzçiliyə qarşı gəlir. Dünyada mənəviyyəti müdafiə edir və bu məqamda ekodindarlıqdan ayrılır. Sosial ekologiya isə, təbiətin tarazlığının pozulmasını iyerraxiya və hökmranlıq, başqa sözlə sosial inkişafı əlaqələndirir. Buna görə də

Bookchin birinci növbədə iyerarxiya və hökmranlığın olmadığı cəmiyyət quruluşunun yaradılmasını və insanların bir fərd kimi bu cəmiyyətdə iştirak etməsini nəzərdə tutur. Eko-sosializm ideologiyası isə, əməyin azad olduğu və əsasında mülkiyyət anlayışının olmadığı cəmiyyət fikrini müdafiə edir. Belə ki, təbiəti məhv edən mövcud kapitalist sistemin dəyişməsinə nəzərdə tutulur. Eko-feminizm cərəyanı isə problemlərin əsasında duran patriarxal ictimai quruluşun aradan qalxmasını və kişilərin üstün olmadığı cəmiyyət fikrini təklif edirlər.

İnsan və təbiət-cəmiyyət münasibətlərinə dərin ekologiya və eko-dindarlıq cərəyanlarının bütövlülük yanaşması səbəbindən insan və cəmiyyət anlayışlarının digər üç cərəyanla müqayisədə fərqli bir fikir söylədiyi ifadə edilə bilər. Bununla birlikdə, dərin ekologiyanın yalnız canlılar arasındakı bütövlüyü müdafiə etməsi və bu səbəblə cansız varlıqları nəzərə almaması ekoloji düşüncənin bütövlük prinsipi ilə uyğun olmadığını göstərir. Eko-feminizmin, eko-sosializmin və ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş digər ideologiyaların reduksiyaçı yanaşmalarının da ekoloji düşüncənin vahid anlayışına zidd olduğu göstərilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Arne Naess. (1995), *The Deep Ecological Movement, Deep Ecology For The 21st Century* (Ed. George Sessions), Boston
2. Çüçen Abdülkadir. (2011), *Derin Ekoloji*. Erişim: 20 Ocak 2017
3. Felix Guattari. (1990). *Üç Ekoloji*, ter: Ali Akay, İstanbul: Hil Yayınları.
4. Kemal Görmez. (2010), *Çevre Sorunları*. Geliştirilmiş 2. baskı. Ankara.
5. Murray Bookchin. (1994) *Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü*. Çeviren Alev Türker. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
6. Sargun A. Tont. (1997) *Sulak Bir Gezegendən Öyküler*, Ankara
7. Yardımcı Sanem. (2006). *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji Ve Toplumsal Ekoloji* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: A.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
8. Günseli Tamkoç. (1994). "Derin Ekolojinin Genel Çizgileri", *Derin Ekoloji*. İzmir: Ege Yayınları, Sayı: 57-58, s.12, s.87-91.
9. Murray Bookchin. (1994) *The Power to Generate Destructive Power*. s.51.
10. Stefo Benlisoy. (2012) . *Kaybedecek zaman yok: Ekolojik Devrim Hemen Şimdi!*, Kolektif Ekososyalist Dergi, Sayı 14, s. 49-51.
11. Yaylı Hasan ve Çelik Vasfiye. (2011) "Çevre Sorunlarının Çözümü İçin Radikal Bir Öneri: Derin Ekoloji". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 26, s.369.

THE LEGAL ANALYSIS OF PERSONAL DATA PROTECTION AND PRIVACY

A.E.Aliyev
Baku State University
akbar.e.aliyev@gmail.com

Summary

The issues of ensuring personal data protection and privacy play an important role in information law. In this article, issues of definition and importance of protection and privacy of personal data in the legislation of the Republic of Azerbaijan were examined, and a comparative analysis was carried on the basis of legislation of foreign countries. The article is devoted to personal data protection issues in the different spheres in the world and in Azerbaijan, in particular. Recommendations and conclusions from the policies of both jurisdictions are presented.

ŞƏXSİ VERİLƏNLƏRİN QORUNMASI VƏ GÜVƏNLIYİNİN HÜQUQİ TƏHLİLİ

Xülasə

Fərdi məlumatların qorunması və məxfiliyinin təmin edilməsi məsələləri informasiya hüququnda mühüm rol oynayır. Bu məqalədə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində fərdi məlumatların qorunması və məxfiliyinin tərfi və əhəmiyyəti məsələləri araşdırılmış və xarici ölkələrin qanunvericiliyi əsasında müqayisəli təhlil aparılmışdır. Məqalə dünyada və xüsusən də Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə fərdi məlumatların qorunması məsələlərinə həsr edilmişdir. Məqalədə müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyindən tövsiyələr və nəticələr təqdim olunur.

ЮРИДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАЩИТЫ И КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТИ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ

Резюме

Вопросы обеспечения защиты и конфиденциальности персональных данных играют важную роль в информационном праве. В данной статье были рассмотрены вопросы определения и значения защиты и конфиденциальности персональных данных в законодательстве Азербайджанской Республики, а также проведен сравнительный анализ на основе законодательства зарубежных стран. Статья посвящена вопросам защиты персональных данных в различных сферах мира и, в частности, в Азербайджане. Представлены рекомендации и выводы из политик обеих юрисдикций.

Açar sözlər: informasiya hüququ, GDPR, fərdi məlumatların mühafizəsi, fərdi məlumatların məxfiliyi, informasiya cəmiyyəti, rəqəmsal cəmiyyət

Ключевые слова: информационное право, GDPR, защита личных данных, конфиденциальность личных данных, информационное общество, коммуникационное общество, цифровое общество

Key words: information law, GDPR, personal data protection, personal data privacy, information society, communication society, digital society

The development and wide spreading of use of Information Technologies globally emphasize adjusting legal relations in this sphere in the modern period. Even now, there remains a feeling shared by some that computers undermine human skills and that the growth of computer technology heralds the dawn of an austere and coldly logical society. Certainly, the power of computers can be misused and there needs to be a system of checks and balances to prevent abuse of this power. In particular, computers and information processing raise concerns about individuals and their privacy [495 p. 5] One of the most critical discussed topics of Information law as a new field of legal science is the main mechanisms and methods of Personal Data Protection. According to the global pandemic using of Information, Technology Devices have become widespread in almost all sectors. Personal Data is required in the different digital platforms for taking advantage of IT Technologies.

As a result of the global pandemic, information technology tools have become widespread in almost all areas. However, different information is required from individuals to use the services provided on various platforms. This raises the issue of ensuring the confidentiality of this information. As a real example, there have been numerous allegations of unauthorized use and sale of databases in the form of various images obtained due to the widespread use of business meeting platforms.

The protection and confidentiality of personal data are defined in various international legal acts. Thus, these acts include the ECHR, the Convention on the Protection of Individuals for the Automatic Processing of Personal Data, the General Data Protection Regulations, etc. The process continues at the national level. Thus, Azerbaijan has a law on the protection of personal data. In general, according to statistics provided by the UN Conference on Trade and Development, 66% of states have legislation regulating these relations, 19% have drafted but not adopted these laws. Unfortunately, 10 percent of the country does not have any legislation or draft law. [7]

The definitions are very significant and they set out the scope of the new law [505 p. 5]. Before research of about this topic, clarification of the issue of its definition is important. The concept of personal data is defined both in various international acts and in the Republic of Azerbaijan legislation. The

Convention on the Protection of Persons in the Automatic Processing of Personal Data of 28 January 1981 defines personal data as follows: "any information which identifies or is capable of identifying a person (individual)" [6]

The definition of personal data is also defined in the General Data Protection Rules adopted within the European Union framework. According to the Act, personal information means "any information that identifies or can identify an individual, directly or indirectly identifiable to the natural person, in particular the name, identity number, location information, online identifier or physical, physiological, genetic, mental, economic, cultural or social identity of an individual;" . [2 a. 6] The concept defined in this act is given in a broader and more precise way, which should be considered commendable.

The concept of personal data is also defined in the Legislation of the Republic of Azerbaijan. Thus, according to the Law of the Republic of Azerbaijan on the Protection of Personal Data, personal information means "any information that allows to directly or indirectly determine the identity of a person." [1] The concept can be defined more broadly to avoid uncertainties and legal disputes in legal relations arising in this area.

Notion of personal data is given also as "personal data - means data which relate to a living individual who can be identified – (a) from those data, or Introduction to data protection law Definitions 505 30 INIT_C30.QXP 20/6/07 14:12 Page 505 (b) from those data and other information which is in the possession of, or likely to come into the possession of, the data controller, and includes any expression of opinion about the individual and any indication of the intentions of the data controller or any other person in respect of the individual" [4]

Based on a survey on the protection of personal data, it was determined that 45% of those surveyed were responsible for protecting the confidentiality of information. According to the same survey, 24% of users and 21% of companies are the principal shareholders in this responsibility. [9]

To identify the main entity responsible for protecting information confidentiality, it is necessary to determine the context in which the personal information is provided and under what conditions it is used. These legal relations can be divided according to various classification criteria. According to processing of data in different spheres we can classify the various emerging legal relationships across different platforms as follows: Research on Ensuring Data Privacy in the Digital Society:

- 1) Relationships arising from the use of e-government and e-government services
- 2) Emerging on various social networks and platforms
- 3) Occurring in E-Commerce, E-business, banking, and other activity platforms

- 4) Occurring on platforms related to education, science, culture
- 5) On other networks and platforms

Currently, the ease of use of e-government and e-government services increases the demand for this area. One of the subjects in this area is always the state. This is due to the recent development of innovative methods and interest in this area. Thus, it is now possible to use many public services with electronic devices. However, in this case, the issue of data confidentiality is essential.

Given that the E-Gov and E-State systems' rapid development in some countries allows even most rights to be exercised in a digital society. Such services include signing contracts with a strengthened signature, obtaining extracts from various databases and systems, making complaints and appeals, etc. Even in some countries, elections are organized through the E-Voting System, which stipulates the protection and prevention of confidentiality of information entered in this area. Estonia, India, the United States, and other countries use this system. Based on my research results in this area, the introduction of several additions to the E-GOV system in the Republic is vital for the protection of rights. Thus, when registering or logging in to the E-Gov system, the user enters confidential information under the category of personal data and performs various operations. However, the person must agree with the user manual when registering. My suggestion is that in order to complete the registration in that section, the issue of the use, processing, and dissemination of the person's data should be regulated, and consent should be sought. This will prevent many legal disputes that may arise. Also, when using these portals, in accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan on the Protection of Personal Data, to demand a legal justification for the collection, processing, and transfer of personal data to third parties, to obtain information on the legal consequences of collecting, processing and transferring this information to third parties. To be provided with this information in order to ensure efficiency, as the right is established. The mechanism of protection of biometric data entered into the information system in the countries where e-visa systems are used can be called one of the most important issues in this area.

Given that the recent increase in the use of Internet resources has led to the widespread use of social networking platforms. It is on these platforms that it is possible to identify identity information inaccurately, but in most cases, people enter the information correctly. And the owners of these information systems sometimes use the information about them in bulk for various commercial purposes without users' permission and even pass it on to third parties. This results in mass violations of established human rights—for example, a lawsuit filed in the United States against Facebook.

The convenience of e-services makes the use of these services relevant in all areas. One of the most important of these is the regulation of legal relations

arising from the use of e-commerce, e-business, and e-banking services. When using these services, not only personal data is entered, but also various banking information must be provided, which results in the theft and use and dissemination of information in this area by third parties. At present, the lack of a clear definition of the subjects that can use this information's confidentiality can, in a sense, lead to legal disputes.

In view of all this, it is crucial to require prior consent to ensure the use of users' data and their statutory rights on these platforms.

References

1. Aliyev A.I., Ibrahimova A.N., Rzayeva G.A., Maharramov B., Mammadzali S. "Information law", Baku.
 2. Law of Republic of Azerbaijan on "Information, Informatization and Protection of Information"
 3. Aliyev A.I., Ibrahimova A.N., Rzayeva G.A. Information security: Legal regulations in Azerbaijan and abroad. *Journal of Information Science*. December 2021. doi:10.1177/0165551520981813
 4. General Data Protection Regulation (GDPR)
 5. David I. Bainbridge. *Introduction to Information Technology Law*, sixth edition
 6. *The Convention on the Protection of Persons in the Automatic Processing of Personal Data of 28 January 1981*
 7. https://unctad.org/en/Pages/DTL/STI_and_ICTs/ICT4D-Legislation/eCom-Data-Protection-Laws.aspx
 8. https://unctad.org/en/Pages/DTL/STI_and_ICTs/ICT4D-Legislation/eCom-Data-Protection-Laws.aspx
 9. <https://www.cisco.com/c/dam/en/us/products/collateral/security/cybersecurity-series-2019-cps.pdf>
 10. *Council of Europe Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950, as amended.*
 11. *Report of the Committee on Data Protection, Cmnd 7341, HMSO, 1978.*
 12. Bainbridge D. (2005) *Data Protection Law*, 2nd edn, xpl publishing.
 13. Carey P. (2004) *Data Protection in the UK: A Practical Guide to UK and EU Law*, 2nd edn, Oxford
 14. University Press.
 15. Jay, R. and Hamilton, A. (2004) *Data Protection Law and Practice*, 2nd edn, Sweet & Maxwell.
- Report of the Committee on Data Protection (1978) The Lindop Report, Cmnd 7341, HMSO.*

ŞƏKİ ANTROPONİMLƏRİ VƏ ONLARIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

T.Ə.Babayeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
babayevaturkan1@gmail.com

Xülasə

Şəki rayonuna aid olan toponimlər dilimizin onomastik leksikasında mühüm yer tutur. Biz Şəki antroponimlərini müxtəlif cəhətdən təsnif etdik və onların müxtəlif növləri olduğunu göstərdik. Bu onomastik vahidlərin hamısı öyrənilməli və tədqiqata cəlb edilməlidir. Antroponimlərin xüsusi növlərindən olan ad, soyad, ləqəb, təxəllüs haqqında ümumi olaraq biliklərimizi topladıq. Şəxs adları, ləqəblər və onların növləri xüsusi olaraq araşdırılmışdır. Antroponimika elminin inkişafı və onun bizim tariximizlə bağlılığını qeyd edə bilərik. Müxtəlif alimlər onomastikaya aid kitablarında antroponimlər bölməsinə xüsusi olaraq diqqət etmişdirlər. Keçmişdən başlayaraq antroponimlərin meydana gəlməsi, dastanlarımızda, nəğillərimizdə adqoyma ənənəsi haqqında olan məlumatları əks etdirmişdirlər.

ШАКИНСКИЕ АНТРОПОНИМЫ И ИХ ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Резюме

Топонимы Шекинского региона занимают важное место в ономастической лексике нашего языка. Мы по-разному классифицировали шекинские антропонимы и показали, что они бывают разных типов, и все эти ономастические единицы необходимо изучать и вовлекать в исследование. Мы собрали общие сведения об именах, фамилиях, прозвищах, псевдонимах, которые являются особыми типами антропонимов. Личные имена, псевдонимы и их типы были специально изучены. Мы можем отметить развитие науки антропонимии и ее связь с нашей историей. Разные ученые уделили особое внимание разделу антропонимов в своих книгах по ономастике. Образование антропонимов из прошлого, в наших сагах и сказках отразило сведения о традиции адгоймы.

SHAKI ANTHROPONYMS AND THEIR MAIN FEATURES

Summary

Toponyms belonging to Sheki region occupy an important place in the onomastic lexicon of our language. We have classified Sheki anthroponyms in different ways and shown that they are different types. All these onomastic units should be studied and involved in research. We have collected general knowledge about names, surnames, nicknames, pseudonyms, which are special types of anthroponyms. Personal names, nicknames and their types have been specially studied. We can note the development of

the science of anthroponymy and its connection with our history. Various scholars have paid special attention to the section on anthroponyms in their books on onomastics. The formation of anthroponyms from the past, in our sagas and fairy tales reflected the information about the tradition of adgoyma.

Açar sözlər: *onomastika, antroponimlər, ləqəb, təxəllüs*

Ключевые слова: *ономастика, антропонимы, прозвища, псевдонимы*

Key words: *onomastics, anthroponyms, nicknames, pseudonyms*

Onomastikanın geniş yayılmış şöbələrindən biri də antroponimikadır. Bu söz yunan sözü olub, “antropos” (insan, adam), “onoma” (ad) deməkdir. İnsan adlarını öyrənən onomalogiyanın bir sahəsidir. [4] Ümumiyyətlə, insan adlarının müəyyən bir tarixi vardır. Onlarda bəzi xüsusiyyətlər cəmlənmişdir. Mütləqdir ki, onlar araşdırılsın və tədqiqata cəlb edilsin. Azərbaycanda adqoyma ənənəsinə görə oğlan uşaqlarına ad verən zaman həmin adda cömərdlik, cəsurluq, mərdlik özünü göstərir. Qız övladlarında isə zəriflik, gözəllik, incəlik və bunlarla yanaşı cəsurluq kimi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu əzəldən belə olmuşdur. Təkcə son dövrlərdə yox, lap qədimdən başlayaraq bu xüsusiyyət artıq bir ənənəyə çevrilmişdir. Bunları öyrənmək üçün mütləq lazım idi ki, belə bir sahə formalaşsın. Bu da antroponimika sahəsidir. F. Ağazadə 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türk adları, ölçüləri və təqvimi” adlı məqaləsində adqoyma ənənəsindən bəhs etmişdir. Antroponimlər milli dilimizin orijinallığını qoruyur, onu müasir dilə çatdırır.

Antroponimik vahidlər. Biz antroponimlər haqqında danışan zaman ilk olaraq antroponimik vahidlər haqqında danışa bilərik. İlk olaraq onları müəyyənləşdirib, tədqiqata cəlb etməliyik. Belə ki, müstəqil şəkildə işləyə bilən antroponimləri biz antroponimik vahid hesab də bilərik. Bunlar: şəxs adı, ata adı, фамилия, ləqəb və təxəllüsdür. Ümumiyyətlə, adlar sistemi uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Müxtəlif şəraitdə formalaşmışdırlar. Antroponimlər haqqında qeyd edə bilərik ki, onlar dilin müasir səviyyəsi ilə bağlı olurlar. Ona görə də iki qrupa ayrılırlar: Ədəbi və dialektal antroponimlər [1, s. 113]. Antroponimlər avtonimlərlə bağlı olaraq fərdi və ümumi olmaqla iki qrupa ayrılır. Antroponimlər məna ifadəliliyinə, bədiiliklə bağlı olaraq antroponimlər iki qrupa ayrılır: Poetik və nəqli antroponimlər. Poetik antroponimlər bədii əsərdə obrazlara verilir. Nəqli antroponimlər isə nağıllarda personajlara verilən adlardır. Poetik antroponimlər əsərin məzmunu ilə bağlı olaraq müəyyən mənaya malik olurlar. Nəqli antroponimlərdə əlavə bədii məna yoxdur. Xalq arasında mövcudluğuna görə iki qrupa ayrılır: Real və əfsanəvi antroponimlər. Real antroponimlər müasir həyatda mövcud olan adlardır. Məsələn: Əli, Qədir, Qabil, Əhməd, Mustafa və.s. Real toponimlərin başqa bir növü representiv antroponimlər adlanır. Bu adlar müəyyən bir qrupu, xalqı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Məsələn: "İvan" rus adıdır və rusları bildirmək üçün istifadə edilir. "Biciqo" gürcü adıdır

və gürcüləri ifadə etmək üçün işlənir. Əfanəvi antroponimlər uydurma adlardır. Məsələn: Təpəgöz, Dərviş və.s. Real antroponimlərdə bədiillik, emosionallıq, ifadəlilik yoxdur. Əfsanəvi antroponimlərdə isə obrazlılıq, ifadəlilik özünü müt-ləq şəkildə göstərir.

Appozitiv antroponim anlayışı. İki müstəqil komponentə malik olan, xü-susi adın birləşməsindən əmələ gələn addır. [4] Soyadlarda rast gəlinir. Antro-ponimləşmə isə ümumi və xüsusi adların antoponimə çevrilməsidir. Məsələn: Qızılıgül-qızılıgül, Aslan-aslan və s.

Matronim – ana adı istifadə edilir. Soyadlarda ata adı əvəzində işlənir. Anaqız, Anagəlin, Anaxanım, Xanımana və.s. Soyadlarda isə Gülsənəmov, Anauşağı, Xatınova və.s

Eponim- şəxs adından yeni antroponimin meydana gəlməsidir. Məsələn, Həsən adından Həsənli soyadı yaranıb.

Adronim – qadın öz ərinin adı, ləqəbi ilə tanınırdı. Məsələn: həkim arvad, müəllim arvad və.s

Antroponimlər haqqında M.N.Çobanovun "Azərbaycan şəxs adları" adlı kitabını qeyd edə bilərik. 1981-ci ildə bu kitab yazılmışdır. Bu lüğətdə 2000-ə yaxın şəxs adı, 800-dən çox kişi adı, müştərək olaraq işlənən adlar göstərilmiş-dir. Antroponimlər etnik və milli işarədirlər. Bu sahə ilə bağlı tam olaraq yekdil bir fikir yoxdur. Hələ də alimlər arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. V.A.Qod-levski əsərlərində antroponimlər məsələsinə toxunmuşdur. H.Əliyev "Ümumi antroponimika problemləri" kitabını 1985-ci ildə yazmışdır. Bu kitaba antropo-nimika ilə bağlı maraqlı məlumatlar verilmişdir. B.Abdullayevin "Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti" adlı kitabında 1000-ə yaxın şəxs adı vardır. Orxan Mirzəyev "Adlarımız" adlı kitabında 475 adın mənşəyi haqqında məlumat ver-mişdir. Z.A.Sadıqova "Azərbaycan onomastikası haqqında bəzi qeydlər", "Azərbaycan dilində şəxs adları" və "Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında şəxs adları" adlı əsərlərini çap etdirmişdir. H.Həsənov "Söz və adların yaranması" və "Söz və ad" kitablarını çap etdirmişdir. Azərbaycan onomalogiyası sahəsində özünəməxsus yer tutan alimlərdən biri də dilçi alim Afad Qurbanov idi. Onun "Onomalogiya şöbəsi", "Poetik onomalogiya", "Onomalogiya", "Onomastik leksikanın ali məktəblərdə öyrənilməsi" və "Azərbaycan onomalogiyası məsələ-ləri" adlı kitabları vardır. Burada adlardan, şəxs adlarından, ləqəblərdən, təxəl-lüslərdən, ad qoyma ənənəsindən danışmışdır. Onun "Ad nədir və uşağa necə ad qoymalı" adlı məqaləsində ad qoyma, ad haqqında bilikləri toplanmışdır.

Şəki rayonuna aid digər onomastik vahidlərin içərisində antroponimlərin adını qeyd edə bilərik. Antroponimlərin müxtəlif növləri vardır. Ləqəblər bunların içərisində maraqlı yer tutur. İlk olaraq biz şəxsin adı haqqında danışaq. Bildiyimiz kimi ad insana doğulduğu anda öz valideynləri, yaxınları tərəfindən verilir. Daha sonra dövlət idarələrində həmin ad rəsmiləşdirilir. Ad qoyma ənənəsi bizə yad deyil. Hətta biz "Kitabi -Dədə Qorqud" dastanına fikir versək

görərik ki, ad qoyma necə də vacib, əhəmiyyətli bir haldır. Şəxs adlarını biz qadın və kişi adları olmaqla iki qrupa ayırırıq [2, s.160].

Şəkidə az halda işlənən qadın və kişi adları vardır. Bunlar aşağıdakılardır: Musiqar, Təyyarə, Uğurlu, Ramzadə, Ulçar, Harun, Xan, Cəsarət, Uğuz, Firan, Samayıl, Pimar, Siyahbər, Ələs, Əhmər, Ələm, Zərdaş, Zinhar, Kəniş, İspalkom, Yunan, Misir, Təslim, Məmmədşir, Udil, Şikar, Şükürullah, Şanxay, Töyüt, Əbosət, Soban, Xilqət, Anaqız, Baqıl, Balı, Ataş, Nihad, Namizəd, Müzəkkir, Nəbafə, İmsələmə, Müstəqim, Duruş, Müsabəli, Diləzbər, Müxrəddin, Dəmət, Qoşun, Vəhbi, Qamət, Qazalı, Vəliş, Vəlhəm, Vəziyyət, Varid, Bəlqiyas, Şarid, Şadağa, Şamgül, Nəmraz, Seyfət, Göygöz, Təhmuris, Şamagül, Mənlik, Dilənçi və.s adları misal göstərə bilərik.

Familiya. Şəxs adlarından sonra ikinci yerdə duran familiyalardır. Familiyalar iki funksiyanı yerinə yetirir:

1. Nəslin tarixliliyini göstərir. Onun adını tarix boyu qoruyub saxlayır.
2. Bir ailəni digərlərindən fərqləndirir.

Soyad anlayışı ümumiyyətlə dünya xalqlarının dilində sonradan yaranmışdır. Mənbələr göstərir ki, XI əsrdən yaranmağa başlayıb. Azərbaycan dilçiliyində isə XIX əsrdən etibarən təşəkkül tapıb. Şəkidə işlənən qadın və kişi soyadlarında müəyyən bir fərqlər yoxdur.

Onomastik leksikada antroponimiyanın ən geniş sahələrindən biri də köməkçi adlardır. İ.Z.Hacıyev köməkçi adları təsnif etmişdir. Köməkçi adlara ləqəbləri, titulları, fəxri adları, peşə adlarını və.s aid etmişdirlər. A.Qurbanov, Z.Verdiyeva, Aydın Paşa və.s. köməkçi ad kateqoriyasının geniş olduğunu izah etmişdirlər.

Təxəllüs. Antroponimlərin bir növü də təxəllüslərdir. Təxəllüslərin fərqi budur ki, onlar sonrada qazanılır. Şəxsin ictimai, ədəbi fəaliyyəti prosesində meydana gəlir. Bəzən təxəllüs şəxsin özü tərəfindən seçilir. [5]Bəzən isə ona digər şəxslər tərəfindən verilir. Təxəllüslər daha çox toponim, zoonim və kədar, sevinc ifadə edən sözlərdən ibarət olur. Şəkidə təxəllüslərin sayı elə də çox deyil. Ancaq ləqəb daha geniş anlayışı ifadə edir. Bəzən onlar sinonim kimi də işlənir. Ləqəblərin verilməsi birdən baş vermir. Hansısa bir hadisə ilə, peşə ilə, sənət ilə, şəxsin xarici görünüşü və.s ilə bağlı yaranır. Ləqəblərin meydana gəlməsinin iki səbəbi vardır:

1. Ləqəblərin yaranması şəxsin özü ilə bağlı olur. Onun bir xüsusiyyəti onu digərlərindən fərqləndirir. Məsələn: Qızıl Hikmət, Kişi Səlim, Daxdax Yusif, Xıx Roza, Es Bəkir və.s

2. Ləqəblərin yaranmasının ikinci səbəbi isə başqalarının həmin şəxsə münasibətidir. İnsanlar şəxsin diqqət çəkən bir xüsusiyyətini tapır və onu uyğun ifadələrlə adlandırirlar. Məsələn: Qoçu İsa, Dekan Əli, Yetim Fərrux, Təftiş Abbas, Yekəburun Allahyar və.s

Ləqəblər fərdi və kollektiv olmaqla iki qrupa ayrılır. Fərdi ləqəblər adından da göründüyü kimi sadəcə olaraq bir şəxsə aid olur. [3, s.166] Onu müxtəlif cəhətdən səciyyələndirir. Kollektiv ləqəblər ərazi və ailə-nəsil ləqəbləri olmaqla iki qrupa ayrılır. Kollektiv ləqəblər isə fərdi ləqəblərdən fərqli olaraq sadə yox, düzəltmə və mürəkkəb formada olur. Həmçinin onlar dilimizdə çox deyillər.[3, s.169]Z.Sadıqov ilk dəfə olaraq ləqəbləri müxtəlif cür təsnif etmişdir. Yaranma üsulları, yaranma səbəbləri, leksik mənaları və.s görə qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxsin peşəsi, sənəti, məşğuliyyəti ilə bağlı olan ləqəblər; 2. Şəxsin xarici görkəmi ilə bağlı yaranan ləqəblər; 3. Şəxsin tipik xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranan ləqəblər; 4. Metamorfik ləqəblər; 5. Toponim ləqəblər; 6. Etnonim ləqəblər; 7. Şəxsin ictimai, ictimai -siyasi əqidəsi ilə bağlı olan ləqəblər; 8. Qulluq və mənəb sahiblərinə aid ləqəblər.

Ləqəbləri ümumi olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

I.Şəxsin xarici görünüşü ilə bağlı olan ləqəblər. Bəzən bu ləqəblərə "portret" ləqəblər də deyilir. Onlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

1. Şəxsin köklüyü, arıqlığı və zəifliyi ilə əlaqədar ləqəblər: Kök Züleyxa, Kök İsgəndər, Arıq Abdulla, Arıq Həsən, Sklet Talıb, Sklet Cumay, Kosa Səlim, Kosa Nuhbala, Sısqə Nəsib, Dəvə Mələhət, Ayı Nəsib

2.Əli, qolu, qıçı, ayağı, bədəni ilə əlaqədar ləqəblər:Donqa Hatəm, Axsaq Hüseyin, Axsaq Nazim, Altıbarmaq Ələsgər, Altıbarmaq Firoza, Beşbarmaq Cəfər, Dördbarmaq Abbasqulu, Topal Vahid, Topal Qasım, Qolsuz Əziz, Qolsuz Yusif

3. Üzü, saqqalı, bıığı, burnu, qulağı, ağzı, dişi , boğazı ilə əlaqədar olan ləqəblər: Bığ Əyyub, Bığ Həsən, Burun Sabir, Yekəburun Məhəmməd, Qızıldiş Abduləli, Çopur Qara, Çopur Ənvər, Yanıq Fatma, Ağzıəyri Süleyman, Mırx Maral, Mırx Tahir, Xallı Sədaqət, Xallı İsmayıl

4. Şəxsin gözü ilə əlaqədar yaranmış ləqəblər:Göygöz Kərim, Göygöz Şirəli, Qaragöz Tapdıq, Kor Qulam, Kor Zərifə, Çippə Mikayıl, Çəp Baxış, Çəp Yusif

5.Şəxsin boyu ilə əlaqədar olan ləqəblər: Şapalaq Rəsul, Şapalaq Davud, Uzun Əziz, Uzun Zakir, Gödək Rəşid, Dıqqılı Paşa, Çanta İzzət

6.Şəxsin rəngi ilə əlaqədar yaranmış ləqəblər:Qırmızı Əhməd, Qırmızı Həsən, Qırmızı İbrahim, Ərəboğlu Həbillah, Qara Mustafa, Qara Hikmət, Qara Ceyhun, Qara Ceyran, Qara Rəna, Qara Kişvər, Kürən Qaffar, Sarı İsmət, Sarı Bayram

7.Şəxsin başı və saçı ilə əlaqədar yaranmış ləqəblər:Yekəbaş Tahir, Keçəl Qeysəddin, Keçəl Şakir, Keçəl Malik, Daz Qasım,Yumrubaş Abid

8. Şəxsin gözəlliyi, çirkinliyi, kobudluğu ilə əlaqədar olan ləqəblər: Ceyran Məcid, Ceyran Kamal, Çiçək Məmməd, Pinti Nərgiz, Pinti Nəzir, Cındır Bəşir

II. Şəxsin peşəsi, sənəti və məşğuliyyəti ilə bağlı olan ləqəblər

1. Heyvandarlıq, ovçuluq, arıçılıq və quşçuluqla əlaqədar olaraq yaranmış ləqəblər: Bal Həsən, Camış Yaqub, Qoyun Süleyman, Toyuq Şamil, Dovşan Zahid, Davax Bəşir, Ovçu Əli, Ovçu Xəlil

2. Aşpazlıq, çörəkçilik, çayçılıq, qənnadçılıq və.s ilə əlaqədar olaraq yaranmış ləqəblər: Aşpaz Sabir, Aşpaz Ağaşirin, Çayçı Qurban, Çayçı Qasım, Halvaçı Mahmud, Halvaçı Ələhməd, Halvaçı Yəhya, Halvaçı Mustafa, Halvaçı Avdi

3. Çəkməçiliklə, pinəçiliklə və.s bağlı yaranmış ləqəblər: Çarıqçı Zahid, Çarıqçı Yaqub, Çarıqçı Abbas, Çəkməçi Qüdrət, Çəkməçi Əsabəli, Çəkməçi Nəriman, Çəkməçi Allahyar, Pinəçi Sahib, Yamaqçı Fikrət, Yamaqçı Nəsir

4. Dəmirçilik, dərzilik, boyaqçılıq və s. ilə bağlı yaranmış ləqəblər: Dəmirçi Rəsul, Dəmirçi Şöyüb, Dəmirçi Hacıbala, Dəmirçi İlham, Dəmirçi Mehdi, Dəmirçi Aydın, Dərzi Şakir, Dərzi Sabir, Dərzi Niyazi, Dərzi Qaffar, Dərzi Rəşad, Patnoy Ramiz, Patnoy Yusif, Boyaqçı Paşa

5. Dəllək, yuyucu, hamam və.s ilə bağlı yaranan ləqəblər: Dəllək Kərim, Dəllək İlham, Dəllək Əsman, Dəllək Vüqar, Dəllək Həmid, Dəllək Paşa, Dəllək Rəsul, Dəllək Həbillah, Dəllək Davud, Dəllək İsmayıl, Hamamçı Salman, Hamamçı Əyyub, Yuyucu Həbil, Yuyucu Safura, Yuyucu Sevdəyə, Yuyucu Əyyub, Yuyucu Tapdıq

6. Bənnə, dülgər, rəngsaz və suvaqçılıqla bağlı yaranan ləqəblər: Usta Rza (bənnə), Usta Dəmir, Usta Süleyman, Usta Salman, Usta İlyas, Usta İsmayıl, Usta Dursun, Usta Abbasqulu, Dülgər Şəfi, Zərgər Şəfi, Zərgər Məmməd, Zərgər Mahir, Zərgər Arif, Şirçi Yaqub (rəngsaz), Şirçi Salam, Şirçi Hüseyn

III. Şəxsin psixi və fiziki xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranan ləqəblər

1. Şəxsin yerişi və çevikliyi ilə bağlı yaranan ləqəblər: Midi Akif, Midi İsmayıl, Yorğa Camal, Yorğa Vahid, Qız Əli, Qız Yusif

2. Biclik, hiylgərlik, yalançılıq, xəbərçiliklə bağlı yaranan ləqəblər: Demoqoq Məmməd, Bic Kazım, Bic Əliabba, Demoqoq Nurali, Lotu Qiyas, Lotu İbrahim

3. Şəxsin danışığı və eşitmə üzləri ilə bağlı yaranan ləqəblər: Kar Almaz

4. Sərxoşluq və əyyaşlıqla bağlı yaranan ləqəblər: Xumar Fərman, Xumar Mustafa, Piyanıska Əli, Piyanıska Musa

IV. Müəyyən hadisə ilə bağlı yaranan ləqəblər: Partizan Kərim, Komsomol Əliqulu, Partizan Hüseyn

V. Şəxsin doğulduğu, yaşadığı yerlə əlaqədar yaranan ləqəblər. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Milliyyətlə bağlı yaranan ləqəblər: Ləzgi Kamran, Ləzgi Elmira, Erməni Tanrıverdi, Erməni Ehtibar

2. Aid olduğu yerlə bağlı yaranan ləqəblər: Zəyzidli Nurali, Oxudlu İslam, Talalı Kərim, Göynüklü Qasım

VI.Şəkidə işlənən bəzi ləqəbələr vardır ki, onların şəxslə əlaqəsi yoxdur. Onlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik: Qıqıl Səlim, Xotu Osman, Doquş Qurban, Taxdax Səlim, Sofu Həsən, Jarqon Xəlil, Qaqayı Kənan, Şubriyh Fərman, Dünk Məmməd, Mamay Kamil, Çiqqiyyə Nazim, Moduş İspəndiyar, Qoqal Davud, Cıqı Ələsgər, Hərifoğlu Əlövsət, Şaka Məmməd, Çüy Abdulla, Duxul Mustafa, Danqo Muxtar, Fış Qurban, Şandabalax Zülfıyyə, Salvı Qədir, Duşi İslam, Kəpək Vaqif, Turubka Əliabbas, Ataş Camal, Zinqum İsa, Malış Hacıbala, Şaşka Sahib, Fışdırıx Nazim, Dədəş Yaqub, Maqurqay Tapdıq, Dündəşoğlu Manaf, Mamay Əli, Dünk Əliheydər, Gilah Vahid, Qoqulu Yaşar, Bob Əlyar, Kəşan Loğman, Paccax Mövsüm, Laqan Şaban, İşdo Nazim.

VII. Şəxsin qohumluq münasibəti ilə bağlı yaranan ləqəblər

Bura da bir neçə variant var. Onlara diqqət edək:

1.Ailə, qohumluq münasibəti ifadə edən adlarla müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan ləqəblər. Buna misal olaraq biz Oxud kəndini misal göstərə bilərik. Hazırda da həmin ləqəb işlənməkdədir. Gəlin kiçik baldızına "balabacı", kiçik qaynına isə "balaqadaş" ləqəbini işlətməkdədir.

2.Şəxs adına ailə və qohumluq münasibəti ifadə edən sözlərin artırılması ilə yaranan ləqəblər.

Biz öz dilimizə nəzər salsaq görürük ki, "ana" və "ata" sözlərini ifadə etmək üçün bir çox adlardan istifadə edilir. Bunlara papa, mama, dədə, ağa, əmi, bibi, nənə və.s sözləri misal göstərə bilərik. Oxud kəndində "papa", "mama" və "dədə" ləqəblərindən istifadə edilir. Hacı Alxaslılar nəslini nümumə kimi göstərə bilərik. Onlarda hələ də bu ləqəblərdən istifadə edilir.

Şəkidə işlənən nəsil, ailə ləqəbləri aşağıdakılardır:

Məsələn: Cəbişlər, Əşəd-məşədlər, Ciyələr, Nərdivanlar, Alaçılar, Gökəklər, Çopurlar, Condular, Cavadlar, Həsirlər, Mədolar, Məmmədəğalar, Nuralılar, Öyrətlilər, Pişikdən qorxanlar, Səbətçilər, Törələr, Uydurlar, Xatalar, Hacısadiqlar, Hacısoflular, Hoppandılar, Hacı Zahidlər, Ayaqyalılar, Alçərəblər, Bağbanlar, Qaraqabaqlılar, Qaşınanlar, Darğalılar, Davaxlar, Eminlər, Əbillər, Zorbalar, Doqquzparalar, Daşdəmirilər, Dolma-bağçalar, Dəvərənələr, Koramallar, Xingal uşağı, Keçi uşağı, Həkimlər, Hacılətiflilər, Ocaqqulular, Pardalaqlar, Samançılar, Faraşlar, Hacıtoplular, Cəlallar, Cinlər, Cəbilər, Cuutlar, Qudeylər, Yekəbaşlar, Zorvalar, Qondərlər, Hajçayniklər, Layışlar, Mollaqocalar, Mərgümüşlər, Yeddi-əpəklər, Yavuzlar, Körpələr, Kosalar, Koxalılar, Kəvərlər, Göçələr, Şaxanlar, Şivilər, Çaqqallar, Dappalar, Aydınlar, Alışanlar, Ağbaşlar, Aynaçılar, Buynuzlular, Qumbaralar, Qobaqlar, Dox-doxlar, Daddılar, Dodanlar, Əcəmilər, Zərgərlər, Doqquzparalar, Dartqopsunlar, Dəmyandılar, Dəmirqayalar, İrəfililər, Ətəyinə daş yığanlar, Yunuslar, Yaranallar, Yavılar, Kəpəklər, Kosmallar, Kababçılar, Kəndirlər, Sərkərlər, Samançılar, Bəylər, Topçular

Şəkidə işlənən bəzi qadın və kişi ləqəbləri. Kişi, nəsil ləqəblərindən bəzilərinin şərhli. İlk olaraq kişi ləqəblərinə diqqət edək. Məsələn: Olça Qasım,

Saqqız Söyün, Tünükə oğlu Bədrəddin, Məsəl oğlu Nəsib, Fil Arif, Dəvə Sahib, Dağ Rafiq, Qırmızı Musa, Quru Hüseyin, Pilot Salman, Ucu- bucu İsa, Əmioğlu Ramiz, Qaçaybala Məmmədəli, Saqqız İslam, Bərəkət Kamil, Göygöz Nütvəli, Hampa Salman, Qaful Qurban, Dəf Bəlyar, Qum Əli, Dev Əli

Qadın ləqəbləri: Ağa bibi, Şirin bini, Şəkər bibi, Qənd bini, Şirin bacı, Nabat bacı, Totux bacı, Balıq bacı, Gəlin bacı, Dıqqılı bacı, Bala xala, Xala bacı, Daddı qız

1.Şaaqəfdi Söyün – Bu ləqəb kəndlərin birində yaşayan Söyün adlı varlı bir kişi haqqında işlədilib. Qonşu uşağını işlədib və ona pul verib. Pul qəf-saxta, şaa – 5 qəpik olub. Uşaq daha sonra bilib ki, pul saxtadır və gətirib pulu qaytarıb." Şaa qəfdi" deyib. Həmin gündən Söyün kişinin adı Şaaqəfdi Söyün qalıb.

2.Baddı- Buddu Hacıbala – O "baddı-buddu" satdığına görə adı elə o gündən belə adlanıb.

3.Törə Salam-Salam adlı bir kişinin boyu balaca, gödək olduğu üçün belə adlanıb, ona "törə" adını verib.

4. Maşaq İsfəndiyar. Bu ləqəb İsfəndiyarın gözləri maşaq gözü kimi parıldadığı üçün ona verilən bir ləqəb idi. Şəkililər onun lətifələrini əzbər bilirdilər. Çox hazırcavab, dərin yumor hissi olan biri idi. Şəkililər də ona bir növ borclu qalmayaraq pna bu adı veriblər.

5.Təzəpapa İsfəndiyar. Şəki şəhərində Qışlaq adlanan hissədə yaşayıb. Kəsib bir ailədə böyüyüb. Gənc yaşlarında ailə qursa da, həyat yoldaşı tez rəhmətə gedib. Ancaq qocalana yaxın yeni ailə həyatı qurub. Ona " təzəpapa" ləqəbini veriblər.

6.Faraşlar. Onlar da Qışlaq hissədə yaşayırdılar. Çox erkən vaxt qalxdıqları üçün onlara " faraşlar" ləqəbini vermişdilər.

7.Saqqızlar. Böyük bir nəslə aid ləqəbdir. Bu ləqəb ilk olaraq Süleyman kişiyyə aid edilmişdir. O çox qonaqpərvər, xeyirxah, əliaçıq bir kişi olmuşdur. Hər kəsi qonaq aparmağa səy göstərirdi. Sanki saqqız olub yapışmışdı. Bəzən ona "məsnəki saqqız" da deyirdilər. "Əla saqqız" mənasını ifadə edir. Hətta onun oğulları, nəvələri də " saqqız oğlu" ləqəbləri ilə tanınırlar.

8.Süddülər. Bu ləqəbdə böyük bir nəsilə aiddir. Onlar da Qışlaqda yaşayırlar. 2 sayılı baramaçan fabrikinin elə yaxınlığındadırlar. Bu ləqəbin meydan gəlməsi haqqında Rəcəb dayının oğlu məlumat vermişdir. O, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində müəllim işləyir. Təbriz Süleymanov belə deyir:

- Keçmişdə baramaçan fabriki babama məxsus olmuşdur. Baramaçmaq ziyanlı, zərərli bir iş olmuşdur. Ona görə də işçilərin sağlamlığına zərər gəlməməsi üçün onlara hər gün süd verirdilər. Buna görə də bizə "süddülər" deyirlər.

Sadə ləqəblər: Lal Tacı, Kar Almaz, Kor Soltan, Bank Ələsgər, Biğ Həsən, Gödək Asifç, Usta Səlim, Usta Yusif, Quzu Əhməd, Çəp Baxış, Tuz Əli, Qaz Nuru, Cərrah Məhyəddin, Lüt Şahid, Cırt Şahid, Fış Qurban, Dəf Qurban, Qız Kamal, Vəhşi Camal

Düzəltmə ləqəblər: Xallı Sabir, Faytonçu Kərim, Telefonçu Orxan, Halvaçı Mahmud, Papaqçı Qasım, Çəkməçi Paşa, Şapkaçı Fərrux, Boyaqçı Yaşar, Pullu Kərim, Düyüncü Qara, Çustçu Ənvər, Duzçu Həmid, Dəyirmançı Həmzə, Dəmirçi Rəsul, Dəmirçi Davud, Xəbərçi Mələhət, Nöyütçü Abid, Sandıqçı Mikayıl, Dulusçu Mahmud

Mürəkkəb ləqəblər: Xata-bala Niyaməddin, Burun- boğaz Dursun, Yekəburun Azər, Yekəbaş Tahir, Qızıldiş Rəşid, Yezidoğlu Yusif, Yezidoğlu İlyas, Tayçarıq Fəxrəddin

Ədəbiyyat

1. *Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. I cild. Bakı, 2019, s. 282*
2. *Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 2015, s. 290*
3. *Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008, s. 301*
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Antroponim>
<http://zim.az/yeni-neshrler/3727-azrbaycan-antroponmyasinin-saslari-2.html>

AZƏRBAYCANDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN TÜRKİYƏ ŞİRKƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

A.R.İsgəndərli
Bakı Dövlət Universiteti
a.isgenderli1080@gmail.com

АНАЛИЗ ТУРЕЦКИХ КОМПАНИЙ, ДЕЙСТВУЮЩИХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Статья написана по анализу турецких компаний, работающих в Азербайджане. В статье показаны направления деятельности турецких компаний в Азербайджане. При этом были упомянуты наиболее влиятельные компании в этих сферах.

ANALYSIS OF TURKISH COMPANIES OPERATING IN AZERBAIJAN

Summary

The article is written by on the analysis of Turkish companies operating in Azerbaijan. The article shows the areas in which Turkish companies operate in Azerbaijan. At the same time, the most influential companies in these areas are mentioned.

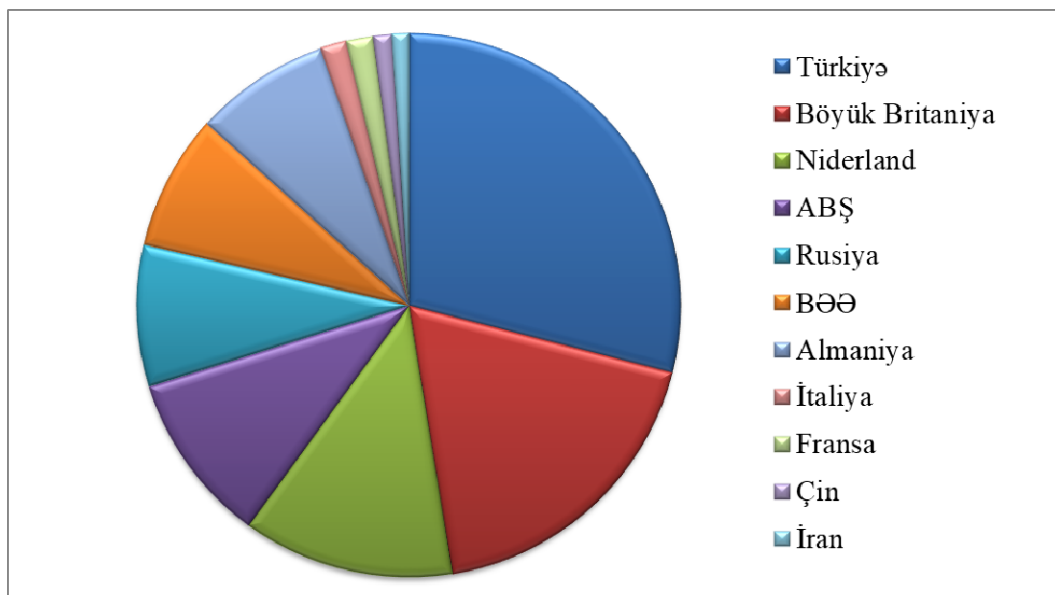
Ключевые слова: турецкие компании, турецкие компании, работающие в строительном секторе, здравоохранение, промышленность и производство, услуги, туризм, транспорт, связь, сельское хозяйство, пищевая и легкая промышленность, «АтаХолдинг», Турецкая ассоциация промышленников и бизнесменов (TUSIAB), Turkish Businessmen's Союз (ATIB).

Key words: Turkish companies, Turkish companies operating in the field of construction, healthcare, industry and manufacturing, services, tourism, transport, communications, agriculture, food and light industry, "AtaHolding", Turkish Industrialists` and Businessmen`s Association (TUSIAB), Turkish Businessmen's Union (ATIB).

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən Azərbaycanada fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin sayı 2000-ci ildə 551, 2010-cu ildə 1091, 2015-ci ildə 1235 olub. 2017-ci ildə isə 1424-ə çatıb. 2017-ci ildə fəaliyyət göstərən birgə və xarici investisiyalı müəssisələrin 528-i ticarət və nəq-

liyyat vasitələrinin təmiri sahəsində, 271-i sənayedə, 138-i tikintidə, 41-i informasiya və rabitə sahəsində, 41-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə işlərində fəaliyyət göstərmiş. [11]

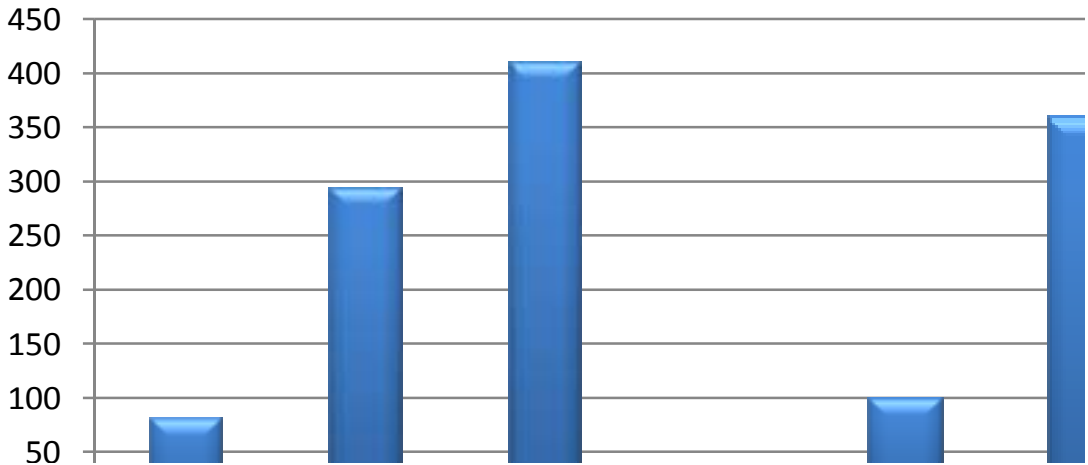
Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2000-2017-ci illər ərzində qeyri-neft sektoruna daxil olmuş beynlxalq xarici investisiyanın 2588.2 mln. dolları, yəni 23.7%-i Türkiyə, 1649.3 mln. dolları, yəni 15.1%-i Böyük Britaniya, 1125.0 mln. dolları, yəni 10.3%-i Niderland, 911.7 mln. dolları, yəni 8.3%-i ABŞ, 757.9 mln. dolları, yəni 6.9%-i Rusiya Federasiyası, 717.6 mln. dolları, yəni 6.6%-i Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), 615.4 mln. dolları, yəni 6.6%-i Almaniya, 143.7 mln. dolları, yəni 1.3%-i İtaliya, 138.3 mln. dolları, yəni 1.3%-i Fransa, 97.1 mln. dolları, yəni 0.9%-i Çin və 91.0 mln. dolları, yəni 0.8%-i İran şirkətlərinin payına düşüb (diaqram 1). [12]

Diaqram 1. 2000-2017-ci illər ərzində qeyri-neft sektoruna daxil olmuş beynlxalq xarici investisiya

Türkiyə şirkətləri Azərbaycanda sənaye, istehsal, telekommunikasiya, inşaat, mətbuat, qida, tekstil, təhsil, səhiyyə, bank və sığorta, nəqliyyat, avtomobil, neft sahələrində fəaliyyət göstərirlər. Bu şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi sahələrə qoyduğu sərmayə diaqram 2-də göstərilmişdir.

Türk şirkətlərinin sərmayə qoyduğu sahələr (mi

Diqram 2. Türkiyə şirkətlərinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyi sahələrə qoyduğu sərmayə

Azərbaycanda qeyri-neft sektoruna ən çox investisiya qoyan ölkə Türkiyədir. Azərbaycan şirkətləri isə Türkiyədə, əsasən, energetika və kimya sahələrinə investisiyanı həyata keçirir. 2002-2019-cu illər arasında Türkiyədən Azərbaycana investisiya qoyuluşları 11 milyard dollar, Azərbaycandan Türkiyəyə sərmayə yatırımları isə 19,5 milyard dollar təşkil edib. 2020-ci ilin ilk yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatına Türkiyə 259 milyon dollar investisiya qoyub. Azərbaycan isə Türkiyəyə 39,2 milyon dollar investisiya qoymuşdur. [2]

Türkiyə şirkətlərinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyi potensial sahələr sənaye sahəsi, aqrar sahə, İKT sahəsi, turizm sahəsidir. Sənaye sahəsində xüsusilə kimya, metallurgiya və energetika sənayeləri (energetika avadanlıqlarının istehsalı, kommunal təsərrüfat avadanlıqlarının istehsalı, plastik qab istehsalı, parfümeriya məhsullarının istehsalı, poliüretan məhsullarının istehsalı), maşınqayırma sənayesi və tikinti materiallarının istehsalı (məişət texnikasının istehsalı, inşaat materiallarının istehsalı, tibbi cihazlar və avadanlıqların istehsalı), yeyinti və yüngül sənaye sahələrinə investisiya artır. Aqrar sahədə heyvandarlıq və quşçuluq sənayesinin tələbatını təmin etmək üçün müasir tipli yem emalı müəssisələrinin tikintisi və məhsul istehsalı, kənd təsərrüfatı texnikası və ehtiyat hissələrinin, gübrələrin və bitki mühafizəsi vasitələrinin, baytarlıq preparatlarının istehsalı həyata keçirilir.

Azərbaycanda inşaat sektoru üzrə fəaliyyət göstərən Türk şirkətləri: Aka-be İnşaat, Aksesuar İnşaat, AKAT İnşaat MMC, Aragon İnşaat, Delta İnşaat, Arjen Mühəndislik və Dış Ticaret LTD, Aral İnşaat, Erdoğan İnşaat, Amper

Mühendislik Taahhüt.Dış.Tic. A.Ş., Azer Türk Boru ProSan, Cengiz İnşaat, Cenay İnşaat Sanayi və Ticaret limited şirkəti, Global Sistem İnşaat Turizm və Ticaret Ltd., Hırad İnşaat MMC, Kafkas Tikinti Materialları A.Ş, Mert İnşaat, Viktoriya İnşaat, Teknik Yapı Malzemeleri, A-kond, Al – Bil Ltd. Şti. – Bilfa Boyaları, Altis Group of Kompani MMC, Azim MMC, Baroque Fabric & Wall Covering, Delfin Havuz, Star Company, Temelsu Ulusla. Müh.Hiz. A.Ş., Turan Hazinedaroğlu, Tekfen Holding.

Akabe İnşaat Azərbaycanda 2000-ci ildən etibarən fəaliyyət göstərir. İnşaat materiallarının istehsalı və satışı ilə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərir.

Akabe adları sadalanan məhsul çeşidlərinin satışını reallaşdırır. Eyni zamanda Akabe İnşaat şirkəti yerli istehsalçı olan Gilanla da əməkdaşlıq edir. Məqsəd daxili bazarı münasib qiymət və keyfiyyətlə təmin etməkdir. Şirkətin tərkibinə "Akabe Mebel", "Akabe PVC Lambir" və "Akabe Mozaika və Kəsmə" fabrikləri də daxildir. [14]

Aral İnşaat 1991-ci ildə Türkiyədə təsis edilib. 2004-cü ildən Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Aral İnşaat Bakıda və digər bölgələrdə inşaat sektorunda çox güclü fəaliyyət göstərir. Şirkət yüksək mərtəbəli ofis, yaşayış və müxtəlif məqsədli binaların tikintisini həyata keçirir. "ARAL Group" şirkətlər qrupuna "Falez MMC", "İnköm MMC", "Elif MTK", "Yusuf MTK", "Esra Plaza", "Babək MTK" kimi şirkətlər daxildir. "OMİD" inşaat və tikinti materialları şirkəti də bu şəbəkədə önəmli şirkətlərdəndir. Ölkəmizin tikinti sektoruna 400 milyona yaxın sərmayə qoyub. [15]

Mərkəzi ofisi İzmirdə yerləşən "Cengiz Holding"ə aid "Cengiz İnşaat" Azərbaycanda ciddi layihələr həyata keçirir. 2018-ci ildə "Şəmkir" Su Elektrik Stansiyasının təmir işləri Cengiz İnşaat şirkəti tərəfindən həyata keçirilmişdir. Su Elektrik Stansiyasının tikintisi zamanı 948 milyon dollarlıq layihə həyata keçirildi. Su anbarının tikintisi üçün istifadə olunan materialların hamısı demək olar ki, Türkiyədən alınmışdır.

İnam İnşaat Azərbaycanın paytaxtında çoxmənzilli komplekslərin tikintisi ilə məşğul olur. Bunlarda biri "Azadlıq City" yaşayış kompleksidir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Türkiyə şirkətlərindən biri Kafkas Tikinti Materialları A.Ş-dir. Bu şirkətin məhsullarına polimer və metal məhsulları, dam, dam örtüyü və növləri, taxta-materiallar və lövhəli materiallar, boyalar, döşəmə və tavan örtükləri, elektrik malları və məişət texnikası, mebel və ev əşyaları və s. aiddir.

Mert İnşaat 2009-cu ildən Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda Mert İnşaat tərəfindən həyata keçirilən layihələr asfalt və körpü işləri, Hyatt Regency Hotel, Baku Otel Company və s aiddir.

Viktoriya İnşaat 2005-ci ilin yanvar ayından etibarən Azərbaycanda təmir və tikinti sektorunda fəaliyyət göstərir. Viktoriya İnşaat müxtəlif növ dizayn xidmətləri həyata keçirir.

A-kond şirkəti 2006-cı ildən Azərbaycan Respublikasında binaların, üzən qurğuların və platformaların mərkəzləşdirilmiş isitmə və soyutma sistemlərinin həmçinin split kondisioner sistemlərinin quraşdırılması və xidməti işlərinə start vermişdir. Split kondisioner və VRF sistemləri üzrə bir “Dünya Markası” olan SANYO şirkətinin Azərbaycandakı rəsmi distributorluğunu alaraq, A-kond gücünə güc qatmışdır. [16]

Star Company təmir və tikinti üzrə fəaliyyət göstərir. Bakıda fəaliyyət göstərən "Elit" Ticarət və Əyləncə Mərkəzi Star Company tərəfindən yaradılmışdır.

Tekfen Holding 1995-ci ildən etibarən Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Tekfen İnşaat Tekfen Holdingin törəmə şirkətidir. Tekfen İnşaat şirkətinin fəaliyyətinə monolit beton və dəmir-beton konstruksiyaların qurulması, metal konstruksiyaların hazırlanması və quraşdırılması, xüsusi qurğuların tikintisi və quraşdırılması, texnoloji avadanlıqların quraşdırılması aiddir. SOCAR Tower, Bakı Olimpiya Stadionu və Azərbaycan Vergi Nazirliyinin binasının tikintisini həyata keçirmişdir. 13 yanvar 2021-ci ildə Tekfen İnşaat Azərbaycan Mərkəzi Bankının inzibati binasının inşası üçün müqavilə imzalandı. Layihə məbləği 218 milyon Avro olaraq təyin olundu.

Azərbaycanda səhiyyə sahəsində Albatros Health Care, Armada MMC, Avis Pharmacy, Azer Türk Med, Denta CARE, Dental Medical, İstanbul İlaç MMC, Optik Gallery, Repharma, Türk-American Medical Center kimi Türk şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Repharma əczaçılıq şirkəti Azərbaycanda 2000-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlayıb. Yüksək texnologiyalar əsasında hazırlanmış, kliniki tədqiqatlardan və laborator testlərdən keçmiş məhsulları təqdim edir.

"ALBATROS Health Care" şirkəti Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli səhiyyə texnikasının satışı və bu avadanlığın texniki baxışı ilə məşğul olur. "ALBATROS HEALTH CARE" Azərbaycanda 2005-ci ildən fəaliyyət göstərir. Şirkət müasir tibb avadanlıqlarının (laboratoriya diaqnostika, cərrahiyyə, diabet diaqnozu) çatdırılması, saxlanması və istehlak ilə məşğul olur. [17]

ARMADA MMC 20 ildən artıqdır ki, Azərbaycanda stomatoloji sahədə fəaliyyət göstərir.

Sənaye və istehsalat sahəsində fəaliyyət göstərən Türk şirkətləri: Alprof Alüm. Prof. İmal, Ankara Alüminyum, Aselsan Bakı, Asnaf – Alkon, Atahan Demir San., DHT Metal, Üçaslar İş Makinaları Ve Otomotiv Yedek Parçaları Sanayi Ticaret LTD, Yakup Uçar MMC.

ASELSAN-Bakı şirkəti 1998-ci ildə Türkiyə Respublikasının ASELSAN A.Ş. tərəfindən 100% investisiya ilə yaradılıb. Azərbaycanda təmir, istehsal, telekommunikasiya sahələrində fəaliyyət göstərir.

Xidmət sahəsində Anadolu Restaurant, Mevlana Restaurant, Ozan Aile Restoranı, Padişah Restaurant, Sultan's Restoran, Antalya İşletmeler Grubu, İstanbul Reklam Market, Mozart kafesi, Ay Işığı / Ambiance Hotel, Grand Ho-

tel Europe, Cihan Reklam, Simsel Reklam Ltd.MMC, Gorgud Sigorta, Günay Anadolu Sigorta, Ramstore MMC, Sistem Reklam, Ase Express, Azer Cobra MMC – Elite, Azər-Türk Bank, Yapı Kredi Bank -Azerbaycan QSC kimi Türk şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Turizm sahəsində fəaliyyət göstərən Türk şirkətləri: Skylife Travel, Sunrise Travel MMC, Nuhoglu Turizm, Şahika Ticaret.

ASE (Asia Sky Express) şirkəti 1994-cü ildə təsis edilmişdir. Şirkətin əsas fəaliyyəti bütün nəqliyyat vasitələri ilə “qapıdan qapıya” prinsipi ilə beynəlxalq yüklərin çatdırılmasını və kuryer xidmətini təşkil etməkdir. [18]

Nəqliyyat sahəsində fəaliyyət göstərən Türk şirkətləri: Anatolia Logistics, Omsan Lojistik MMC, Sübhan Trans Nakliye, Türk Hava Yolları

Türk Hava Yolları turizm sahəsində Türkiyədə birinci sıradadır. Belə ki bu şirkət sadəcə turizm sektoru içində deyil, eyni zamanda digər sektorlarla müqayisədə yüksək mövqedə durur. Bu şirkət hava nəqliyyatı sahəsi üzrə fəaliyyət göstərir.

Türk Hava Yolları 1933-cü ildə sadəcə beş təyyarə ilə yaradılmışdır. Bu gün isə dünyanın 4 ulduzlu aviaşirkətidir. Hal-hazırda hava gəmiləri parkında 264 sərnişin və yük təyyarəsi var. Və 263 istiqamətdə reyslər yerinə yetirir. Bunun 219 beynəlxalq, 43 daxili reyslərdir.

2015-ci il martın 15-də “Azərbaycan Hava Yolları” və “Türk Hava Yolları” arasında kod-şerinq sazişi imzalanmışdır. Bu saziş 29.03.2015-ci il tarixdə qüvvəyə minmişdir. Kod-şerinq sazişi çərçivəsində AZAL-ın Bakı - İstanbul Atatürk/ Sabiha Gökçen/ Ankara istiqamətləri üzrə reyslərində “Türk Hava Yolları”nın marketing kodu yerləşdiriləcək. Eyni zamanda, AZAL-ın marketing kodu isə, “Türk Hava Yolları”nın İstanbul - Bakı / Naxçıvan / Gəncə və Sabiha Gökçen – Bakı istiqamətləri üzrə reyslərində yerləşdiriləcək.

Rabitə sahəsində Azercell Telecom, Azeronline Ltd BM, Cen Telecom, Exclusive Medya, Mobiltim, Burç FM Azeb şirkətləri fəaliyyət göstərir.

İKT sahəsində Akgün Bilgisayar Prog. Hiz. Tic. LTD. Şirketi, Power Computer Syst. şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Akgün Bilgisayar Proqram ve Hizmetleri Sanayi Ticaret Limited Şirkəti proqramlaşdırma sahəsində müvafiq kadrların tədrisi, xəstəxana, laboratoriya, klinikalarda, səhiyyənin bütün sahələrində və layihələri ilə proqram sektorunda Türkiyənin ən böyük şirkətlərindən biridir. Şirkət 2007-ci ildən Bakı şəhərində fəaliyyətə başlamışdır. Şirkət Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və bir neçə dövlət və özəl klinikalar üçün avtomatlaşdırma və informasiya-tədris layihəli proqramların icrasını həyata keçirmişdir. [19]

Kənd təsərrüfatı sahəsində Anadolu Kend Təsərrüfatı Ş., Best Agro Trans Limited MMC şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Qida və yeyinti sənayesində fəaliyyət göstərən Türk şirkətləri: Antepi Gazioğlu Baklavaları, Asya Tarım, Azersun Holding, Az-Renk Ltd., Başkent Unlu

Mamulleri, Bayce Ltd. – Beta Gıda, Billur Su, Büyükfırat Lahmacun, Can – Pa MMC, Dimes Qafqaz MMC, Elvan – İrmak MMC, Elvan Türk Azeri Gıda, Gülübulag MMC, Hayat Un Memulatlari, Merkez Lahmacun, TAM Gıda sanayi Ltd.

Qida sektorunda fəaliyyət göstərən Türk şirkətləri: Azersun Holding Azərbaycanda 1993-cü ildən etibarən fəaliyyət göstərir. Holdingə daxil olan şirkətlər: Baki Qida Yağ Fabriki, Azersun Ticarət və Dağıtım, Sun Food Service, Qafqaz Konserv Zavodu, Qazax Konserv Zavodu, Kürdəmir Süd Emalı Zavodu, Sun Tea Çay Fabriki, Azersun Kənd Təsərrüfatı Məhsulları, Green Tech, Lənkəran Konserv Zavodu, Azərbaycan Şəkər İstehsalat Birliyi və s.

CAN-PA" MMC 1993-cü ildən etibarən fəaliyyət göstərir. Öz yoluna Can markasını daşıyan ilk şirniyyat istehsalı ilə başladı. Lokum çeşidləri, marmalad, pişmaniye, paxlava, şəkərbura kimi bir neçə şirniyyat çeşidləri istehsal etməklə yanaşı, distribütörlüyünü etdiyi Elit, Taha, Kendy, Hicret, Ece firmalarının çeşidləri ilə illərdir milli şirniyyat sahəsində fəaliyyətini davam etdirir. [20]

Dimes Qafqaz MMC spirtsiz içkilərin Azərbaycanda istehsalı üzrə fəaliyyət göstərir.

Yüngül sənayedə Berteks Konfeksiyon İmalat, Çinici Collection, Ekol Mobilya Tekstil, Erman Ofis Mebelleri, Fırat Mebel, Garanti Yıldız Çamaşırıları MMC, Rodi jeans, Ustop, İstanbul Mobilya Tekstil, Kelebek Mobilya, Kismet Tekstil, Millenium Mebel, Unicond – Beko şirkətləri fəaliyyət göstərir.

ÇİNİCİ mağazası 1995-ci ildə Bakı şəhərində fəaliyyətə başlamışdır. Mağaza Türkiyənin ən məşhur geyim ticarət nişanlarını Azərbaycanda təmsil edir.

"AtaHolding" 2003-cü ilin sentyabr ayında fəaliyyətə başlamışdır. İlk öncə maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən holding qısa müddətdən sonra sənaye, turizm, İT və xidmət sahələrində şirkətlərini yaradaraq böyüməyə başladı. "AtaHolding"-in maliyyə sektorunda "AtaSığorta" ASC, "AtaLizinq" ASC, turizm sektorunda "AtaTurizm" MMC, "AtaTravel" MMC və 5 ulduzlu "Excelsior Hotel Baku" oteli, sənaye sektorunda "Şəmkir Quşçuluq" MMC və İnformasiya Texnologiyaları sahəsində "AtaTexnologiya" MMC şirkətləri fəaliyyət göstərir. [21]

Türkiyə Sənayeçi və İş adamları Birliyi (TÜSİAB) 20 ildən artıqdır ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Bu qurumda 230-dan artıq türk şirkəti birləşir. Bu şirkətlərin bir çoxu Azərbaycan şirkətləri ilə şərikli fəaliyyət göstərsələr də, böyük əksəriyyəti Türkiyə şirkətləri olaraq ölkəmizdə qeydiyyatdan keçiblər. Bunlar əsasən sənaye və emal, telekommunikasiya, inşaat və təmir, mətbuat, tekstil, təhsil, səhiyyə, bank sektoru və sığorta, rabitə, avtomobil, neft sektorları kimi sahələri əhatə edir. Bu şirkətlərin Azərbaycandakı sərmayəsi isə 3 milyard dollara yaxındır. Şirkətlərdə hazırda 30 mindən artıq işçi çalışır və bunların böyük əksəriyyəti, xüsusən də idarəetmə orqanlarında çalışanlar Türkiyə türkləridir. [22]

Azərbaycan Türkiyə İş adamları Birliyi (ATİB) 2002-ci ildə təsis olunub. Hazırda 100-ə yaxın üzvü var. Əsasən qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərir. Bu şirkətlərdə 50 min nəfərdən artıq insan çalışır. TUSİAB-da olduğu kimi, burda da çalışanların böyük əksəriyyəti Türkiyədən gəlmədir. ATİB üzvlərinin Azərbaycanda 3 milyardan artıq sərmayəsi var [23].

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.*
 2. *Azərbaycan Respublikası iqtisadi islahatların təhlili və kommunikasiya mərkəzi. Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri*
 3. *Azərbaycanda turizm. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.*
 4. *Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri. Azərbaycan Respublikası İqtisadi islahatların təhlili və kommunikasiya mərkəzi.*
 5. *Azərbaycan'ın Turizm Potansiyeli və Turizm Etkinliklərinin Dəyərləndirilməsi. Türkiyə Araşdırmaları Dergisi*
 6. *Prof. Dr. Mithat Zeki Dinçer. Globalleşme sürecinde çok uluslu turizm şirketlerinin yeri ve Türkiye'nin istihdama üzerindeki etkileri. İstanbul-2007*
 7. *Turizm İşletmeleri. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. Ankara, 2011*
 8. <https://azerbaijan.travel/azerbaycan-insani>
 9. <https://president.az/articles/2818>
 10. <https://president.az/articles/2818>
 11. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
 12. <https://www.stat.gov.az/>
 13. <https://azta.az/>
 14. <https://www.akabe.az/>
 15. <http://www.aral-insaat.com/>
 16. <http://www.akond.az/wp/>
 17. <http://albatros.az/>
 18. <http://www.ase.az/>
 19. <https://www.akgun.com.tr/az/>
 20. <https://ejob.az/company/can-pa-mmc/>
 21. <http://www.ataholding.az/>
 22. <http://www.tsuab.org.tr/>
 23. <https://atib.az/>
 24. <https://www.economy.gov.az/>
 25. http://www.au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2020_03/3AlixanovA.pdf
 26. <https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics>
 27. <http://victoria.az/haqqimizda/>
 28. <https://www.azersun.com/>
- <https://www.tekfen.com.tr/>

TƏHSİL TƏCRÜBƏSİ VASİTƏSİLƏ ŞƏXSİYYƏTDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Ş.N.Məmmədova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
rza_mammadov@hotmail.com

Xülasə

Təhsil bəşər tarixinin yaranması ilə mövcud olan bir anlayışdır. Təhsil cəmiyyətlərin inkişafını təmin etməklə yanaşı, mədəni irsi, sosial dəyərləri və təcrübələri nəsillərə ötürmək məqsədi daşıyır. Təhsilə keçmişdən bu günə qədər müxtəlif formalarda təriflər verilib. Təhsil qısa müddətli bir proses deyil. Bu proses doğumdan əvvəl başlayıb ölənin günə qədər davam edən bir müddətdir. İnsanın yaşadığı müddət ərzində həyatı fəaliyyətini davam etdirmək üçün müxtəlif davranış və qabiliyyətləri qazanmağı bacarmalıdır. Bu qabiliyyət və bacarıqlar isə öyrənmə və təhsil yolu ilə əldə edilir. İnsanın inkişafında baş verən bəzi dəyişikliklər təhsil vasitəsilə müəyyən edilir. Təhsil vasitəsilə insan müəyyən insan qruplarında formalaşır, sosiallaşır. Bundan əlavə təhsil cəmiyyətin ehtiyac duyduğu insan tipini yetişdirmək və yaşadığı cəmiyyətə uyğunlaşdırmaq xüsusiyyətinə malikdir.

ИЗМЕНЕНИЯ В ЛИЧНОСТИ НА ОСНОВЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ОПЫТА

Резюме

Образование - это концепция, существовавшая с незапамятных времен. Помимо обеспечения развития общества, образование направлено на передачу культурного наследия, социальных ценностей и опыта будущим поколениям. Образование определялось в различных формах от прошлого до настоящего. Образование - это не краткосрочный процесс. Этот процесс начинается до рождения и продолжается до дня смерти. Человек должен уметь приобретать различные формы поведения и способности, чтобы продолжать свою жизненную деятельность в течение всей жизни. Эти способности и навыки приобретаются в процессе обучения и воспитания. Некоторые изменения в человеческом развитии выявляются через образование. Через образование человек формируется и социализируется в определенных группах людей. Кроме того, образование способно воспитать тот тип личности, который нужен обществу, и адаптироваться к тому обществу, в котором оно живет.

CHANGES IN PERSONALITY THROUGH EDUCATIONAL EXPERIENCE

Summary

Education is a concept that has existed since the dawn of human history. In addition to ensuring the development of societies, education aims to pass on cultural

heritage, social values and experiences to future generations. Education has been defined in various forms from the past to the present. Education is not a short-term process. This process begins before birth and lasts until the day of death. A person must be able to acquire various behaviors and abilities in order to continue his life activities during his lifetime. These abilities and skills are acquired through learning and education. Some changes in human development are identified through education. Through education, a person is formed and socialized in certain groups of people. In addition, education has the ability to cultivate the type of person society needs and adapt to the society in which it lives.

Açar sözlər: *inkişaf, formalaşma, intellektual, şəxsiyyət, təhsil*

Ключевые слова: *развитие, формирование, интеллектуал, личность, образование.*

Key words: *development, formation, intellectual, personality, education*

Giriş

Təhsil məktəblərlə məhdudlaşa bilməyən bütöv bir prosesdir. Bu ömürlük bir müddətdir. Gündəlik həyatda baş verən müntəzəm hadisələr bizi bu və ya digər şəkildə tərbiyə edir. Təhsil olmadan insanların varlığının bəhrəsiz olduğunu söyləmək şişirtmə olmazdı. Təhsilli bir insan özünə inam hissi keçirdiyindən və doğru zamanda doğru hərəkətləri etməsindən əmin olduğu üçün dünyanı dəyişdirmə qabiliyyətinə sahibdir. Yüksək tədqiqat aparalarının eşitdikləri ən çox yayılmış terminlərdən biri şəxsiyyətin inkişafıdır. Şəxsiyyət inkişafı insanın dünyagörüşünü zənginləşdirmək, yaxşı nəticələr əldə etmək demək deyil, bir şeylə əlaqəli deyil, çox şeydən ibarətdir. Şəxsiyyətin inkişafı şəxsiyyət haqqında şüurdur. Bura sahib olduğu bütün xüsusiyyətlər, güclü və zəif cəhətlər daxildir. Güclü və zəif tərəfləri barədə şüurlu olmaq kifayət deyil zəif cəhətlərini aradan qaldırmaq üçün zəifliklərini qəbul etmək lazımdır. Şəxsiyyət inkişafı özünə inam və pozitivliyin sinonimidir. Özünə inam şəxsiyyət inkişafının ilk və ən vacib xüsusiyyətidir. Yaxşı bir şəxsiyyət olmaq istəyən bir insanın özünə inamı olmalıdır və bütün mənfilikləri zəhindən uzaqlaşdırmalıdır. Həyatda nikbin yanaşmağı lazımdır. Şəxsiyyətin inkişafı nəzakətli olmaq deməkdir. Bu şeyi nəzərə almalıyıq ki, iş yerinə gedərkən markalı şort geyinmək və bir qədər zinət əşyaları taxmaqla iclas iclasına getmək nə şəxsiyyət inkişafı və nə də şəxsiyyət xüsusiyyəti ilə əlaqəlidir. Həyatda uğur qazanmaq istəyirsinizsə yaxşı bir şəxsiyyətə sahib olmalısınız. Hara getməyinizdən asılı olmayaraq, şəxsiyyətinizdən bəhs edən hərəkətlərinizdir. Fərz edək ki, markalı kostyum geyinmisiniz və bir qonaqlığa gedirsiniz və möhtəşəm görünürsünüz. Görünüşünüz, uğurlarınız üçün bəyənilirsiniz və hamı sizi tərifləyir. Birdən bir qarson gəlir və səhvən kostyumunuza bir az içki tökür və bağışlayın deyir. Onun səhvini bağışlamaq əvəzinə, hamının gözü qarşısında yumruq atır və çox pis bağırırsınız. Bu mənzərə bütün şəxsiyyətinizi zədələyəcək. Daha çox təriflənməyəcəksiniz; bunun əvəzində hamı arxanızdan sizə qarşı danışacaq.

Bu, karyeranızda və nailiyyətlərinizdə də böyük bir dayanacaq ola bilər. Bu, sizi ən yüksək prioritetdən son prioritetə endirə bilər. Ancaq qarsonu bağışlasaydınız, pərəstişkar sayınızı artırardınız. Şəxsiyyət müvəffəqiyyətdə çox vacib rol oynayır. Yaxşı bir şəxsiyyət həyatınızda bir çox sürprizlər gətirir. Şəxsiyyətin inkişafı çox vaxt yaxşı təhsil ilə birləşdirilir. Yaxşı bir şəxsiyyət inkişaf etdirmək üçün təhsil çox vacib bir rol oynayır (Nadaf,2017).

Təhsil insan inkişafının ən mühüm tərkib hissələrindən biridir və insan inkişafı indeksində də 3 əsas komponentdən biri kimi əks olunmuşdur. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda təhsil hüququ ən vacib insan hüquqları sırasında təsbit edilmişdir. Təhsil insanın bilik, bacarıq və səriştələr əldə etməsi sahəsində imkanlarını genişləndirir, insan kapitalını formalaşdırır, həyatın keyfiyyətini dəyişir və iqtisadi artımın mənbəyi rolunu oynayır. Bilik vacibdir. Bir qrup insan içində heç bir məlumatınız olmadan otursanız bu heç də yaxşı hiss etdirmiyəcək. Məlumat çatışmazlığı nəzakət və yaxşı geyinməyin xoş təsirini azalda bilər. Bilik, yoldaşlarınızla yaxşı bir müzakirə aparmağa imkan verəcək və unudulmaz izlərinizi onların zehmində buraxacaq. Bilik şəxsiyyətiniz üçün sehrli bir gücləndirici kimidir.

Təhsil intellektual inkişafınızı artırır. Təhsil düşüncənizi doğru istiqamətə aparır. Həyatınıza bir motiv verə bilər. Beləliklə, nə etdiyinizi biləcəksiniz və bunun nəticəsi olacaq. Həyatda atdıığınız hər addım üçün niyə belə etdiyinizi biləcəksiniz. Bu şəxsiyyətinizə təsir edəcək və onu inkişaf etdirəcəkdir (Nadaf, 2017).

Təhsil müddətində uşaq və yeniyetmələrdə mənəvi ideallar, davranış stereotipləri və ətraf aləm haqqında rəy və təsəvvürlər formalaşır. İnsan inkişafı baxımından təhsil prosesi insanın imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Təhsil ev təsərrüfatlarının idarə olunmasında, uşaqların tərbiyəsində, onların qidalanmasının təşkilində, sağlamlığının və keyfiyyətli təhsilinin təmin edilməsində yeni bilik və texnologiyaların istifadə edilməsinə şərait yaradır. Ananın təhsil səviyyəsi yüksək olduqca, körpə və uşaq ölümü əmsalı aşağı düşür, belə ki, ailədə gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq, uşaqlara qulluğun, onların təlim-tərbiyəsindən və qidalanmasının keyfiyyəti yaxşılaşır. Təhsilli insanlar daha mürəkkəb və deməli daha yüksək ödənişli işlərin öhdəsindən gələ bilər.

İnsan inkişafının ən mühüm səciyyəvi aspektləri, məsələn, səlahiyyət-lənmə, demokratik idarəçilik təsisatlarının inkişafı, insanlar arasındakı əməkdaşlıq, ədalətlik (hər bir insana qarşı), dayanıqlıq (gələcək nəsillərin rifahını qurban vermədən indiki nəslin ehtiyaclarının təmin edilməsi) və insan təhlükəsizliyi kimi aspektlər təhsil ilə birbaşa bağlıdır. Bütün sosial sistemin davamlı inkişafı da öz növbəsində bu aspektlərin reallaşmasından asılıdır (Телеменова, 2008).

İnsanlar ömür boyu - doğuşdan qocalığa qədər müxtəlif fərdi fərqlər nümayiş etdirirlər. Şəxsiyyət xüsusiyyətləri təşkilati quruluşdur; ətraf mühit tələblərinə və yeni inkişaf problemlərinə cavab vermək üçün fərdlərin davranışlarını necə təşkil etdiklərinə təsir edirlər (Allport, 1937). Şəxsiyyət tipik olaraq hiss, düşüncə və davranışda temperamentdən daha geniş fərdi fərqlilikləri əhatə edir (Mroczek, Spiro 2007)

Təhsil həm fərdlər, həm də cəmiyyət üçün uğurun ən vacib həll edicilərindən biridir [20,s.94] Təhsil, nə olursa olsun ədalətli vasitələrdən istifadə etməyinizi öyrədir. Təhsil hamı ilə ədalətli olmağı öyrədir. Təhsil nəyin yaxşı ilə nəyin yalnız olduğunu fərqləndirməyiniz üçün sizə çox dərs verəcəkdir (Nadaf, 2017).

Fərdin inkişafında yarana biləcək xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə inkişafı dəstəkləmək üçün inkişaf, inkişafa təsir edən dəyişənlər, inkişaf prinsipləri, inkişaf dövrləri və inkişaf sahələri haqqında biliklərə sahib olmaq vacibdir. Tyler (1949, s.6), "təhsil proseslərinin, təhsil müəssisələrinin şagirdlərdə ortaya qoymağa çalışdıqları müxtəlif davranış dəyişiklikləri üçün hədəfləri olmalıdır" deyərək; Təhsilin məqsədlərinin nə olması və məktəblərin hansı hədəflərə çatmaq üçün fəaliyyət göstərmələri lazım olduğunu açıqlamışdır (Hardarson, 2012). Təhsil fəaliyyətinin əsas məqsədi hesab edilə bilən münasibət və davranış dəyişiklikləri məktəblərdə öyrənmə yolu ilə əldə olunmağa çalışılır. Bu kontekstdə həm davranışın, həm də öyrənmənin mahiyyətini başa düşmək və izah etmək, təhsil fəaliyyəti aparən müəllimlər üçün vacib tələb kimi qəbul edilir. Davranış və öyrənmə təbiətini anlamadan təhsil fəaliyyətləri zamanı hədəflərə çatmaq mümkün görünmür (Bacanlı, 2007). Təhsil, sosial və fərdi həyatı yaxşılaşdırmaq üçün fərdi təcrübələr yolu ilə davranışın dəyişdirilməsi və zehni bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesi olaraq təyin edilə bilər. Təhsilin baş verdiyi yer kimi qəbul edilən ağıl və biliklərin necə əlaqələndirildiyini ortaya qoyan zehni proseslər, öyrənmə proseslərində əsas götürülməli olan elementlər olaraq qəbul edilmişdir. Digər tərəfdən inkişaf psixologiyası uşaqların inkişaf müddətlərinin müəllimlər tərəfindən başa düşülməli olduğunu vurğulamışdır. İnkişafın müxtəlif mərhələlərdən ibarət bir proses kimi qəbul edildiyi bu anlayışda, uşağın inkişaf mərhələsini başa düşmədən veriləcək təhsilin mənasız olduğu düşünülürdür (Roberts, & Mroczek, 2008).

Öyrənmə, insanın doğuşdan ölümünə qədər hər mərhələsini əhatə edən bir proses olaraq görülür. Öyrənmə; Təcrübə nəticəsində insan davranışında nisbətən davamlı bir dəyişiklik olaraq təyin edilir. Öyrənmə; Yalnız məktəbdə öyrənilən akademik bilikləri deyil, həm də insanın emosional inkişafına, sosial qarşılıqlı təsirinə və şəxsiyyətindəki dəyişikliklərə səbəb olan prosesləri əhatə edir (Atkinson, 2010). Təhsil isə insan davranışını yaxşılaşdırmağı və dəyişdirməyi hədəfləyir. Bu kontekstdə aydın olur ki, təhsil prosesləri ilk növbədə insanı və davranışını mənimsəməklə qurulmalıdır. Daha sonra öyrənmənin

necə baş verdiyi, öyrənmə-tədris prosesləri ilə hansı metod və üsulların daha təsirli bir şəkildə həyata keçirilə biləcəyi, təlimə rəhbərlik edən əsas prinsiplər hansılardır və ya şagirdlərin motivasiyasını necə artıracağımız kimi suallara cavab axtarmaq lazımdır (Bacanlı, H. 2007).

Təhsil ilə şəxsiyyətin inkişafı

Təhsildən əldə edilən faydaların bilik və bacarıqların hesabına qazanıldığı düşünülür. Bu bacarıqlar əmək bazarında və həyatda daha yaxşı və daha yüksək maaşlı peşələr, insan həyatında sabitlik və tibbi xidmətdən yararlanmaq üçün istifadə olunur (Heckman, 2007). Təcrübə xüsusiyyətlərinin şəxsiyyətin inkişafına təsiri daha çox diqqət çəkməsi ilə təəccüblüdür. Üstəlik, təhsil sistemi dünyanı gəzmək bacarıq və qabiliyyətlərini təmin etdiyinə görə məktəb təcrübələri şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərir. Əslində, XIX əsrin ortalarında təhsilin əsas amillərindən biri "xarakter" və "yetkin şəxsiyyət" in inkişafı idi (De Raad, & Schouwenburg, 1986). Hazırkı təhsil təcrübəsinin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə təsiri araşdırılır. Şəxsiyyət əlamətləri, müəyyən bir ətraf mühit istəklərinə xüsusi olaraq cavab verməyə hazır olduğunu ifadə edən düşüncələrin, hisslərin və davranışların nisbətən davamlı nümunələrini əsas götürərək neyrofizoloji quruluş olaraq təyin olunur (Heckman, 2008). Bu anda yaxşı müəyyən edilmişdir ki, şəxsiyyət əlamətləri ömrü boyu dəyişməyə meyllidir (Baltes, 1997). Bu dövrdə ən gözə çarpan mühitin, təhsil mühitinin, şəxsiyyətdəki dəyişikliklərə səbəb olacağı ehtimal olunur. Bu iş, gec yetkinlik və erkən yetkinlik dövründə şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilə əlaqəli xüsusi təhsil təcrübələrinin nə olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Xüsusilə, bu şəxsiyyətdə sosial dominantlıq, vicdanlılıq, razılıq, emosional sabitlik və açıq fikirlilik xüsusiyyətlərini artırmağa meyllidir. Bu müddət ərzində ən ciddi mühit, təhsil mühiti, beləliklə şəxsiyyətdəki bu dəyişikliklərə öz töhfəsini vermişdir. (Jackson, 2011).

Dünya təhsilində mövcud olan sistemlərdə mütəmadi islahatların aparılması təhsilin təşkilinin yenidən qurulması bu sahədə yeni tələbləri ödəyə biləcək, alternativ sistemin yaradılmasına və onun tətbiqinə gətirib çıxarır. Lakin aydındır ki, aparılan islahatlar da təhsildə başlıca element olan şəxsiyyətin inkişafının ayrı-ayrı aspektlərini və pedaqoji fəaliyyətin təşkilini, eləcə də onun psixoloji elementlərini nəzərə almasa istənilən nəticəni verə bilməz.

Şəxsiyyətyönlü təhsilin məqsədi fəaliyyət və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin aşkar olunması və onların məqsədyönlü inkişafı, sosial mədəni normaları özündə ehtiva edən, sosial əhəmiyyətli davranış formasına çevrilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır.

Buna görə də təhsilin məqsədini xarakterizə edən amillərdən biri də:

-Uşaqlara həssaslıq, estetik və bədii zövq, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, fiziki mədəniyyət özünəxidmət bacarıqlarını aşılamaqdır.

Təhsildə şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi üçün təlimin təşkilində aşağıdakı məqamları nəzərə almaq lazımdır:

-təhsildə idrak prosesləri ilə bərabər, emosional sferanın da inkişaf etdirilməsi;

-çətin situasiyalara qarşı dözümlülüğün yaradılması;

-özünəhörmətin və özünəmənasibətin inkişaf etdirilməsi;

-həyata optimist, insanlara pozitiv münasibətin formalaşdırılması;

-müstəqillik hissənin inkişaf etdirilməsi;

-özünügerçəkləşdirmə motivinin yaradılması;

Bu göstərilən fikirlər şagird və tələbə şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərən mühüm amil kimi pedaqoji fəaliyyətin psixoloji əsasını təşkil edir. Müasir təlimin təşkilinə verilən tələblərdən biri kimi bərabər təlim şəraitinin yaradılmasında sosial-psixoloji mühitin təşkilinə də böyük önəm verilir və demək olar təlim prosesinin sonrakı nailiyyəti bu mühitin düzgün təşkilindən çox asılıdır. Sosiallaşma nəticəsində fərd özünün daxil olduğu sosial qrupda olan davranış normalarını mənimsəyir. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında şəxsi nümunələr, normal həyat tərzi, normal məişət, xoş ailə münasibətləri, yaxşı yoldaşlar, bilikli müəllimlər, onu əhatə edən insanların ona qayğısı və s. müsbət rol oynayır. Həm elmin inkişafında iştirak edən, həm müasir texnologiyalara yiyələnə bilən, istehsalı günbəgün modernləşdirə bilən kadrların yetişdirilməsi isə təhsilin inkişafından asılıdır. Ona görə də, təhsil bir tərəfdən dövlətin, digər tərəfdən ictimai-iqtisadi prosesin diqqət mərkəzində olmalıdır (İbrahimov, Hüseynzadə, 2012).

Aparılan tədqiqatlardan alınan məlumatlara söykənərək, şəxsiyyət və təhsil təcrübələri interfeysindəki iki məqsədə diqqət yetirilmişdir. Birincisi, bu iş orta məktəbdə qiymətləndirilən şəxsiyyət ilə proqnozlaşdırıcı əlaqəni və bir sıra təhsil təcrübələrini araşdırmışdır. Şəxsiyyət əlamətləri müxtəlif seçim prosesləri vasitəsilə fərqləri müəyyən təcrübələrə istiqamətləndirmək üçün düşünlür. Ancaq bu seçim prosesləri, şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilə bağlı qiymətləndirmələrə səbəb ola bilər, çünki hamı eyni təcrübəyə rast gəlməz. Müvafiq olaraq, şəxsiyyət xüsusiyyətlərindəki dəyişiklikləri araşdırmaq üçün bu seçim qərarlərini araşdırmaq və hesaba vermək lazımdır. İkincisi, aparılan tədqiqat, geniş məktəb təcrübəsi və universitet təcrübəsinə keçid zamanı meydana gələn şəxsiyyət dəyişiklikləri arasındakı əlaqələri sınaşmışdır. Bundan əlavə, aparılmış tədqiqat, təhsil mühitinin şəxsiyyətin inkişafına təsirini daha yaxşı araşdıraraq quruluşlarla gizli böyümə modellərinin birləşməsinə imkan verən inkişaf etmiş modellərdən istifadə etmişdir. Bu, təhsildəki dəyişikliklər və şəxsiyyət əlamətlərindəki dəyişikliklər arasındakı əlaqənin istiqamətini araşdıraraq, təhsil təcrübəsinin şəxsiyyət əlamətlərində hansı dəyişikliklərə səbəb ola biləcəyi və ya şəxsiyyəti nəyə təşviq edəcəyi barədə fərziyyənin daha güclü bir testini aparmağa imkan vermişdir (Jackson, 2011). Müəyyən təcrübələrin şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsinə təsir etmək gücünə malik olduğu

düşünülür (Roberts, 2006). Şəxslər tez-tez şəxsiyyətləri ilə uyğun və əlaqəli olan təcrübələri axtarır, yaradırlar, oyandırır, cavab verirlər və ya seçirlər (Caspi, & Bem, 1990). Ümumiyyətlə seçim effektləri adlandırılan bu nümunə, erkən ortaya çıxan şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin insanların yeniyetməlik və gənc yetkinlik illərində qarşılaşdıqları təcrübələrə təsir etməsini təklif edən bir həyat tərzini perspektivinə uyğundur (Baltes, 1997). Şəxsiyyət əlamətləri üçün seçmə təsiri olduqca genişdir, bir çox fərqli təhsil kontekstini əhatə edir və digər vacib psixoloji amilləri idarə etdikdən sonra da mövcud olmağa davam edir.

Ömrün başqa heç bir dövründə şəxsiyyət xüsusiyyətlərində gec yetkinlik və tez yetkinlik dövrünə nisbətən daha böyük dəyişiklik baş vermir. Kollektiv dövründə yeniyetmələr daha dominant olurlar (ekstraversiya bir tərəfi), daha vicdanlı və daha emosional və sabitdirlər (Roberts, Walton, & Viechtbauer, 2006). Şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin ümumi meyilləri, qeyri-mütənasib bir çox şəxsin orta səviyyəli dəyişikliyin ümumi modelində tapılan istiqamətdə dəyişməsi səbəbindən meydana gəlir (Roberts, & Jackson, 2008). Şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsinə məruz qalmayan çox sayda şəxsin mövcudluğu, şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsinin şəxsiyyətdəki dəyişikliklərə səbəb olan həyat təcrübəsi ilə nəticələnə biləcəyi ehtimalını açmışdır (Roberts, 2008). Eynilə, təcrübələrin olmaması, bu təcrübələri olan insanlara nisbətən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsində fərdi fərqlərə də səbəb olmuşdur. Şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsindəki normativ və fərdi fərqlərin bu nümunəsi yəniyetməlikdə şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsi ilə hansı təcrübələrin əlaqəli olması sualını doğurmuşdur. Güman ki, həyat təcrübələri həmin təcrübə yolu ilə yaşayan fərdlərin şəxsiyyətlərində müəyyən dəyişiklik yaratmışdır - adətən ictimailəşmə kimi təsvir olunan bir prosesdir. Keçmiş araşdırmalar, ictimailəşmə və seçim effektlərinin bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. Şəxsiyyət əlamətləri ilə seçilən təcrübələr yaşananlar nəticəsində meydana gələn dəyişikliklər arasında güclü şəkildə üst-üstə düşmüşdür (Neyer, & Lehmann, 2007). Yəni həyat təcrübələri insanları təsadüfi şəkildə geniş yayılmalara səbəb olmur. Əksinə, insanların artıq sahib olduqları şəxsiyyət əlamətləri təcrübələrlə daha da dərinləşmiş və inkişaf etmişdir. Bir sıra tədqiqatlar həyat təcrübələrini şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır (Allemand, 2010).

Keçirilən tədqiqatlara əsasən şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsi təhsil təcrübələri ilə əlaqələndirilməlidir. Bu tapıntılar üçün ən azı iki mümkün şərh var. Birincisi, həyat təcrübələri əslində şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, məktəbdə çox çalışmaq, vicdan dəyişikliyinə səbəbi- dir; təcrübəsiz heç bir dəyişiklik olmazdı. İkinci şərh, şəxsiyyətdəki dəyişikliklər, məsələn, insanların yaxşı qiymət almalarına səbəb ola bilər. Yəni təcrübələrin özü şəxsiyyətdə dəyişikliklərə səbəb olmur, sadəcə şəxsiyyət dəyişiklikləri ilə əlaqələndirilir. Təcrübənin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə

səbəb olub olmadığını yoxlamaq üçün gizli trayektoriya modellərindən istifadə edərkən bir sıra çətinliklər yaranır. Birincisi, təcrübələrə vahid hadisə və ya orta səviyyəli təcrübə kimi yanaşmaq meyli var (Löckenhoff, 2009). İkincisi, və ən əsası, gizli traektoriya modeli hər iki konstruksiyanın eyni vaxtda inkişafını əhatə edə bilsə də, birləşmə istiqamətini həll edə bilməz (Hertzog, & Nesselroade, 2003). Şəxsiyyət və bu kimi təcrübələr arasındakı qarşılıqlı proseslərdə cavabdeh prinsipə uyğundur və zaman keçdikcə təcrübələrin öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayır. Seçim effektləri bir insanın təcrübə almasına səbəb olur ki, təcrübə sonra şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Ancaq bir şəxs bir təcrübəyə cavab olaraq dəyişdikcə, şəxsiyyətlərinə uyğun fərqli təcrübələri seçib yayacaqları ehtimalı yüksəkdir. Burada görülən iki istiqamətli inkişaf, bir quruluşdakı dəyişikliklərin (bir şəxsiyyət əlamətinin) digərində (bir təcrübə) və sonra yenidən (şəxsiyyət əlamətinin dəyişməsi) dəyişikliklərə səbəb olduğu bir prosesi əks etdirir (Jackson. 2011). Təhsil vasitəsilə təkcə koqnitiv bacarıqlar deyil, həm də şəxsiyyət əlamətlərinin rubrikaları altına düşən bacarıqları qazandırdığına dair son sübutları nəzərə alaraq, cari araşdırma təhsil təcrübələrinin şəxsiyyət əlamətlərinin inkişafına təsirini araşdırmışdır. Yəni şəxsiyyətdəki dəyişikliklər təhsil təcrübələrinə cavab olaraq və ya sadəcə onlarla birlikdə baş verir. Hazırkı tədqiqatlar təhsilin müsbət həyat nəticələri ilə əlaqələndirilməsinin bir səbəbini araşdırdı (Goldin, & Katz 2008): təhsil təcrübəsi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Ənənəvi olaraq, təhsilin daha çox idrak bacarıqlarına yiyələnməsi və biliyə fayda verməsi düşünülür (Heckman, 2008). Bununla birlikdə, ali təhsil nəticəsində əldə edilən bacarıq və biliklərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına əlavə təsir göstərə biləcəyi irəli sürülmüşdür (Phillips, 1976).

Şəxsiyyət əlamətləri fərdlərin məktəbdə müəyyən təcrübələrə sahib olmalarına səbəb olur və öz növbəsində təhsil təcrübələri şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilə əlaqələndirilirdi. Ümumiyyətlə, nəticələr təhsilin yeniyetməlik dövründə şəxsiyyət əlamətlərinin inkişafında mühüm rol oynadığını və təhsilin şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsinə töhfə verdiyinə dair ən güclü dəlillərin olduğunu göstərmişdir. Şəxsiyyət əlamətləri uyğun təhsilin seçilməsinə təsir göstərəcəyi düşünülür, çünki şəxsiyyət əlamətləri insanları təcrübələrinə, şəxsiyyətlərinə uyğun bir şəkildə axtarmağa vadar edir (Caspi, & Bem, 1990). Təhsil illər sonra və tamamilə yeni bir təhsil kontekstində qiymətləndirilsə də, orta məktəb səviyyələrində şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə görə proqnozlaşdırıldı. Təhsilin səviyyələri və təhsildəki dəyişikliklər şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsi ilə əlaqələndirilirdi. Şəxsiyyətin inkişafının öyrənilməsində gözdən yayınmayan cəhət şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsinin qarşılıqlı prosesləri əhatə etməsidir ki, bu da təcrübə və şəxsiyyət əlamətlərinin birgə qarşılıqlı əlaqəsinin eyni vaxtda araşdırılmasını təklif etmişdir. Çünki, mövcud nəticələr insanın təcrübə yaratmağına səbəb olacağını və təcrübənin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin

dəyişməsinə səbəb olduğunu göstərmişdir. Mövcud nəticələr, təhsil səbəbiylə şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin həyat tərzində müsbət nəticələrə səbəb ola biləcəyini göstərir (Lochner, & Moretti, 2004). Şəxsiyyət xüsusiyyətlərindəki kiçik dəyişikliklərin də həyat boyu iş və sağlamlığa güclü təsir göstərməsi olduqca mümkündür (Neyer, & Lehnart, 2007).

Hazırkı tədqiqatlar təhsil və şəxsiyyət əlamətlərinin inkişafı arasındakı əlaqə ilə bağlı vacib məlumat verir. Xüsusilə, təhsil bir sıra müsbət həyat nəticələri (məsələn, daha çox pul qazanmaq, sağlam olmaq) ilə əlaqəli olsa da, şəxsiyyət əlamətləri özləri də eyni nəticələrin bir hissəsini proqnozlaşdırırlar (məsələn, daha vicdanlı insanlar daha uzun yaşamağa meyillidirlər). Mövcud tapıntılar bu oxşar birləşmələrin həyat nəticələri ilə əlaqəli olması ilə bağlı bəzi fikirləri təmin edir. Müəyyən təhsil təcrübələri ilə əlaqəli inkişaf edən şəxsiyyət əlamətlərinin digər həyat sahələrinə ümumiləşdirmə ehtimalı var. Bu cür tədqiqatlar təhsil və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafı arasındakı qarşılıqlı əlaqə üçün sübutlar gətirsə də, bu əlaqənin təməlinə dayanan spesifik təcrübələri və səbəbləri aydınlaşdırmaq üçün əlavə araşdırmalara ehtiyac vardır.

Nəticə

Ümumilikdə hazırkı araşdırmalar şəxsiyyət əlamətlərinin dəyişməsindən yola çıxaraq belə nəticəyə gəlir ki, şəxsiyyət xüsusiyyəti ilə əlaqəli fəaliyyətdə iştirak etmək bu xüsusiyyətin gizli səviyyəsində dəyişikliklərə səbəb olur. Hər bir insanın istəyi yaxşı bir şəxsiyyətə sahib olmaqdır. Ancaq həqiqət budur ki, yaxşı şəxsiyyət olmaq üçün buna vaxt, səbr və zəhmət lazımdır. Bir bitkini meyvə verməsi üçün vaxtında su ilə qidalandırmaq lazımdır. Eynilə də insan özünü fiziki və zehni olaraq qidalandırmaq üçün əlindən gələni etməlidir. Zehində pozitivlik yaratmalıdır. Hər şeydən öncə insan üçün bilik lazımdır. İnsan hər zaman təcrübəyə və biliyə ehtiyac duyur. Bir insanın şəxsiyyət kimi inkişaf etməsi üçün təcrübə və bilik sintez halında olmalıdır. Bütün bunları əldə etmək üçün əvvəlcə təhsil almaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. *Allemand M., Gomez V., & Jackson J.J. (2010). Personality Trait Development in Midlife: Exploring the Impact of Psychological Turning Points. European Journal of Development, 7, 1 -10*
2. *Allport G.W. (1937). Personality: A psychological interpretation. New York: Holt*
3. *Atkinson RiL., Atkinson Richard C., Smith E.E., Bem D.J. & Hoeksema S.N. (2010). Psikolojiyə Giriş (6. Baskı). Yavuz Alogan (Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınları*
4. *Bacanlı H. (2007). Eğitim Psikolojisi. Ankara: Pegem A Yayıncılık*
5. *Baltes P.B. (1997). On the incomplete architecture of human ontogeny. American Psychologist, 52, 366–380*
6. *Caspi A., & Bem D.J. (1990). Personality continuity and change across the life course. In L.A. Pervin (Ed.), Handbook of personality: Theory and research (pp. 549-575). New York: Guilford Press*

7. De Raad B., & Schouwenburg H.C. (1986). *Personality in learning and education: A review. European Journal of Personality*, 10, 303-336
8. Dr-Zaffar Ahmad Nadaf, Central University of Kashmir, on 12 December 2017
9. Firədun İbrahimov, Rüşət Hüseynzadə. *Pedaqogika: 1 cild.* – Bakı: Mütərcim, 2012
10. Goldin C., & Katz L.F. (2008). *The Race between Education and Technology.* Cambridge, MA: Harvard University Press
11. Hardarson A. (2012). *Why the aims of education can not be settled. Journal of Philosophy of Education.* Vol.46, No.2, s.223-235
12. Heckman J.J. (2007). *The Economics, Technology and Neuroscience of Human Capability Formation. Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, 13250-13255
13. Heckman J.J. (2008). *Schools, Skills and Synapses. Economic Inquiry*, 46, 289-324.
14. Hertzog C., & Nesselroade J.R. (2003). *Assessing psychological change in adulthood: An overview of methodological issues. Psychology and Aging*, 18, 639–657
15. Joshua J.Jackson. *The effects of educational experiences on personality trait development, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2011*
16. Joshua J.Jackson. *The effects of educational experiences on personality trait development, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2011*
17. Joshua J.Jackson. *The effects of educational experiences on personality trait development, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2011*

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ ABİDƏLƏRİN VƏ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN BƏRPASI MƏSƏLƏLƏRİ

N.F.Cəfərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
jafarlingr@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində işğal olunmuş tarixi Azərbaycan torpaqlarında mədəniyyət abidələrinin təhsil və səhiyyə ocaqlarının vəhşicəsinə dağıdılması faktları göstərilmiş, beynəlxalq konvensiyalara məhəl qoyulmadan erməni vandalizminin sərəhəd tanımadığı qeyd edilmişdir.

Azərbaycanın Vətən müharibəsində böyük qələbəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə quruculuq işlərinin bütün sahələrdə aparılmasının əhəmiyyəti və vacibliyi diqqətə çatdırılmışdır.

ВОПРОСЫ РЕСТАВРАЦИИ ПАМЯТНИКОВ И УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ

Резюме

В статье подчеркивается жестокое разрушение памятников культуры, учреждения образования и здравоохранения на исторических землях Азербайджана, оккупированных в результате Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта, и отмечается, что армянский вандализм не знает границ, игнорируя международные конвенции.

Была подчеркнута важность и значение проведения реставрационных работ на всех освобожденных территориях в результате великой победы Азербайджана.

ISSUES OF RESTORATION OF MONUMENTS AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE LIBERATED TERRITORIES

Summary

The article shows the facts of savage destruction of cultural monuments, educational and health facilities in the historical lands of Azerbaijan occupied as a result of the Armenian-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict, and notes that Armenian vandalism knows no borders, ignoring international conventions.

The importance and significance of carrying out rebuilding work in all spheres in our territories liberated as a result of Azerbaijan's great victory was stressed.

Ключевые слова: материально-культурные памятники, историко-архитектурные памятники, религиозные памятники, модель умного города-села, учебные заведения, музеи, школы

Key words: material-cultural monuments, historical-architectural monuments, religious monuments, smart city-village model, educational institutions, museums, schools

2020-ci il bütün dünya ölkələri üçün istər sosial, istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən insanları yeniliyə çağıran hadisələrlə yaddaqalan oldu. Ölkəmiz üçün də keçərli olan oxşar vəziyyətlər bizi hər nə qədər çətinliklərlə qarşı-qarşıya qoysa da, xalqımız və gələcək nəsillər üçün təkcə ölkə sərhədləri daxilində deyil, bütün dünyada səs salan tarixi hərbi uğura imza ataraq əzəli torpaqlarımızı, illərdi həsrətini çəkdiyimiz Qarabağımızı düşmən işğalından azad etdik.

Mənfur düşmənimiz-ermənilərlə aparılan 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində, zəfər bizim oldu. Ali Baş Komandanımızın idarəçiliyi, əsgərlərimizin igidliyi, mərdliyi ilə biz torpaqlarımıza qovuşub, şəhidlərimizin qanını yerdə qoymadıq. Bizim üçün döyüş həm cəbhədə, həm də media sferasında gedirdi. Cənab prezidentimiz İlham Əliyevin xarici telekanallara verdiyi müsahibələr başda olmaqla, bütün dünya azərbaycanlıları müxtəlif sosial şəbəkələrdən haqqın səsini, ermənilərin işğalçı siyasətini dünyaya çatdırırdılar. Hətta bununla yanaşı, xarici ölkələrdə yaşayan həmvətənlilərimiz mitinqlər təşkil edir, hər kəsin diqqətini bizim öz torpaqlarımıza qovuşmaq yolunda apardığımız mübarizəmizə çəkirdilər.

Beləliklə, 30 illik həsrətə 2020-ci il noyabr ayının 10-u tarixində şanlı qələbəmizlə son qoyduq. İndi isə hər bir azərbaycanlının məqsədi, amalı Qarabağımızı dirçəltmək, illərdi erməni əsirliyində qalan torpaqlarımızda quruculuq işləri görməklə, yenidən orada həyatı bərqərar etməkdir. Həmçinin, tarix boyu erməni millətinin bizlərə qarşı törətdikləri vəhşilikləri, milli sərvətlərimizin dağıdılıb məhv edilməsini, işğal altında olan torpaqlarımızın böyük qisminin yaşanılmayacaq dərəcədə bərbad vəziyyətə salınmasını və onların həm müharibə, həm də sülh dövründə göstərdikləri insanlıqdan kənar davranışlarını unutmaq və ya unutturmaq bizim üçün yolverilməzdir.

İndi vacib məsələ Qarabağın yenidən qurulmasını təmin etmək, tarixi abidələrin özünəməxsusluğunu qoruyub-saxlamaqdır. Yüksək standartlı, yeni kənd və qəsəbələrin yaradılması da qarşıda duran əsas məqsədlərdəndir [1].

Bu məsələylə bağlı prezident İlham Əliyev demişdir ki, şəhərlərin struktur planlamasının aparılması zamanı, şəhərlərimizin qədimliyi, tarixi abidələrin keçmiş forması olduğu kimi qorunub saxlanılmaqla, bərpaları üçün ən uyğun yollar seçiləcəkdir. Həmin ərazilərdə insanların hərtərəfli ehtiyaclarını qarşılayacaq ağıllı şəhər modelləri tərtib olunub, müəssisələrlə təmin olunacaqdır. İnsanların məskunlaşmasını sürətləndirmək üçün azad edilmiş torpaqlarda

başlıca olaraq yaşayış məskənləri, təhsil müəssisələri, elm və mədəniyyət mərkəzləri yaradılacaqdır.

Dövlət başçısının qeyd etdiyi kimi azad edilmiş ərazilərdə qurulacaq şəhərlər və kəndlər “smart-city”, “smart-village”, - yəni, “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” konsepsiyası əsasında qurulmalıdır: “Bu işləri indidən planlaşdırın ki, şəhərsalma aparılarkən, layihələr icra edilərkən mütləq dünyanın ən qabaqcıl texnologiyaları orada tətbiq olunsun. Ondan sonra və bəlkə də bununla paralel olaraq, bizim digər şəhər və kəndlərimizdə buna oxşar layihələri də icra etmək lazımdır”.

Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunda iştirakı zamanı onlarla şirkətlə görüşlərinin olduğunu deyən Azərbaycan Prezidenti bildirib ki, onların böyük əksəriyyəti texnoloji şirkətlərdir: “Bu görüşlər əsnasında görürəm ki, dünyada hansı yeniliklər var, hansı müsbət inkişaf var və çalışıram ki, o şirkətləri Azərbaycana cəlb edim. Ona görə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” konsepsiyası işlənməlidir və tətbiq edilməlidir” [2].

Bundan əlavə, şəhərlərin, kəndlərin quruculuq işlərindən öncə oraya gedən yolların yaradılması, təhlükəsizliyin qorunmasının təminatı kimi bizim və sülhməramlıların nümayəndələrinin həmin torpaqlarda yerləşdirilməsi, xəstəxanaların yaradılması və s. bu kimi bəzi məsələlər də öz həllini tapmalıdır. Məsələn, Şuşa şəhərinə gedən yolun çətin relyef şəraitinə baxmayaraq, sürətlə çəkilişi davam etdirilir. Ümummillə lider Heydər Əliyevin “Yol iqtisadiyyat, mədəniyyət, bir sözlə, həyat deməkdir” fikri Azərbaycanın dövlət başçısının yol təsərrüfatının inkişafına nə qədər böyük önəm verdiyini bir daha təsdiqləyir [3].

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 10 avqust 1977-ci il tarixli 280 nömrəli qərarı ilə Şuşa şəhəri Azərbaycan Respublikasının tarix-memarlıq qoruğu elan edilmişdir. Şuşa şəhərində ümumilikdə 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1203 metr daş döşənmiş küçələr, 17 məhəllə bulağı, 17 məscid, 6 karvansaray, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsir və qala divarları mövcud olub. O cümlədən, 72 mühüm sənət və tarixi abidələri, dövlət xadimlərinin və başqa tanınmış şəxslərin evləri olmuşdu. Şuşa şəhərində tarixi əhəmiyyət kəsb edən bir çox abidələr inşa olunmuşdur. Həmin abidələrin əksəriyyətini məscidlər təşkil edir: XIX əsrdə memar Kərbəlayi Səfi xan Qarabaği tərəfindən tikilmiş Yuxarı Gövhər məscidi; Aşağı Gövhər məscidi; Malıbəyli Məscidi; Qaybalı Məscidi; Şırlan məscidi; Alban kilsəsi; Rus kilsəsi. Məscidlərlə yanaşı, karvansaray və malikanələr: Qulam Şahın malikanəsi; Əsəd bəyin malikanəsi; Mamay bəyin malikanəsi kimi tarixi binalar ermənilər tərəfindən məhv edilib [3].

Təkcə Şuşa şəhərində 850 tarixi abidə mövcud olub. Onların 210-u dövlət qeydiyyatına alınıb, 600-dən çoxu isə qeydiyyatdan kənar tarixi abidələrdir. Tarixi abidələrin 500-dən çoxunu yaşayış yerləri və mülklər təşkil edir. 1990-cı illərdə işğal başa çatdıqdan sonra Ermənistanın Nazirlər Kabineti 2000-ci ildə İrəvanda “Şuşa mədəni varislik” konsepsiyası hazırlamış [4] və beləliklə,

ermənilər bundan sonra tarixi binaların formasını dəyişdirib, dini abidələri məhv edib, tanınmış insanların mülklərini erməni memarlığına uyğunlaşdırma-lydı. Demək olar ki, Şuşadakı abidələrimizin hamısı beləcə ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Ermənilər Şuşanı dünya ermənilərinin milli mədəniyyət mərkəzinə çevirmək üçün müxtəlif layihələrə hökumət tərəfindən hər il 20 milyon dram vəsait ayırırdı.

Ümumiyyətlə, son 200 ildə Azərbaycan xalqı, onun maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən genosidə məruz qalmışdır. Azərbaycan torpaqlarının işğalının ardınca kütləvi surətdə abidələr məhv olmağa, erməniləşdirilməyə, adları dəyişdirilməyə başlandı.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı”, “Ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı” və “Yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı”na əsasən, işğal olunmuş ərazilərdə dövlət qeydiyyatında olan tarix və mədəniyyət abidələrinin ümumi sayı 900-dən çoxdur. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində tarixi-dini abidələrin ümumi sayı 403-dür. Onlardan 67-si məscid, 144-ü məbəd, 192-si isə ziyarətgahlardır. Qəbiristanlıqların sayı isə 900-dən artıqdır [5].

Torpaqlarımız işğaldan azad olunduqdan sonra, media nümayəndələrinin işıqlandırdığı məsələlərdən biri də ermənilərin həm məscidlərimizi, həm də tariximizin bir parçasını sinəsində saxlamış tarixi-memarlıq abidələrimizi də necə murdarladıqlarını göstərmək olmuşdur. Bunlardan bir neçəsi də Ağdamda yerləşən Pənahəli xanın sarayı, Pənahəli xanın türbəsi, dağıdılmış halda İbrahim Xəlil xanın türbəsi, Mehdiqulu xanın türbəsi, İbrahimxəlil xanın türbəsinin arxasında Xan qızı Natəvanın türbəsi və təəssüflər olsun ki, Ağdam məscididir. Bütün bu sadaladıqlarımızın hamısında mal-qara saxlanılıb, hətta Pənahəli xanın sarayının döşəməsi mal təyəsində çevrilib. Üstəlik, ölümlərə belə hörmət qoymayan naşı düşmənlər bir çox qəbirlərdə olduğu kimi, Xurşidbanu Natəvanın qəbrini də açıb orada olan qalıqları oğurlayıblar [6].

İndiyədək aparılmış monitorinqlər zamanı dövlət qeydiyyatında olan 312 tarixi-mədəniyyət abidəsinin monitorinqi həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, həmin ərazilərdə yerləşən dövlət qeydiyyatında olmayan tarixi, memarlıq, arxeoloji əlamət daşıyan 106 obyekt (yeni aşkar olunmuş abidə) aşkar edilmişdir. Həmçinin aparılan monitorinqlər zamanı 571 mədəniyyət müəssisəsi aşkar edilmişdir ki, onlardan 286-sı kitabxana, 237-si mədəniyyət evi və klub, 19-u muzey, 24-ü uşaq musiqi məktəbi, 1-i kinoteatr, 2-si teatr, 2-si qalereyadır. Müəssisələrin hamısı demək olar ki, tamamilə dağıdılmış vəziyyətdədir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə məscidlər, mədrəsələr, körpülər, məbədlər nəinki dağıdılmış, eyni zamanda bir çox hallar-

da təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə olunaraq xalqımızın milli mənəvi dəyərləri təhqir edilmişdir [7].

Düşmənin işğalçı siyasəti nəticəsində torpaqlarımızda yerləşən tarixi abidələrimizlə yanaşı, elm və təhsil ocaqlarımız da dağıntılara məruz qalmışdır. İşğaldan əvvəl Ağdam rayonunda (1992-1993-cü illərdə) - 99 məktəb, 2966 müəllim, 29478 şagird, orta ixtisas musiqi məktəbi, 24 klub, Dram teatri, Muğam məktəbi, Çörək muzeyi, şəkil qalereyası, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, Qurban Pirimovun ev-muzeyi, 69 səhiyyə müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. İşğala qədər Xocalı rayonunda da 56 mədəniyyət müəssisəsi, muzeylər, texnikum, orta məktəblər, səhiyyə müəssisələri, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələri, aeroport və s. fəaliyyət göstərirdi [8].

Digər rayonlarımızdakı təhsil statistikaları da belədir: Qubadlı rayonu (1992-1993-cü illər) - 62 məktəb, 1193 müəllim, 5414 şagird, (2020-2021-ci illər) - 32 məktəb, 747 müəllim, 6320 şagird; Zəngilan rayonu (1992-1993-cü illər) - 67 məktəb, 946 müəllim, 5948 şagird, (2020-2021-ci illər) - 33 məktəb, 609 müəllim, 5741 şagird; Füzuli rayonu (1992-1993-cü illər) - 87 məktəb, 2261 müəllim, 21192 şagird, (2020-2021-ci illər) - 79 məktəb, 1649 müəllim, 13023 şagird; Cəbrayıl rayonu (1992-1993-cü illər) - 72 məktəb, 1582 müəllim, 11020 şagird, (2020-2021-ci illər) - 41 məktəb, 1055 müəllim, 9045 şagird; Xocavənd rayonu (1991-1992-ci illər) - 12 məktəb, 260 müəllim, 1839 şagird, (2020-2021-ci illər) - 16 məktəb, 261 müəllim, 2051 şagird; Laçın rayonu (1992-1993-cü illər) - 106 məktəb, 1390 müəllim, 8877 şagird, (2020-2021-ci illər) - 104 məktəb, 1808 müəllim, 13615 şagird; Kəlbəcər rayonu (1992-1993-cü illər) 96 məktəb, 1113 müəllim, 9747 şagird, (2020-2021-ci illər) - 109 məktəb, 1952 müəllim, 15666 şagird; Şuşa rayonu (1992-1993-cü illər) - 23 məktəb, 582 müəllim, 2836 şagird, (2020-2021-ci illər) - 21 məktəb, 457 müəllim, 5380 şagird [9].

Bunlarla yanaşı, düşmən tərəfindən işğal olunan Qarabağ və ətraf rayonlarda 17 idman, 23 yaradıcılıq profili olmaqla 40 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərib. Təhsil Nazirliyinin açıqladığı məlumata əsasən, Ağdam rayonunda 5, Cəbrayıl rayonunda 5, Füzuli rayonunda 5, Kəlbəcər rayonunda 4, Laçın rayonunda 5, Şuşa rayonunda 4, Xocavənd rayonunda 2, Zəngilan rayonunda isə 5 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərib.

İşğal nəticəsində qeyd olunan ərazilərdə yerləşən 8 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti tamamilə dayandırılmış, digərləri müvəqqəti olaraq müxtəlif bölgələrə köçürülmüşdür. Lakin mənfur düşmənin II Qarabağ müharibəsi zamanı da elm və təhsil ocaqlarını dağıtması hadisələri sadəcə fəaliyyətini dayandıran təhsil müəssisələri ilə məhdudlaşdırmadı. Düşmən təcavüzü nəticəsində Gəncədə 5, Goranboyda 3, Bərdədə 1, Tərtərdə 12, Ağdamda 11, Ağcabədidə 1, Füzulidə isə 4 təhsil müəssisəsi dağıntılara məruz qaldı [10].

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində insanlıq və mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə, mədəni irsin dağıdılmasına görə Ermənistan məsuliyyət daşıyır. Ermənistanın xalqımıza məxsus abidələri dağıtması “Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyası, “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” 1992-ci il Avropa Konvensiyası və “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” YUNESKO-nun 1972-ci il Konvensiyasının tələblərinə ziddir. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan xalqının mədəni irsinin məhv edilməsinə və saxtalaşdırılmasına yönəlmiş, beynəlxalq sənədlərdə bəşəri cinayət kimi qiymətləndirilən bu əməllər bütün bəşər mədəniyyətinə qarşı təcavüzdür” [5].

Nəticə olaraq, bütün bu yaşananların işığında şəhidlərimizin uğrunda canlarından keçdikləri torpaqlarımızın inkişafını bundan sonra da prioritet məsələyə çevirməli, daim diqqət mərkəzində saxlamağı özümüzə borc bilməliyik.

Ədəbiyyat

1. <https://report.az/infrastruktur/qarabagin-yeniden-qurulmasi-prosesine-xarici-mutexessisler-celb-olunacaq/>
2. https://apa.az/az/daxili_siyaset/Prezident-Agilli-shr-agilli-knd-konsepsiyasi-islnmlidir-v-ttbic-edilmlidir-626288
3. <http://www.aayda.gov.az/az/news/433>
4. <https://unesco.preslib.az/az/page/Vc6r4HOleG>
5. <https://ordu.az/az/news/173767/tarixi-dini-abidelerimize-qarsi-ermeni-vandalizmi>
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
7. <http://mct.gov.az/az>
8. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
9. <https://edu.gov.az/>
10. <https://yenisabah.az/>

İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN BİR NÖVÜ – GÜZƏŞT BUDAQ CÜMLƏSİ

N.Y.Abbasova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
nigarabbasova.agayea@mail.ru

Резюме

В английском языке сослагательное наклонение используется для изучения условных или воображаемых ситуаций. Его может быть сложно использовать, что частично объясняет, почему многие ораторы и писатели отказываются от него. Но он весьма полезен (и эстетичен, по крайней мере, для нас), и внимательные пользователи английского языка должны внести свой вклад в его сохранение. Если вас смущает сослагательное наклонение, не волнуйтесь слишком сильно. Как и во всех вопросах грамматики и употребления, правила сослагательного наклонения основаны на многовековых соглашениях. Нет более глубокой причины; это просто то, что есть. Но сослагательное наклонение полезно, и было бы жаль, если бы оно исчезло.

ONE TYPE OF COMPLEX SENTENCES IN ENGLISH - DISCOUNT BRANCH SENTENCE

Summary

*In English, the **subjunctive** mood is used to explore conditional or imaginary situations. It can be tricky to use, which partially explains why many speakers and writers forgo it. But it's quite useful (and aesthetically pleasing, at least to us), and careful users of English should do their part to preserve it. If you're confused by the subjunctive mood, don't worry too much. As with all grammar and usage matters, the rules for subjunctive mood are based on centuries of convention. There's no deeper reason; it just is what it is. But the subjunctive mood is useful, and it would be a shame if it were to go away.*

Ключевые слова: структура, сослагательное наклонение, наклонение, типы предложений, комплекс

Key words: structure, subjunctive, mood, types of sentences, complex

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü olan güzəşt budaq cümlələrinin həm oxşar və həm fərqli cəhətləri mövcuddur. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin izomorf xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bir sıra allomorf xüsusiyyətləri də mövcuddur. Əsas fərqlilik müqayisə olunan dillərin müxtəlif

qrammatik quruluşa, o cümlədən müxtəlif dil qruplarına mənsub olmaları ilə şərtlənir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümlələrini tədqiq edərkən bu tipli cümlələrdə hansı bağlayıcıların, bağlayıcı sözlərin iştirak etməsi, baş və budaq cümlələrin işlənmə pozisiyası, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə intonasianın rolu və s. məsələlərə çox diqqət yetirilmişdir. Güzəşt budaq cümlələri müasir Azərbaycan dilində müxtəlif terminlərlə - “qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi”; “qarşılıq budaq cümləsi”, “qarşılaşdırma budaq cümləsi”, “güzəşt budaq cümləsi” və s. terminlərlə təqdim olunur. *Kamil bir pələnci olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan* [2, 52]. *Mən onların üzünü aydın seçməsəm də, kim olduqlarını tanıdım* [3, 198].

Müasir Azərbaycan dili kimi ingilis dilində də güzəşt budaq cümlələri müxtəlif terminlərlə - “clauses of concession”, “contrastive clauses”, “contrast clauses” və s. ifadə olunur. Məsələn,

Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləsi baş cümlədə yürüdülmən fikrə qarşı duran və ya ona güzəştə gedən fikri ifadə edir. *Even if he were here, he couldn't help us* [1, 158]. *Whatever my suggestions were, Hoylark would listen to them.*

Müasir ingilis dilində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunan fikir, ya baş cümlədəki fikrə qarşı qoyulur, ya da ona güzəştə gedir. *Nə qədər fikirləşirdimsə, ürəyimi bu fikrə isnişdirə bilmirdim* [2, 176]. *Oğlan anasını bu fikirdən daşındırmaq istəmişdisə də, onunla açıq danışmağa utanmışdı.*

Məlumdur ki, mürəkkəb cümlələr üç yerə bölünür: tabesiz, tabeli və tabesiz-tabeli mürəkkəb cümlələr. *Tabesiz mürəkkəb cümlələr* bir-birindən asılı olmayan bir neçə sadə cümlənin birləşməsi yolu ilə yaranır, tabesizlik əlaqəsi bildirən bağlayıcıların köməyi ilə bağlanır və adətən vergüllə ayrılır. Məsələn,

The signal was given, and the steamer moved slowly from the dock.

I came home early, but he remained to the end of the concert. [2,339]

Tabesiz mürəkkəb cümlələri bağlayan bağlayıcılar: *and, but, so, for, while, or* və s.

He must like her, or he wouldn't keep calling her.

It was a hot evening in June and the windows stood wide open.

He was very tired, but it was too wet to sit down.

Tabeli mürəkkəb cümlələr bir-birindən asılı olur və biri digərini izah edir.

Yəni budaq cümlə baş cümləni izah edir. Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcıların və bağlayıcı sözlərin köməyi ilə bağlanır. Məsələn,

He thought that the train arrived at 6.15.

After the agreement had been signed the delegation left Moscow.

Baş cümlə budaq cümləyə bağlayıcısız da birləşə bilir. Məsələn,

The book you gave me is very interesting.

He said he would come in the evening.

Tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə ilə budaq cümlə arasında çox vaxt vergül qoyulmur. Məsələn, They asked how much we had paid. The trouble is that we have lost the way.

Güzəşt budaq cümləsi baş cümlədəki fikrə zidd olan və ya ona güzəştə gedən fikri ifadə edir. Bu budaq cümlələr baş cümləyə though (although) - baxmayaraq even though/if - hətta belə, while - ikən, whilst - müddət, zaman, whereas - amma, ancaq bağlayıcıları ilə bağlanır.

Although - budaq cümlənin əvvəlində işlənərək, baş cümlədəki məlumata ziddiyyəti ifadə edir. (The sun was shining. I expected it to be warm.) Although the sun was shining, it was cold. (Jim is ill. I expect he doesn't have to go to work.) Jim has to go to work although he's ill.

Though - budaq cümlənin əvvəlində işlənmiş sifət və zərfdən sonra işlənir, although bu halda işlənmir. Həmçinin qeyri-rəsmi vəziyyətlərdə çox vaxt although deyil though işlənir. Though the test was difficult, we all passed. —> Difficult though the test was, we all passed, (və ya: Difficult as the test was, we all passed.)

Though Kate's clever, she isn't doing very well at school.

He has to go to work though he's ill.

Even though - indiki və keçmiş zamanlarda ziddiyyəti nəzərə çarpdumaq üçün işlənir. Even if mümkün olan vəziyyətlər və gələcək zaman üçün işlənir. Even *although* və *as* ilə işləmə bilmir. Bili kept playing golf even though it was raining.

Bill would play golf even if it was snowing.

Formal vəziyyətlərdə iki cümlə arasındakı ziddiyyəti ifadə etmək üçün digər bağlayıcılar, məsələn whereas və while işlənir. Much as ifadəsi də həmçinin ziddiyyət bildirən cümlələrdə like, hate və want felləri ilə işlənir [1, 23-24].

Boys were encouraged to be adventures whereas girls were always told to stay quiet.

While no one doubts his ability, his arrogant attitude has been difficult to accept.

Much as I like music, I can listen to opera for long.

Ziddiyyət bildirən cümlələrdə although əvəzinə həmçinin despite the fact that işləmə bilir. Although ilə işlənen budaq cümlə əvəzinə despite və in spite of + gerund və ya noun phrase işləmə bilir.

Despite the fact that he had lots of friends, he still felt really lonely sometimes.

Despite studying hard, I failed the test.

She wasn't satisfied in spite of being paid extra.

Jane will be admitted to the university in spite of her bad grades.

Ədəbiyyat

2. Turksever O., Hajiyeu İ., Huseynov A.R. *Practical Grammar of Contemporary Linguistics*. 2009. 204 p.
3. Məmmədova.M., Yunusov D. *İngilis dilinin qrammatikası*. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı - 2011, 450 s.
4. Hacıyev E. *Müasir İngilis vo Azərbaycan Dillərində Köməkçi Nitq Hissələrinin Funksional-Semantik Xüsusiyyətləri*. Bakı. 2010.323 s.

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSUNDA YAZILMIŞ ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ

M.N.Abdunova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
abdunovametamet@gmail.com

Xülasə

Məqalədə orta məktəbdə müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin tədrisindən bəhs edilir. Müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin tədrisi zamanı istər aşağı siniflərdə, istər yuxarı siniflərdə şagirdlərə vətənpərvərlik hissənin aşılmasından öncə, şagird təfəkküründə “müharibə” anlayışının düzgün qavranılmasına diqqət verilməlidir. Aşağı siniflərdə bu məsələyə daha böyük məsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Belə ki, müharibə anlayışı dərin psixoloji təsirə malikdir. Müəllim əvvəlcə müharibə anlayışını şagirdin yaş xüsusiyyətləri çərçivəsində düzgün izah etməyi bacarmalıdır. Şagirdin təsəvvüründə müharibə anlayışını canlandırarkən müəllim fənninin ona verdiyi imkanlar daxilində müxtəlif metodiki üsul və fəndlərdən istifadə edə bilər, ənənəvi metodlarla yanaşı, fəal-interaktiv üsullar (beyin həmləsi və ya əqli hücum, klaster, söz assosiasiyaları, diskussiya, debatlar, ziqzaq, karusel və s.) müharibə anlayışının və müharibə mövzusunda yazılmış əsərin şagird üçün yadda qalan olmasının əsas təminatçısı ola bilər.

ПРЕПОДАВАНИЕ ТЕМЫ ПО ВОЙНЕ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

В статье рассматривается методика преподавания работ на тему войны в средней школе. При преподавании произведений о войне следует обратить внимание на правильное понимание понятия «война» в сознании учащихся, прежде чем прививать патриотизм в средней школе. Особенно большая ответственность требуется в средней школе. Таким образом, концепция войны оказывает глубокое психологическое воздействие. Во-первых, учитель должен уметь правильно объяснить понятие войны с учетом возрастных характеристик детей. Визуализируя войну в воображении ученика, учитель может использовать различные методические приемы в пределах возможностей предмета. Наряду с традиционными методами активно-интерактивные методы (мозговой штурм, кластер, словесные ассоциации, дискуссия, дебаты, зигзаг, карусель) могут быть основным средством, позволяющим сделать концепцию войны и работу о войне более запоминающейся для ученика.

TEACHING OF WAR TOPICS IN SECONDARY SCHOOLS

Summary

In the article is dealt with the teaching method of works on the theme of war at the middle school. While teaching the works on war it should be paid attention to the correct understanding of the concept of "war" in the pupils' mind before instilling patriotism whether at the middle or at the secondary school. Particularly great responsibility is required at the middle school. Thus, there is a deep psychological impact of the concept of war. First the teacher must be able to explain the concept of war correctly within the age characteristics of the children. While visualizing the war in the pupil's imagination, the teacher can use various methodological methods and tricks within the possibilities of the subject. Along with traditional methods active-interactive methods (brainstorming, cluster, word associations, discussion, debates, zigzag, carousel) can be the main provider to make the concept of war and the work about the war more memorable for the pupil.

Açar sözlər: müharibə mövzusu, metodika, vətənpərvərlik, humanizm, şagird psixologiyası

Ключевые слова: тема войны, методология, патриотизм, гуманизм, студенческая психология

Key words: theme of war, methodology, patriotism, humanism, student psychology

GİRİŞ

Ədəbiyyat fənninin tədrisində çox böyük əhəmiyyətə malik mövzulardan biri müharibə ilə bağlı yazılmış əsərlərin tədrisidir. İstər aşağı, istər yuxarı siniflərdə belə əsərlərin tədrisi xüsusi diqqət və həssaslıq tələb edir. Çünki ədəbiyyatda elə mövzular vardır ki, bu mövzuların uğurlu tədrisinin şagirdin psixologiyasına və gələcəkdə həm humanist bir insan, həm də tarixi düzgün analiz etməyi bacaran bir vətəndaş vəhdətində yetişməsində böyük rolu var. Məqalədə aşağı sinif şagirdlərinə müharibə anlayışının hansı metod və vasitələrlə psixoloji travma almadan çatdırılma priyomları araşdırılmışdır.

Azərbaycan torpaqlarının bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərə həsr edilmiş bədii əsərlərin tədrisinin şagirdlərə vətənpərvərlik hissələrinin aşılmasında, ölkəmizin ərazi bütövlüyü uğrunda öz həyatlarını fəda edən igid qəhrəmanlarımızın – şəhid obrazlarının bir örnək kimi qəbul edilməsində çox böyük rolu vardır. Orta məktəb dərslərlərində müharibə mövzusunda nümunələrin çox olması və savadlı bir pedaqoq tərəfindən onların əhəmiyyətinin düzgün çatdırılması çox vacibdir. Ədəbiyyat fənnində elə mövzular vardır ki, müəllimin bir metodist olaraq müstəqil fəaliyyətinə xeyli imkan yaradır. Çünki ədəbiyyatın metodikası pedaqogikanın və psixologiyanın ümumi qanunlarına əsaslanır. Müəllim müharibə mövzusunda yazılmış əsəri tədris edərkən, həm də azadlıq və istiqlaliyyətin mənasını daha artıq dərk etmiş, daha zəngin mənəvi dünya ilə silahlanmış bir əsgər yetişdirdiyinin də fərqi varmaldır, bunun ali məsuliyyət hissini hər zaman çiyinlərində hiss etməlidir. Müharibə mövzusunda yazıl-

mış əsərlərin tədrisi zamanı istər aşağı siniflərdə, istər yuxarı siniflərdə şagirdlərə vətənpərvərlik hissənin aşılmasından öncə, şagird təfəkküründə “müharibə” anlayışının düzgün qavranılmasına diqqət verilməlidir. Bu baxımdan yanaşıldıqda, aşağı siniflərdə daha böyük məsuliyyət tələb olunur. Belə ki, müharibə anlayışı dərin psixoloji təsirə malikdir. Müəllim əvvəlcə müharibə anlayışını şagirdin yaş xüsusiyyətləri çərçivəsində düzgün izah etməyi bacarmalıdır. Şagirdin təsəvvüründə müharibə anlayışını canlandırarkən, müəllim fənninin ona verdiyi imkanlar daxilində müxtəlif metodiki üsul və fəndlərdən istifadə edə bilər, ənənəvi metodlarla yanaşı, fəal-interaktiv üsullar (beyin həmləsi və ya əqli hücum, klaster, söz assosiasiyaları, diskussiya, debatlar, ziqzaq, karusel və s.) müharibə anlayışının və müharibə mövzusunda yazılmış əsərin şagird üçün yaddaqalan olmasının və idrak fəallığının əsas təminatçısı ola bilər.

Müharibə nədir və nəyə lazımdır? Müharibə dağıdıcı bir qüvvədir. Müharibə insan həyatının eroziyasıdır. Müharibə yüz illər ərzində qurulan şəhərləri bir anın içində, bir göz qırpımında dağıdıb yerlə yeksan edir. Mərmilər bəşəriyyət tarixinin nadir inciləri olan minillik tarixi abidələri məhv edir. Yer üzünün bütün humanist insanları müharibəni pisləyirlər. İnsanlara ölüm, bəşəriyyətə fəlakət gətirən müharibəyə “yox” deyilməlidir. Əlbəttə ki, müəllim şagirdə müharibə mövzunu tarix fənni ilə əlaqəli şəkildə izah etməlidir.

Müəllim əsərin təhlilindən öncə motivasiya qurmalıdır. “Motivasiya – problemin qoyulması və fərziyyələrin irəli sürülməsinə və təlimə maraq yaradılmasına xidmət etməlidir” [5, s.26]. Motivasiyanı yaradarkən müharibə anlayışını təsvir edə bilən müəyyən rəmzi materiallardan (rəsm, qrafik, təqdimat, şeir parçası və s.) istifadə edilə bilər. Və ya qarşılıqlı diskussiya şəklində suallar verilə bilər və açar sözlər vasitəsilə bu anlayış şagird üçün aydın ola bilər.

Şübhəsiz ki, müharibə insan əməlidir. O məhz insan beynində formalaşır. Bəşər övladı yaranan gündən müharibələr olub. “Elm adamı müharibə istəməz... Ədəbiyyat adamı müharibə istəməz... Bir bəstəkar, bir müəllim, bir həkim, bir kəndli, bir bəna, bir çoban, bir səyyah... heç kim müharibə istəməz. Bəs müharibələrdə döyüşənlər kimlərdir, ölənlər, öldürənlər, didərgin düşənlər, əsir götürülənlər - bir sözlə, əzab çəkənlər və ya əksinə, qorxu, xof yaratmaq, insanları daha ağır əzablarla hədələmək üsulları düşünüb yaradanlar kimlərdir? – İnsan” [3]. Varlanmaq, başqalarının torpaqlarına, sərvətinə yiyələnmək istəyən insanlar, nəfslərinin qulu olanlar.

Lakin müəllim müharibənin dağıdıcı missiyasını şagirdlərə çatdırarkən, Vətən anlayışından da yan keçməməlidir. Çünki bəzən müharibə və vətən anlayışları eyni ideyanın tərkibi olur, bir amalın – azadlığın möhtəviyyətinə çevrilir. Vətən müharibəsi – Qarabağ müharibəsi bizim üçün bu günlərdə yaşadığımız tarixi hadisələri və illərdir həsrətində olduğumuz torpaqlarımıza geri dönüşümüzü əks etdirir. Xalqımızın və ali baş komandanımızın müdrikliyi və iradəsi, qəhrəman əsgərlərimizin rəşadəti nəticəsində Azərbaycan haqlı

mübarizədən qalib çıxdı. Müəllim belə həqiqətin üstündən ötəri keçə bilməz. “İnsan hissləri içərisində ən müqəddəs, əbədi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə ən mühümü vətənpərvərlikdir. Xalq eşqi, vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir desək, biz ömrün məqsəd üçün yarandığını bir daha dərk edərik. Öz arxasında xalqın, vətən torpağının qüdrətini, onun həyat və mübarizə qabiliyyətini dərk edən bir qəhrəman döyüş meydanında yorulmaz, odlar, alovlar içində yansa belə, vətən torpağının gələcəyi, şərəf və şöhrəti onun üçün böyük bir təsəlli olar, o, həyatın da, ölümün də mənasından razı olar” [6, s.317]. Müəllimin dərslə müharibə mövzusu ilə əlaqədar belə bir istiqamətdə apardığı söhbət, analiz və dəyərləndirmələr şagirdlərin dünyagörüşlərinin düzgün formalaşmasına şərait yaradar.

Aşağı siniflərdə vətən, müharibə, soyqırımı, şəhidlik kimi anlayışları şagirdlərdə psixoloji travma yaratmadan, ancaq həqiqi mənasından da yan keçmədən necə anlatmaq lazımdır? Sabir Əhmədlinin V sinif Ədəbiyyat dərslində verilmiş “İşıq söndürmə” hekayəsi yığcam, lakin dərin mənası ilə seçilən əsərləndir. Belə bir təsviri yada salaq: “Qohum-qardaş, ana-bacılar güllə yağmurundan çəkinməyib, öz əzizlərini, doğmalarını axtarırdılar. Səsləyir, çağırır, küçəboyu, kol-kos arasında yığılmış cavanları çəkir, aradan çıxarmağa çalışırdılar. Soldatlar aman vermir, balasını, qardaşını qurtarmağa can atanları gülləyə tutur, cəsədlərini yanına sərirdilər. Bacı qardaşını neçə meyidin arasından tapdı. Qolunu boynuna aşır, dizin-dizin sürünüb, od-alovun içindən onu çıxara bildi...” [7, s.68]. Bu hekayənin V sinif şagirdinə çatdırmaq üçün müəllimdən yüksək perseptiv və didaktik bacarıq tələb olunur. Yuxarıdakı səhnəni şagird təsəvvüründə canlandırmaq üçün müəyyən bir təqdimat, rəsm və ya qısa filmə istifadə mümkündür. Lakin burada belə bir fikir də meydana çıxır. Bəzən əsərlərdə Vətən müharibəsi səhnələri şagird təsəvvüründə bir yandan vətənpərvərlik hisslərinin aşılması, vətənə və həmvətənlərinə məhəbbət ilə yanaşı, bir yandan da düşməne nifrət və intiqam hissləri yaradır. Bəs ədəbiyyat əgər estetikanın, füsunkar gözəlliyin, vətənin, təbiətin tərənnümüdürsə, əgər ədəbiyyat humanizm təbliğatçısıdırsa, necə ola bilər ki, ədəbi nümunə bir şagirdə həm də nifrət hissi yaratsın. Burada ədəbiyyatın üzərinə böyük məsuliyyət düşür. “Bədii əsər ən böyük düşmən olaraq müharibə obrazını təqdim edə bilməlidir. Nəticədə müharibə edən tərəflərin hər ikisi yüzlərlə, minlərlə itki verir, hər iki tərəfdə analar itirilmiş övladları üçün ağrı deyir, saçını yolur. Təbii ki, bununla, tutalım, “erməni bizim düşmənimiz deyil” – fikrini aşılamaq niyyətində deyiləm. Lakin ədəbiyyat müharibələrin, onları törədən səbəblərin və səbəbkarların daha dəhşətli olduğunu, insan konsepsiyasını qabartmalıdır.

Müharibə qan gölüdür, ağrı-acıdır. Göz yaşları, ah-nalə, fəryaddır. Ən çətin də bu əzabların ortasında insanın hələ də insan qala bilməsi, özündən uzaqlaşmamasıdır” [4]. Belə bir fikir ayrılığı hər zaman vardır, uşaqlara aşıladığımız işğalçılara nifrət və humanistlik anlayışları bir-birinə ziddirmi və

bu balansı, xüsusən aşağı sinif şagirdində necə qoruya bilərik, necə edək ki, bizim uşaqlarımız həm sülhsevər olsunlar, həm də düşmənlərimizi və tariximizi unutmasınlar? 2006-cı ildən Azərbaycanda kurikulum layihəsi başlandıqdan sonra dərslərimizdə dəyərlər ibtidai siniflərdə, təqribən, altı bölmədə verildi. Burada ana, sevgi, vətən və s. fərqli-fərqli mövzuların içərisində əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər aşılayacaq nümunələr verildi. Bu o demək deyildir ki, vətənpərvərliyi, keçmişini, tarixən millətinin başına gələn soyqırımlar, faciələrlə bağlı mövzuları keçərkən, müəllim narahat olmalıdır ki, yetişdirdiyi şəxsiyyət qan-ıçən tərbiyələndirir. Burada vacib olan öyrətmə tərzini, üslubu, istifadə etdiyi metodlar, hətta qurduğu hər bir cümlə nəticəni dəyişə bilər. Hüseyn Cavidin fikirlərini xatırlayaq: “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” və ya “Turana qılıncdan daha kəskin olur qüvvət, mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!”.

Müəllim müharibə mövzusunda bir əsərdən bəhs edərkən, heç bir zaman süarını ölüm, nifrət istiqamətinə yönəltməməlidir. Düşmən bəlli olmalıdır, tariximiz bəlli olmalıdır, şagird anlamalıdır ki, insanlığa verilən dəyər bəşəriyyətə verilən dəyərdir. Övladlarımıza müharibəni başa salarkən, müharibənin hər üzünü şagird üçün anlaşılıqlı etməyə çalışarkən ədəbiyyatı, ədəbi nümunələri prioritet hesab edirsə, burada psixoloji nüansları nəzərə almaq vacib faktordur. Ona görə də aşağı siniflərdə müharibə mövzulu əsərlər psixoloji süzgəcdən keçirilməlidir. Hesab etmək olmaz ki, xalqımızın başına gələn bütün dəhşətli hadisələri nə qədər təbii və inandırıcı canlandırsa, şagirdlərin vətənpərvərlik hissi daha çox inkişaf edir. Ümumiyyətlə, dərslərin yazılmasında ciddi tələb qoyulmalıdır ki, qan, öldürmə, işgəncə səhnələri aydın şəkildə təsvir ediləsi cümlələrlə verilməsin. Bu səbəbdən, xüsusən aşağı sinif şagirdləri üçün müharibə anlayışını təsvir edərkən müəllim, öncə vətən, vətəni sevmək, vətəni qorumaq kimi sevgilə bəslənən mövzular, təsvirlər verməlidir. Ümumilikdə, ədəbiyyat dərslərində bədii nümunələr elə verilməlidir ki, şagird istənilən siniflərdə müxtəlif mövzuların tərkibində Qarabağı, öz tarixini, öz keçmişini bəzən bir şeir, bir hekayə vasitəsilə canlandırma bilsin. Vətənpərvərliyi öyrətmək o demək deyildir ki, müəllim sadəcə pafoslu şəkildə “gəlin, vətəni sevak!” – deməklə uğurlu nəticə əldə edəcəkdir. Müəllim aşağı siniflərdə Vətən kəlməsinə aydınlıq gətirməyə başlayarkən, ortaya suallar qoya bilər. İnsana, heyvana, təbiətə sevgi nədir? Dostluq nədir, paylaşmaq nədir? İnsanı sevmək, yurdunu sevmək, ətrafını sevmək, təbiəti qorumaq... Əslində, bunların toplusu vətənpərvərlikdir. Vətənpərvərliyi öyrətmək - “torpaqdan pay olmaz”, - deyib bunun üzərində danışmaq kifayətlənmir. Məsələn olaraq, aşağı siniflərə Xocalı faciəsini aşılamaq istəyən müəllim nə etməlidir? Şagirdlərdə əzilməlik psixologiyası yarada biləcək “Bizi belə qırdılar, bizi belə döydülər, bizim qadınlarımıza, uşaqlarımıza, qocalarımıza belə işgəncə verdilər” tipli cümlələr qurmaq, hətta bəzən yuxarıdakı cümlələri əks etdirən şəkillər, video-çarxlar göstərmək tamamilə yanlışdır və aşağı sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətinə uy-

ğun olmayan, travmatik sonluqlarla nəticələnə bilən metoddur. Bu zaman şagirdə özünə inamsızlıq yarana bilər, özünün və millətinin sahib ola biləcəyi gücün fərqinə vara bilməz. Bunlar hər zaman yüksək ixtisaslı pedaqoq və uşaq psixoloqları tərəfindən tənqid olunmaqdadır. Məsələn, Ənvər Məmmədخانının “Buz heykəl” əsəri fikrimizcə, müharibənin qaranlıq və acınacaqlı üzünü şagird təsəvvüründə yüksək pedaqoji və psixoloji tələblərə cavab verəcək səviyyədə açmışdır. Orada nə silah var, nə ölən, nə öldürən, orada psixoloji travma yarada biləcək əzab, işgəncə səhnələri də yoxdur. Hekayənin adında qışın boranı, soyuğu olsa da, əsər boyu bütün varlığı ilə balasına bağlı olan bir ananın ürəyinin hərərəti əks etdirilmişdir. Müəllim hekayəyə giriş verərkən, buradakı mənzərə vasitəsilə 1941-1945-ci illər müharibəsində cəbhə xəttində yaşayan insanların çətinliklərini, müharibənin bir ana və övladının simasında insanlığa qəsd, insanlığa zərbə və bəşəriyyətin ən böyük və sağalmaz xəstəliyi olduğunu təsvir edə bilər. “Belə soyuq və vahiməli qış gecəsində gənc bir ana yurdunu tapdayan yırtıcı düşmən əlindən baş götürüb qaçmışdır. Ana tələsir. O, sinəsinə sıxdığı körpəsini hava işıqlananadək çayın o tayına – azad torpağa keçirməlidir.

Ana nəfəsini dərmədən irəliləyir. Ancaq nə qədər yol gedirsə, qarlı çöllərin sonu görünür, elə bil gecə donub qalıb, saniyələr yerində sayır. Ana taqətdən düşür. Şaxta ona saatbasaat, anbaan daha güclü təsir edir. Bu geniş soyuq çöllərdə onun köməyinə çatması bir qüvvə yoxdur, yeganə istinadgah yeri qarşısına çıxan qoşa ağcaqayın ağacıdır. Ana dəhşətli hisslər keçirir - ona elə gəlir ki, qılınc kimi kəsən şaxta onun qucağındakı körpənin həyatına qəsd edir. Ana ürəyində qıvrılan bir qorxunun ağladığını, şivən qopardığını eşidir – körpə donur, körpə donacaq...” [2, s.80] Əsərin son səhnəsini ifadəli oxunun bütün qaydalarına riayət edərək oxumaqla şagirdlərin gözündə canlandırma bilər. Müəllimin emosional-obrazlı, ifadəli oxusu müharibənin insan həyatına vurduğu zərbələri bütün aydınlığı ilə əks etdirə bilər. Sovet əsgəri ananı tapanda soyuqdan buza dönmüş ananın qucağındakı körpə donmamışdı. Çox axıcı, təsir edici bir dillə yazılmış bu hekayə, bir tərəfdən, müharibənin dəhşətlərini göstərmək, digər tərəfdən, balasının yolunda həyatını fəda edən ananın sevgisinin aliliyini göstərən yüksək bədii sənət nümunəsidir.

Aşağı sinif ədəbiyyat dərslərinə, xüsusən də V-VII sinif dərslərinə diqqət yetirsək, belə bir nəticəyə gəlib çıxırıq ki, şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq sırf müharibə səhnələrini əks etdirəcək əsərlər əvəzinə, daha çox müharibə, vətən müharibəsi anlayışını dərk etmənin ilkin pillələri olaraq vətən, vətəni sevmək, millətini, dilini sevmək anlayışları və vətənin, vətən torpağının tərənnümü olan nəzm və nəsr parçalarına daha çox yer ayrılmışdır.

Əslində bir müəllim vətəni, torpağı sevməyən, onun hər qarışını tanımayan bir şagirdə vətəni qorumaq instinkti yarada bilməz. VI sinif ədəbiyyat dərslərində Hikmət Ziyanın “Qarabağda” şerindən bir parçaya diqqət yetirək:

*Bu yerdə Vaqifimin müqəddəs türbəsi var,
Natəvanın, Zakirin pozulmayan izi var,
Üzeyirin nəfəsi, Bülbülümün səsi var...
Cabbar, Xan, Rəşid, Səid, Zülfü zənguləsi var,
Yetişibdir gör necə incilər Qarabağda,
Min ilin yorğunu da dincələr Qarabağda.*

*Ulu babalarımın min min illik oylağı!
Doğmalardan doğmadır, hər aranı, yaylağı,
Saflıq çeşmələridir Turşsu, İsa bulağı...
Havası qocanı da gənc edər Qarabağda,
Min ilin yorğunu da dincələr Qarabağda.*

*Gözlərinə ağ gələr bu yerdən pay umanın,
Yolunda qurban verər hər bir övladı canın,
Döyünən ürəyidir doğma Azərbaycanın,
Gündüzlər Qarabağda, gecələr Qarabağda,
Min ilin yorğunu da dincələr Qarabağda.[1, s.57]*

Burada Qarabağ kəlməsi müxtəlif aspektlərdən açıqlanır. Bu şeirdə müəllif Qarabağda doğulub boya-başa çatmış Üzeyirin, Zakirin, Cabbarın, Bülbülün və digər sənətkarların obrazını təqdim edir, eyni zamanda Turşsu, İsa bulağı kimi səfalı yerlərin timsalında Qarabağı tanıdır. Müəllim bu şeiri, sadəcə, əzbərlənməklə kifayətlənməməli, həmçinin Qarabağı canlandıran faktiki materiallarla da şagirdə Qarabağın “vətənin səfalı guşəsi” obrazını yarada bilər.

Əgər bir şagird Qarabağı tanımırsa, onun musiqi zənginliyini, onun bütün incilərini, təbiətin ona bəxş etdiyi təkrarsız gözəllikləri, təbii sərvətini tanımırsa, onda o, Qarabağı necə sevə bilər? İnsan sevmədiyini necə qoruya bilər? İstər Birinci Qarabağ müharibəsində baş verənlər, istər ikinci Qarabağ müharibəsində öz canını vətən yolunda, torpaq yolunda fəda edən igid oğullarımızı özü üçün necə prioritet hesab edə bilər?

NƏTİCƏ

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təlim və tədris zamanı şagird psixologiyasında ədəbiyyat fənninin əsaslı rolu vardır. Ədəbiyyat həyatı əks etdirir. Müharibə isə həyatın içindədir. Bu səbəbdən müəllimlər müharibə mövzusunda əsərləri təhlil və tədris edən zaman həyatla ölüm arasında incə bir xətt kimi dayanan müharibə anlayışının bir tərəfdən dağıdıcı təsirini, bir tərəfdənsə vətən azadlığı uğrunda mübarizə üçün bəzən son addım ola biləcəyini nəzərdə tutmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Afət Süleymanova, Təranə Bağırova. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı, 2017
2. Ənvər Məmmədخانlı. Seçilmiş əsərləri, Avrasiya Press, Bakı, 2015
3. Hədiyyə Şafaqət. Mühəribə, Ədəbiyyat qəzeti, 2020
4. Mətanət Vahid. Ötən ilin hekayələrində mühəribə mövzusu, "Ədəbiyyat" qəzeti, 2015
5. Mircafər Həsənov, Nəbat Cəfərova, Cəmilə Bəhmənova. İbtidai Sınıf Müəllimləri Üçün Kurikulumun Məzmunu Və Həyata Keçirilməsi Yolları (Metodik Vəsait), Bakı 2014
6. Səməd Vurğun, Əsərləri 6 cildə, V cild
7. Soltan Əliyev, Bilal Həsənov, Əminə Səfərova, Əsgər Quliyev. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı, 2016

AZƏRBAYCAN PEDAQOJI ƏDƏBİYYATINDA “SİNİFDƏNKƏNAR FƏALİYYƏT” ANLAYIŞI

G.A.Əmrahova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

velizade.leman@list.ru

Xülasə

Məqalədə sinifdən xaric çalışmaları Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında istifadəsi sayəsində yeniyetmələrin kimya sahəsində biliklərini artırmaq və dərinləşdirmək, yeniyetmələrin mənimsəmə dərəcəsini yoxlamaq, sərbəst bilik əldə etmə bacarıqlarını, tədqiqatçılıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərini genişləndirən təlim mühiti əmələ gətirmək üçün köməklik etməsi barədə məlumat verilir.

ПОНЯТИЕ «ВНЕКЛАССНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

В статье сообщается, что использование внеклассных занятий в Азербайджанской педагогической литературе помогает повысить и углубить знания юных химиков в области химии, проверить уровень усвоения учащихся, создать среду обучения, расширяющую их способность на самостоятельное получения знаний, а также исследовательских и творческих способностей.

THE CONCEPT OF "EXTRACURRICULAR ACTIVITY" IN AZERBAIJANI PEDAGOGICAL LITERATURE

Summary

The article reports that the use of extracurricular activities in Azerbaijani pedagogical literature helps to increase and deepen the knowledge of adolescents in the field of chemistry, check the level of mastery of adolescents, create a learning environment that expands free knowledge, research and creativity.

Açar sözlər: sinifdankənar iş, fəaliyyətin vəzifələri, praktik çalışma, estetik və mədəni təhsil

Ключевые слова: внеучебная деятельность, должностные обязанности, практическая работа, эстетическое и духовное воспитание

Key words: extracurricular activities, duties, practical work, esthetic and spiritual education

Azərbaycan Pedaqoji Ensiklopediyasında “sinifdankənar fəaliyyət” məktəbdəki təhsil prosesinin ayrılmaz hissəsi, kimya fənnindən dərslərin əhatəsini daha da genişləndirən və şagirdə maraqlı elm dünyasının qapısını açan, şagirdlərin asudə vaxtının təşkili formalarından biri kimi müəyyənləşdirilir. Sinifdankənar fəaliyyət bir çox müəllimlərin, metodistlərin və elm adamlarının həmişə diqqətini cəlb etmişdir. Sinifdankənar işlərin metodik ədəbiyyatda birdən çox tərifləri mövcuddur. Əksər müəllimlər hesab edirlər ki, dərskənar fəaliyyət bir təhsil prosesidir, hansı ki tədris planı əsasında və məcburi proqram xaricində bir müəllim və tələbə qrupu və ya əlavə təhsil müəssisələrinin işçiləri və şagirdləri tərəfindən könüllü surətdə, bütün maraqlarını nəzərə alaraq reallaşdırılır [1].

Sinifdankənar işin mahiyyəti müəllimin təşkilatçılığı və rəhbərliyi altında məktəblilərin sinifdankənar vaxtında reallaşdırdıqları çalışmalar ilə müəyyənləşdirilir. Ancaq bu proses təşkil olunarkən ilk öncə tələbələrin yaradıcılığının həmişə ön planda olması diqqət mərkəzində saxlanılır. L.M.Pançevnikova sinifdankənar çalışmaların müasir məktəblərdə biliyin daha da genişləndirmək və dərinləşdirmək üçün istifadəsinin böyük rol oynadığına heç bir şübhəsi olmadığını qeyd edib. Cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatının yenidən və daha da maraqlı qurulmasında, yeniyetmələrin tərbiyəsində sinifdankənar işin rolu günü gündən artır [2]. Bu cür sinifdankənar işlər təşəbbüs, yaradıcılıq, özünü inkişaf etdirmə qabiliyyəti, özünütərbiyə kimi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə töhfə verir. Sinifdankənar işlər, bir tərəfdən, vahid xüsusiyyətlərə və fəaliyyət qanunauyğunluqlarına sahib olan pedaqoji sistemdir, digər tərəfdən isə təhsil sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Elə bu səbəbdən də sinifdankənar iş metodikasının mərkəzi problemlərindən biri də tədris prosesinin bütövlüyünün fundamental pedaqoji probleminin xüsusi bir hal kimi sinif və sinifdankənar fəaliyyət arasındakı əlaqə problemi olmuşdur.

Dərskənar işin ən vacib prinsiplərini nəzərdən keçirək. Sinifdankənar çalışmaların ən vacib vəzifələrindən biri də budur ki, şagirdlərin mövzuya idrak maraqlarını formalaşdırır. Əgər şagird fəaliyyətdə könülsüz iştirak edirsə, yəni ya valideyinin, ya da müəllimin təzyiqi altında bu cür fəaliyyətlərə qoşulsunsa, o zaman həmin uşağın kimya fənninə nəyinki heç vaxt marağı olmayacaq, hətta kimya fənni barədə heç nə eşitmək belə istəməyəcək. Ona görə də

sinifdən xaric çalışmalarda şagirdin iştirakı onun istəyi ilə təşkil olunur və könnüllü olaraq iştirak etməlidir [3].

Məktəbdə başqa fənlərin tədrisində olduğu kimi, kimya fənnində də sinifdən kənar çalışmalarda təşkil edilərkən mövzular könnüllü seçilir. Sinifdən kənar fəaliyyətlər çox müxtəlifdir. Müəllim şəxsiyyətinin, dünyagörüşünün, şagirdi ələ alma qabiliyyətinin təsiri daha çox özünü digər məşğələlərlə müqayisədə, sinifdən kənar işlərdə göstərir.

Dərindən kənar işin məzmunu, ciddi şəkildə kimya müəllimi tərəfindən seçilmiş tələblərə tabedir. Həmin tələblər aşağıdakılardır.

1) Elmi xarakter (bir məktəb mövzusu ilə elmin məzmunu arasında müəyyən bir əlaqə qurur);

2) Əlçatanlıq (məzmun şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmalı, məktəb programından uzaqlaşmamalı, bilik istəklərini artırmalı, əlavə ədəbiyyatla işləməli, tədqiqat fəaliyyətində olmalı);

3) Aktuallıq və praktik əhəmiyyət (həyatla əlaqə);

4) Əyləncəli (tələbə sinifdən kənar fəaliyyət göstərməkdə maraqlı olmalıdır) [4].

Kimyadan dərindən kənar işin əsas vəzifələri bunlardır:

1. Kimya fənninə maraq aşılamaq.

2. Kimyəvi təcrübədə bacarıqların əldə edilməsi, inkişafı və təkmilləşdirilməsi.

3. Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin, təşəbbüskarlığının və həvəskar ifasının inkişafı.

4. Şagirdlərin praktik fəaliyyətə hazırlanması.

5. Şagirdlərin həm estetik və mənəvi təhsili, həm də istirahətinin təşkili.

Təhsil və tərbiyə yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşmasını və hərtərəfli inkişafını təmin edən vahid bir pedaqoji prosesi təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, pedaqoji tapşırıqlar yalnız dərslər zamanı tədris və tərbiyə işinin üzvi birləşməsi ilə müvəffəqiyyətlə həll olunur, sinifdən kənar saatlarda şagirdə məqsədyönlü təsir göstərir, buna görə də məktəbdən kənar fəaliyyətlər haqlı olaraq məktəb işinin vacib bir hissəsi hesab olunur [5].

Kimya fənnindən sinifdən kənar işlərin sayəsində şagirdlər ədəbiyyatla müstəqil işləyə bilər və laboratoriyada eksperimental iş bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Həmçinin şagirdlərdə məsuliyyət hissi, maddi dəyərlərə, əməyə hörmət, inkişaf etdirən ictimai faydalı tapşırıqların yerinə yetirilməsi həyata keçirilir.

Sinifdən kənar çalışmanın müsbət tərəflərindən biri də tələbələrə ortaqlar maraqları və hobbilərlə əlaqəli mehriban kollektivlərə birləşdirir. Təcrübə, egoizmlilik, intizamsızlıq kimi mənfi xarakter xüsusiyyətlərini aradan qaldırmağa kömək edir. Gənc kimyaçıların dərnlərdə, cəmiyyətlərdə, bölmələrdə, qruplarda yoldaşlıq etməsi sayəsində çalışırlar. Bu sayədə onlar məqsədyönlülük və elmə dərin və fəal maraq ruhunda tərbiyə olunurlar.

Kimyadan dərşdənkənar iş sistemində ən vacib yer sosial faydalı bir oriyentasiya ilə tapşırıqların yerinə yetirilməsidir.

Çalışmaq lazımdır ki, hər hansı bir sinifdənkənar fəaliyyətlə məşğul olarkən, həmin iş kollektiv tərəfindən istifadəyə yararlı olsun, məsələn, yalnız maraq üçün populyar bir kitab oxuduqdan sonra, onu dərş vaxtı uşaqlara böyük həvəslə danışıb, bu və ya digər suallarla maraqlandırmaq, yaxud hər hansı bir təcrübə aparmaqla kifayətlənməmək, həm də sinifdə göstərmək, müşahidə olunan hadisələrin mahiyyətini izah edib və təcrübənin tamaşaçılarda nümayiş etdirilməsi üçün əlverişli olmasını təmin etmək məqsədəuyğundur.

İctimai faydalı iş, ilk növbədə, tələbələrin istehsalın modelləşdirilməsində, kimyəvi otaq üçün alət və avadanlıqların istehsalında, kimya üzrə nümayiş təcrübəsinin hazırlanmasında işlərini əhatə etməlidir. Tələbə kollektivinin imkanları, bir çox kimya müəlliminin təcrübəsindən görüldüyü kimi son dərəcə böyükdür və şagirdlərin əməyi kimya sinifinin təcrübə bazasının genişləndirilməsinə ciddi kömək edə bilər.

Beləliklə, dərşdənxaric işlər kimya fənninin təşkilinin köməkçi formalarından biri olub, yeniyetmələrin dərşdənkənar vaxtlarının səmərəli təşkil edilməsinə, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, məntiqi tərakkürlərinin inkişafına, kimya fənnindən keçirilən dərşləri ətraflı başa düşmələrinə şərait yaratmaqla, həm də təhsilənləri müstəqil savad, bacarıq və vərdişlər əldə etməyə, sərbəst fikir deməyə, elmi praktik işlərin təşkilatçısı, başçısı olmağa hazırlayır.

Ədəbiyyat

1. <https://infourok.ru/diplomnaya-rabota-po-himii-na-temu-vneklassnaya-rabota-po-himii-ispolzovanie-osnovnogo-i-dopolnitelnogo-obrazovaniya-816778.html>.
2. <http://www.uroki.net/docxim/docxim11.htm>.
3. *Kimyanın tədrisində iş dəftərlərindən istifadənin üstünlükləri*. «Bakı Təhsili» qəz., Bakı, 2007, №2(02), s.3.
4. *Kimyanın tədrisində kompüterdən istifadə // Kimya məktəbdə*, 2007, №4(20), s.114-122.
5. *Tədris prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri // Azərbaycan məktəbi*, 2007, №2 (618), s.46-51.

MÜASİR TƏHSİLİN TƏLİM STRATEGİYALARI

V.R.İsgəndərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
velizade.leman@list.ru

Xülasə

Məqalədə müasir təhsilin təlim strategiyaları haqqında zəruri məlumatlar öz əksini tapmış, bu işdə nəzərə alınmalı və diqqət yetirilməli olan məsələlər barədə məsləhət və tövsiyələr verilmişdir.

СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье содержится необходимая информация о тренировочных стратегиях современного образования, даются советы и рекомендации по вопросам, которые необходимо рассмотреть и решить в данной работе.

TRAINING STRATEGIES OF MODERN EDUCATION

Summary

The article contains the necessary information about the training strategies of modern education, gives advice and recommendations on issues that need to be considered and addressed in this work.

Açar sözlər: *müasir texnologiyalar, interaktiv, əqli hücum, fəaliyyət, təfəkkür*

Ключевые слова: *современные технологии, интерактив, ментальная атака, действие, мышление*

Key words: *modern technologies, interactive, mental attack, action, thinking*

Cəmiyyətin başlıca problemlərindən biri də hər dövrün dəyişkən, özünə-məxsus tələbinə uyğun, istənilən dəyişikliyə, xüsusilə, informasiya dəyişikliyinə adaptasiya qabiliyyəti yüksək, öz üzərində işləməyi bacaran, öyrənməyi öyrənən, fəaliyyətində müasir texnologiyalar və dövrün tələbinə uyğun mümkün yenilikləri tətbiq edən, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə və dünyəvi dəyərlərə malik şəxsiyyət yetişdirməkdir. Qloballaşmanın vüsət aldığı informasiya cəmiyyətində bu problemin həllində genetikə və mühitlə yanaşı, həm ölkədaxili ziyalı mühitin formalaşmasına xidmət edən, həm də beynəlxalq aləmdə ölkənin rolunu

nu müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi öz ağırlığını saxlayan təhsilin də rolu böyükdür. Günün tələbinə cavab vermək, dünya təhsilinə inteqrasiya etmək və s. kimi məqsədləri özündə cəmləşdirən təhsil islahatlarının həyata keçirilməsinin nəticəsidir ki, ilk əvvəl təhsilin pillələrində: 1) məktəbəqədər təhsil pilləsi; 2) ümumi təhsil pilləsi; 3) ali təhsil pilləsi formalaşdırıldı. Müasir təhsildə isə şagirdlərə tədris prosesində tədqiqatçılıq, analiz və sintez, təsnifatmə, sistemləşdirmə, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə, mühakimə yürütmə, məntiqi düşünmə, müqayisə kimi vacib əhəmiyyətli bacarıqların aşılınması diqqət mərkəzində saxlanılır[1].

Təlim strategiyası “öyrədənin öyrənənin qarşısına qoyulan məqsədə çatmaq üçün öyrətmə metodu və üsullardan istifadəsi deməkdir. Təhsil prosesində təlim strategiyasının vacibliyi ondan ibarətdir ki, o asan metod və üsullarla öyrənənlərə öyrənmə imkanı yaradır. Təlim strategiyaları xüsusi proqramlarla həyata keçirilən, dəqiq nəticə əldə etmək üçün qurulan təlim modelidir və onu müəyyən etmək üçün təlimin məqsədini, təhsilin məzmununu öyrənərək, təlim prosesində öyrənənlərə verilən tapşırıqların məzmunundan nəyə istiqamətləndiyi təhlil edilməlidir. Təlim strategiyalarına düzgün yanaşma təlimin keyfiyyəti və öyrənənlərin müvəffəqiyyətinin artmasıyla nəticələnir. Yeni fənn kurikulumlarında təlim strategiyaları pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri, fənn üzrə təlimin planlaşdırılması, təlimin təşkilində istifadə olunan forma və üsulları kimi məsələləri əhatə edir[3].

İnsan biliyi üç yolla: eşitmə, vizual-görmə və kinestetik əməllərlə alır. Bu prosesdə öyrənənlərə rahat və keyfiyyətli təlim verilməsi üçün çoxsaylı təlim strategiyalarından ən önəmlisi əqli hücum, yaradıcılıq, quruculuq, konstruktiv, çoxsahəli zəka modelləşdirmə, ənənəvi mühazirə, kooperativ oyun, sokrat dialoqu və s. istifadəsi məqsədəuyğundur.

Şagirdlərdə öyrənməyə tələbatın formalaşdırılması müəllimin pedaqoji ustalığından, öyrədənin öyrənənlərə hörmət və tələbkarlığa əsaslanan münasibətindən, təlimin metod və üsullarının düzgün seçimindən, şagirdlərdə öz qüvvələrinə inamın aşılmasından və s. asılıdır. Təlim prosesinin emosionallığı şəraitində şagirdlərdə idrak fəaliyyətinə maraq və daxili tələbat yaranır. Bunun üçün müxtəlif didaktik metod və üsullardan istifadə edilməli, “müqayisə edin”, “ümumiləşdirin”, “təhlil edin”, “fərqləndirin” kimi produktiv fəallığa təhrik edən suallar hazırlanaraq düşündürməyə vadar edən tapşırıqlar verilməlidir.

Müasir dövrdə təlim strategiyalarının, təlim metodlarının tətbiqi müəllimin, onun əməyinin, nəticə etibarilə, şagirdlərlə iş metodlarının da əsaslı şəkildə dəyişməsinə tələb edir. Şagirdlərin bilik almaq, müstəqil axtarışlar aparmaq, yaradıcı fəaliyyət göstərmək, yaddaşa, təfəkkürə istinad etmək, eyni zamanda öyrənmək maraqlarına nəzarət və qiymətləndirməyə münasibətləri dəyişməli, fəaliyyətləri yenilənməlidir.

Müəllimin və dərsləklərin az qala yeganə informasiya mənbəyi hesab olunduğu vaxtlar artıq çoxdan keçib. İndi mətbuat, radio, televiziya, internet şagirdlərə coşqun informasiya seli verir. Bütün bunlar, ağılla yanaşdıqda, pedaqoji vəsait arsenalına, müəllimin köməkçisinə çevrilə bilər.

Müəllimin əsas məqsədi dərslə maraqlı formalaşdırmaqdır ki, bunu sadə priyomların növbələşdirilməsi, digər fənlərə inteqrasiya, müəllimin fəallığı, emosionallığı, dərslə boyu maraqlı fakt və misalların, nümunələrin çəkilməsi ilə nail olmaq olar. Real ziddiyyətdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak prosesini fəallaşdırır, diqqəti uzun müddətə cəmləməyə imkan yaradır, mənimsəmə fəal xarakter daşıyır.

Pedaqoji prosesdə müasir təlim texnologiyalarının geniş tətbiqinə başlanılmalı, hər fənn üzrə optimal didaktik proseslər, təhsil vəzifələrini həll etməyi qarşıya məqsəd qoyan ciddi didaktik materiallar hazırlanmalıdır. Məqsəd müəllim tərəfindən öyrənənin fikirlərinə, bilik, bacarıq, davranış və hisslərinə fasilitatorluq etməklə təlim nəticələrinə nail olmaqdır.

Yaradıcı müəllimlər dərslərinə fəal idrak, inkişafetdiricilik, əməkdaşlıq, dialoji təlim prinsipləri əsasında qurmaqla, İKT-dən səmərəli istifadə etməklə, axtarış sistemləri, internet resursları, onlayn dərsləklə və digər vəsaitlərdən səriş-tə və peşəkarlıqla istifadə etməklə müasir tələblərə cavab vermiş olurlar.

Müəllimlərin təlim strategiyalarını düzgün həyata keçirməsi üçün öyrənənlərə öyrəndiyinin mahiyyətini axtarmaq, öyrənməyə hissələrlə başlamaq, təkraralamaq, öyrənmək və öyrətmək, qısa məzmunundan istifadə etmək, öyrənərkən fikrini yayındırmamaq və s. kimi qaydalar vardır. Həmçinin dünyanın tanınmış Microsoft və Intel şirkətləri müəllimlərin yeni təlim strategiyalarına yiyələnməsi üçün əsas məqsədi yeni kompüter proqramlarını təlim strategiyalarıyla inteqrasiya edib, dərslə prosesində istifadə etməkdən ibarət təlimlər keçirir. Təlim strategiyaları fəal və özünü idarə edən təhsil, şagirdlərin bilik və bacarıqlarına əsaslanma, refleksiya istiqamətlik, şagirdin idrakının, sosial kompetentliyinin inkişafı, təlim prosesində interaktivlik və kooperativlik əsasları üzrə qurulur. Təhsil prosesində təlim strategiyası ilə yanaşı, pedaqoji texnologiyalar da tətbiq edilir [4].

Təlim strategiyasının təlim texnologiyası ilə ümumi oxşarlıqları və fərqləri var. Oxşarlıq ondan ibarətdir ki, həm təlim strategiyası, həm də təlim texnologiyası öyrəncini inkişafa yönəltməyə, bilik əldə etməyə, qoyulan məqsədə çatmağa köməklik edir. Fərqlər isə bunlardan ibarətdir ki, təlim strategiyası “təlimin bu və başqa məqsədlərinə çatmaq üçün biz nə edirik ki?” sualını cavablandırır, təlim texnologiyası isə “təlim məqsədlərinə effektiv çatmaq üçün biz nə etməliyik?” sualına cavab verir. Pedaqoji texnologiya və metodların çoxluğunun bəzən müəllimləri çaşdırmaması üçün onlar öz fəaliyyətlərinə və məqsədlərinə uyğun texnologiya seçərkən konseptuallıq, sistemlilik, idarəetmə, effektivlik, yenidən tətbiq olunma kimi şərtləri gözləməlidir. Təlim texnologi-

yaların tətbiqi zamanı şərait, pedaqoji-psixoloji mühit və sinfin səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif tələbləri nəzərə almaq və bunları düzgün tətbiq etmək zəruridir [2].

Müəllimin şəxsiyyəti, mənəvi keyfiyyətləri, pedaqoji-metodik ustalığı dərsin səmərəliliyinə təsir edən amillərdəndir. Pedaqoji-metodik ustalığı öz əksini, ilk növbədə dərsin planının yaradıcı tərtibində və onun reallaşdırılmasında tapır. Məhz düzgün, yaradıcı planlaşdırma təlim vaxtından optimal istifadəyə, materialın məzmununun dərinədən, şüurlu mənimsənilməsinə, yeni situasiyada tətbiqinə zəmin yaradır. Müəllim pedaqoji, psixoloji tədqiqatlardan, fənnin tədrisi metodikasının nailiyyətlərindən bəhrələnməklə, konkret sinfin imkanlarını nəzərə almaqla öz dərs sistemini yaratmalı, təşəbbüskar fəaliyyət göstərməlidir.

Müasir dərstdə uğur metodika elminin nailiyyətləri ilə müəllim təcrübəsinin, yaradıcılığının qovuşduğunda, üzvi vəhdətində yaranır. Müasir dərs yalnız müəllimin qısa müddətdə konkret məşğələyə hazırlığının deyil, həm də uzun illər ərzində zərrə-zərrə topladığı iş təcrübəsi ilə metodik tövsiyələrdən yaradıcılıqla bəhrələnməyin vəhdətində yaranır [5].

Dərsin səmərəliliyinin artırılması imkanları məhdud deyil, burada hər dəfə yeni metodik ideyalar, tətbiqlər, orijinal dərs variantları üçün zəngin yaradıcılıq imkanları vardır. Hər bir dərs sinfin şagirdlərinin bilik və bacarıqları, təlim məqsədləri, metodik imkanları, təlim materialının həcmi, mürəkkəblik səviyyəsi və s. nəzərə alınmaqla təşkil olunmalıdır. Təsədüfi deyil ki, yaradıcı müəllimin paralel siniflərdə eyni mövzuda dediyi dərslər heç vaxt bir-birinin təkrarı olmur, biri digərindən metodik çalarlar, tapıntılar, özünəməxsus, təkrar olunmaz cəhətləri ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan məktəbi №5. Bakı, Şərq-Qərb, (2013), 129 səh.*
2. *İsgəndərov İ., Azərbaycanın Ümumtəhsil sahəsində islahatlar. Kurikulum jurnalı №3. Bakı, Elm, 2010, 128 səh.*
3. *Süleymanova A., Fənn kurikulumlarında məzmun standartları. Bakı, Kövsər, 2008, 221 səh.*
4. *Həsənli B., Təhsilin inkişafı strategiyası və müasir dərslərin təşkili problemləri. Azərbaycan məktəbi №4. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 158 səh.*
5. *Abbasov M., Əliyev A., Kimyanın tədrisində müasir təlim texnologiyaları. Bakı, Xəzər, 2015, 131 səh.*

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ TERMİNLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

S.Ə.Hüseynzadə
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sevinchuseinle@gmail.com

Xülasə

İbtidai siniflərdə dil üzrə keçirilən hər bir dərs mahiyyət etibarilə nitq inkişafına xidmət edir, çünki ibtidai siniflərdə ana dili tədrisinin başlıca prinsipi nitq inkişafıdır. Odur ki, hər bir dərsdə nitq inkişafı üzrə müvafiq vərdişlərin aşılınması nəzərdə tutulur. İbtidai siniflərdə dərsin gedişini quran müəllim elə bir metodik üsul seçməlidir ki, təlimin bütün kateqoriyalarına cavab versin. XXI əsr tarixə qloballaşma əsri kimi daxil oldu. Bu, özünü ən qabarıq şəkildə təhsil sahəsində göstərdi. Təhsil sahəsində gedən yeniliklər islahatlar çərçivəsində özünü daima göstərməkdədir. İbtidai siniflərdə ana dili ilə əlaqədar işlər iki istiqamətdə aparılır. Birinci və ikinci siniflərdə əsasən şagirdlər əlifbanı öyrənir, oxu və yazı texnikasına yiyələnirlər. Bu siniflərdə şagirdlərin düzgün, sürətli, şüurla və ifadəli oxuması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Üçüncü və dördüncü siniflərdə isə müəllimlər oxu dərslərində şagirdlərə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, onun ahəngdarlığı, gözəlliyi, cazibədarlığı haqqında sadə, şagirdlərin anlaq səviyyəsinə uyğun məlumat verməklə onlarda ana dilinə qarşı məhəbbət hissi yaratmağa başlayırlar.

СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Резюме

Каждый урок языка в начальных классах, по сути, служит развитию речи, потому что основным принципом обучения родному языку в начальных классах является развитие речи. Таким образом, каждое занятие призвано привить соответствующие навыки развития речи. Учитель, организующий курс в начальной школе, должен выбрать методический метод, отвечающий всем категориям обучения. XXI век вошел в историю как век глобализации. Наиболее ярко это проявилось в сфере образования. Нововведения в сфере образования всегда находят отражение в реформах. Работа над родным языком в начальной школе ведется по двум направлениям. В первом и втором классах ученики изучают алфавит, техники чтения и письма. На этих занятиях особое внимание уделяется правильному, быстрому, осознанному и выразительному чтению учащихся. В третьем и четвертом классах учителя начинают создавать чувство любви к родному языку, предоставляя ученикам простую информацию о государст-

венном языке Азербайджана, его гармонии, красоте и очаровании в соответствии с уровнем понимания учеников.

WAYS OF TEACHING TERMS IN PRIMARY SCHOOLS

Summary

Every language lesson in the primary grades essentially serves the development of speech, because the main principle of teaching the mother tongue in the primary grades is speech development. Therefore, each lesson is designed to instill appropriate speech development skills. The teacher who organizes the course in primary school should choose a methodical method that meets all categories of teaching. The 21st century has entered history as a century of globalization. This has shown itself most prominently in the field of education. Innovations in the field of education are always reflected in the reforms. Work on the mother tongue in primary school is carried out in two directions. In the first and second grades, students learn the alphabet, reading and writing techniques. In these classes, special attention is paid to the correct, fast, conscious and expressive reading of students. In the third and fourth grades, teachers begin to instill in students a sense of love for their mother tongue by providing them with simple information about the Azerbaijani language being the state language, its harmony, beauty, and charm.

Açar sözlər: *ibtidai məktəb, termin, dil, şagird, tədris*

Ключевые слова: *начальная школа, термины, язык, ученица, обучение*

Key words: *primary school, terminology, language, pupil, teaching*

İlk ibtidai məktəb dərslərlərimizin yarandığı gündən dilin sadəliyi, məntiqilliyi, obrazlılığı əsas məqsəd kimi qarşıda dururdu. İlk dərslərlərimizdən birinin müəllifi olan A. Bakıxanov yazırdı: “Mən nə qədər axtarımsa uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan anlaşılacaq bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin... Bu kitablarda “Uşaqlıqda öyrənilən elm daşa qazılmış şəkil kimidir” zərbü-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Uşaq yaşlarından hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərini onlara öyrətmək lazımdır”(12, 5). 16.N. Cəfərov))

Hər bir dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasının və praktik şəkildə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. “Dil fikrin ifadə vasitəsi kimi təzahür etdiyinə görə beynin fəaliyyəti olan təfəkkürlə sıx əlaqədardır” (2.34).

Dilin əsas təzahür forması isə təlim-tədris prosesində meydana çıxır ki, burada da metodika elminin böyük təsiri vardır.

“Dilçilik elmi və onun bütün şöbələri Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının elminin nəzəri bazasını təşkil edir. Azərbaycan dili üzrə hər hansı anlayış, dil hadisəsi, qayda və tərifi şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişafına yönəlmişdir.

İbtidai siniflərdə dil üzrə keçirilən hər bir dərslərin mahiyyət etibarilə nitq inkişafına xidmət edir, çünki ibtidai siniflərdə ana dili tədrisinin başlıca prinsipi

nitq inkişafıdır. Odur ki, hər bir dərstdə nitq inkişafı üzrə müvafiq vərdişlərin aşılması nəzərdə tutulur. Azərbaycan dili üzrə ibtidai siniflərdə dərslər şagirdlərin savadlı yazıya yiyələnmələrinə, onların nitqinin, təfəkkürünün inkişafına kömək edir” (NC 19)

Sözsüz ki, problem ibtidai siniflərin tədrisi metodikasından gedirsə, bu siniflərdə aparılan işlərin əsas məzmunu birinci növbədə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə işlər daxildir. Lüğətin zənginliyi bir növ dilin, nitqin zənginliyi deməkdir.

“Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası bütün siniflər üzrə məntiqlə sıx bağlıdır. Dilin müxtəlif hadisələri: oxu materialındakı faktlar, obrazların fəaliyyəti, yazıcının cərəyan edən hadisəyə münasibəti, onlardakı əlaqələr sistemi məntiqin kateqoriyalara istinadən müəyyənləşir. Hadisələrin açılışı, dinamika və səbəb-nəticə əlaqələri sırf məntiqə əsaslanır”(21)

Ümumiyyətlə, ibtida siniflərdə dərslərin gedişini quran müəllim elə bir metodik üsul seçməlidir ki, təlimin bütün kateqoriyalarına cavab versin. XXI əsr tarixə qloballaşma əsri kimi daxil oldu. Bu, özünü ən qabarıq şəkildə təhsil sahəsində göstərdi. Təhsil sahəsində gedən yeniliklər islahatlar çərçivəsində özünü daima göstərməkdədir.

“Əsası 1999-cu ildə qoyulan və ardıcıl şəkildə həyata keçirilən “Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nın tələblərinə uyğun təhsil sahəsinə aid çoxsahəli islahatlar həyata keçirməyə başlandı. Bu islahatlar çərçivəsində “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası”nın qəbul edilməsi təhsil sahəsində köklü dəyişikliklərin yaranmasına səbəb oldu”(C 62)

“Ümummili lider Heydər Əliyevin “Cəmiyyətin gələcək tərəqqisi indi gənclərimizə nəyi və necə öyrətməyimizdən asılıdır” fikrinə istinadən deyə bilərik ki, şagirdlərdə yeni keyfiyyətlərin formalaşmasında təhsilin rolu danılmazdır”(65)

Azərbaycan dili indi çox yüksək səviyyəli, yəni onun qrammatik quruluşu yüksək olan bir dildir. “İbtidai siniflərdə savad təlim-şagirdlərin oxuyub-yaza bilməsində, Azərbaycan dilindən oxu materiallarının, dil qaydalarının öyrənilməsində nitq bacarığı, nitq inkişafı, nitq mədəniyyəti amili əsas götürülür”(75) Çünki, fənni tədris edən fənn müəllimi Azərbaycan dilinin, bu fənnin hansı imkanlara malik olduğundan xəbərdardır.

“İbtidai siniflərdə ana dili ilə əlaqədar işlər iki istiqamətdə aparılır. Birinci və ikinci siniflərdə əsasən şagirdlər əlifbanı öyrənir, oxu və yazı texnikasına yiyələnirlər. Bu siniflərdə şagirdlərin düzgün, sürətli, şüurla və ifadəli oxuması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Üçüncü və dördüncü siniflərdə isə müəllimlər oxu dərslərində şagirdlərə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, onun ahəngdarlığı, gözəlliyi, cazibədarlığı haqqında sadə, şagirdlərin anlaq səviyyə-

sinə uyğun məlumatla verməklə onlarda ana dilinə qarşı məhəbbət hissi yaratmağa başlayırlar”(N 75)

Müəllifin qeydlərindən də yola çıxaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dili ibtidai siniflərdə təlim fənnlərinin əsasıdır. Sözsüz ki, ana dilinə yiyələnməyən şagird, hər hansısa bir fənnin, elmin incəliklərinə yiyələnmə bilməz, bu fənn üzrə verilmiş proqramı vaxtında və əhatəli qavraya bilməz. Deməli, Ana dilimiz integrativ bir fəndir.

“İndi ibtidai siniflər üçün fənnkurikulumu əsasında yazılan “Azərbaycan dili” dərslisi mövcuddur. “Azərbaycan dili dərslisi” birinci sinifdə savad təliminin başlanğıcı və əsasıdır. “Azərbaycan dili” termini altında savad təlimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz təlimin bu mərhələsi uşağın gözünü həyata açır. Bu dövrdə artıq uşaq ilkin yazı və oxu texnikasına yiyələnir, ilkin oxu və yazı vərdisləri qazanır” (77) Adətən savad təlimi deyərkən əlifbamızın 32 hərfdən ibarət olan hissəsi başa düşülür. Milli kurikulum çərçivəsindən məsələyə yanaşsaq, savad təlimi dövrünə kommunikativ – idrak əsasında baxılmalıdır. Savad təlimi başlayan gündən etibarən oxu və yazı təlimi kimi tanınan terminlər paralel gedir.

“Yeni kurikulumlarla iş prosesində ən zəruri amillərdən biri kimi bütün müəllimlərin fəal təlim metodlarından istifadə bacarıqlarına yiyələnməsi mühüm vəzifədir. Ənənəvi təlimdə şagirdlər məlumatları yadda saxlamağa çalışırlar, müəllimlər isə nəticələri özü çıxararaq bilikləri hazır şəkildə şagirdlərə çatdırır. Öyrədici fəaliyyət ilk növbədə müəllimin fəallığı əsasında həyata keçirilir” (78).

İbtidai siniflərdə terminlərin öyrədilməsi yolları ənənəvidən fərqli olaraq kurikulum sistemində və kurikulumun tələblərinə əsaslanaraq daha praktik xarakter daşıyır. Belə ki, ənənəvi tədris prosesində şagirdlər məlumatları məcbur şəkildə yadda saxlayırdılarsa kurikulumun tələbləri bu prosesi qəbul etmirdi. Ənənəvi tədrisdə terminlər adətən nəzəri öyrədilir və həyatın tələbatlarına uyğunlaşdırılmırdı. Eyni zamanda, şagirdin şəxsi təcrübəsi, onun maraqları tələbatları, qabiliyyətləri və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmırdı. Heç bir müəllim bu dərslər prosesində tamamilə əmin ola bilməz ki, hər bir şagird mövzunu yüksək səviyyədə mənimsəyib.

“Şagirdin hazır bilikləri mənimsəməsi nəinki onun təfəkkürünün inkişafı üçün stimül yaratmır, eyni zamanda idrak prosesini kütləşdirir, uşağı yaradıcılıqdan, sərbəstlik, müstəqillik, təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlərdən məhrum edir. Nəticədə təlimin səmərəliliyi azalır, çünki onun keyfiyyəti şagirdin əqli qabiliyyətinin və hafizəsinin inkişaf səviyyəsi, idrak motivasiyasının olub-olmaması kimi psixoloji amillərdən birbaşa asılı olur”(79).

Ənənəvi təlim prosesinin çevikliyi azaldan hallardan biri də texnologiyanın qeyri-çevik olmasıdır. Lakin müasir informasiya dövründə elmin müxtəlif sahələrinə toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə yayılır ki, mövzunun istər

termin, istərsə də hər hansı bir mövzu olmasından asılı olmayaraq ənənəvi təlimə əsaslanaraq öyrənənə çatdırmaq, mənimsətmək qeyri-mümkün olur” (80NC).

Lakin dərş prosesinin gedişindən, dərşin müasir təhsil standartlarına olan təlabatdan irəli gələrək qurulmasına baxmayaraq müəllim birbaşa və ya dolayı yollarla ənənəvi təhsil sistemindən imtina etməməlidir. Fikrimizi izah etmək üçün elə terminlərdən bəhs edək. İbtidai siniflər üçün ola bilər ki, termin problemi bir qədər ağır və qəliz təsir bağışlayır. Üstəlik dərş yükü də çox və ya az olmasından asılı olmayaraq müəllim ənənəvi təhsil sisteminə qayidib izahedici yollarla materialı uşağa tam mənimsədə bilər. Bu zaman ancaq uğurlu tədris əldə etmək olar.

Məktəb dərşlərində ilk olaraq 3-cü sinif dərşliyində termin məsələsinə toxunulmuş və kiçik bir mətn üzərindən termin problemi şagirdlərin yaş və sinif səviyyələri nəzərə alınmaqla izah edilmişdir.

Dərşlikdə qeyd olunur: “Elmin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olan sözlərə termin deyilir. Məsələn, sait (Azərbaycan dili), kvadrat (riyaziyyat), alqoritm (informatika), nəqərat (musiqi), akvarel (təsviri incəsənət), applikasiya (texnologiya)” (dərşlik 3cu. 119).

Müəllim dərşlikdə qeyd olunmuş fikri genişləndirməli, ona əlavə aydınlaşdırıcı izah verməlidir. Artıq termin bölməsindən bəhs edərkən şagirdlər bilməlidir ki, hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminlər sistemi vardır. Bu terminləri işə yalnız həmin elmlə məşğul olan adamlar anlaya, eyni zamanda praktikaya tətbiq edə bilərlər.

Mətnə nəzər salmaq və təlim motivasiyasından asılı olaraq dərşin quruluşu xüsusiyyətlərini şərh edək.

“Bizim istifadə etdiyimiz rəqəmlər ərəb rəqəmləri adlanır. Bu rəqəmlərin köməyi ilə istənilən ədədi rahat ifadə etmək olur. Siz üçrəqəmli ədədi görəndə bilərsiniz ki, sağdan birinci rəqəm təkliyi, ikinci – onluğu, üçüncü isə yüzlüyü bildirir. Ona görə də rəqəmlə ifadə olunmuş ədədi oxuya bilərsiniz: 462 – dörd yüz altmış iki. Beləcə dörd, beş, hətta onrəqəmli ədəd yazıda ifadə etmək və oxumaq mümkündür.

Ədədlərin bu cür yazılışı 1500 il əvvəl Hindistanda icad olunmuşdur. Ərəblər bu say sistemini hindilərdən, başqa xalqlar isə ərəblərdən mənimsəmişlər. Bu rəqəmlər icad olunduqdan 500 il sonra Avropa xalqları da ərəb rəqəmlərindən istifadə etməyə başladılar. Ərəb rəqəm sisteminin geniş yayılmasında müsəlman alimi Xarəzminin böyük rolu olmuşdur.

Ərəb rəqəmləri ilə tanış olana qədər avropalılar Roma rəqəmlərindən istifadə edirdilər. Roma rəqəm sisteminə I – təkliyi, V – beşliyi, X – onluğu, L – əlliliyi, C – yüzlüyü göstərir. 100-ə qədər bütün ədədləri romalılar bu beş rəqəmin köməyi ilə ifadə edirdilər. Məsələn, yeddi ədədini yazmaq üçün onlar

beşliyin (V) sağına iki təklik (I) artırırıldı: VII. Doxsanı ifadə etmək üçün yüzlüyün (C) soluna bir onluq (X) yazırdılar: XC”. (dərs 118)

Artıq mətni bura qədər oxuyan hər bir şagird mətndə rast gəldiyi yeni fikir və sözləri ayır və onları tədqiqat sualına çevirə və ya qrupla iş zamanı digər qarşı tərəfdəki yoldaşlarına ünvanlaya bilər. Müəllim eyni zamanda dərsin gedişində şagirdlərə bərabər imkanların yaradılması əsasında elmi mətndə mövcud olan əsas məlumatları əvvəl bildiyi mətn növləri ilə müqayisə etməli və oxşar və fərqli xüsusiyyəti qeyd etməlidirlər. Ancaq o zaman şagird elmi və elmi-kütləvi mətnin oxşar və ya fərqli xüsusiyyətlərini dərk edə bilər.

Roma rəqəmləri ərəb rəqəmlərindən min il əvvəl icad olunmuşdu. Lakin o, mürəkkəb olduğundan bu gün bütün xalqlar, əsasən, ərəb rəqəm sistemindən istifadə edirlər. Bu gün Roma rəqəmləri sıra saylarını, məsələn, əsrləri ifadə etmək üçün işlənir. “Biz XXI əsrdə yaşayırıq” və s”.

Hər halda üçüncü sinif şagirdi üçün mətndə ona yad olan sözlərin bir neçəsini qeyd etmək olar. “sistem, mənimsəmək, əsr, icad” kimi sözlər ola bilər ki, onların lüğətində yenidir. Elə buna görə də müəllim sinfi iki böyük qrupa ayıra və qeyd olunmuş dörd sözün mənasını lüğətlərdə araşdırmaq vəzifəsini onların öhdəliyinə buraxmalıdır. Bu zaman həm də şagirdin sərbəst və aktiv düşünə bilmək bacarığı da formalaşmış olacaq.

Lüğətlərdən istifadə edən şagird sistem sözünün “hissələrin müəyyən qaydada düzülüşü” olduğunu, mənimsəmək “götürmək, qəbul etmək, özünü-küləşdirmək”, əsr “ yüz il”, icad “ixtira, kəşf” kimi mənalar ifadə etdiyini rahatlıqla tapa bilər.

Mövzu bir qədər geniş və sinfin də yaş səviyyəsini nəzərə alsaq onlar üçün bir qədər qəliz mövzu olduğundan müəllim dərs prosesində qoyulacaq sualı debat üsulunu tətbiq etməklə davam edə bilər.

“Debat şifahi nitq bacarıqlarını və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir. Debatın necə keçirilməsi sinfin səviyyəsindən asılıdır. Səviyyə nə qədər yüksəkdirsə, debat üçün ayrılmış vaxt daha çox, qaydalar da bir o qədər dəqiq və sərt olur. İstənilən halda, adi mübahisədən fərqli olaraq debatın dəqiq formatı və reqlamenti olmalıdır. “Azərbaycan dili” dərindən debatın əsas məqsədi hər hansı həqiqəti aşkar etmək deyil, şagirdlərin dinləmək, danışmaq və araşdırmaq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Şagirdlər fikri əsaslandırmaq üçün arqument (dəlil, sübut) axtarmalı və onları şifahi nitq bacarıqlarının köməyi ilə effektiv şəkildə təqdim etməlidir. Onlar opponentin sözünü kəsmədən onun arqumentlərini dinləməli və qısa zamanda əks-arqumentlər hazırlamağı bacarmalıdırlar. Debat üçün mövzu şagirdin səviyyəsinə uyğun seçilməlidir” (MMV 24).

Müəllim debat mövzusu kimi dilçilikdə istifadə olunan bir neçə sözü qeyd edə, onların hansının həm ümumişlək, həm də termin kimi istifadə olunduğunun müzakirəsini təşkil edə bilər.

Müzakirə aparən şagirdlər, məsələn, “xəbər”in həm dilçilik elminə məxsus termin, həm də ümumişlək söz, “sifət” dilçilik termini, eyni zamanda ümumişlək söz, “say” dilçilik termini, eyni zamanda ümumişlək söz, “bənd” ədəbiyyat elminə məxsus termin, eyni zamanda ümumişlək söz və s. olduğunu şagirdlər dərk etməli, cümlə daxilində ayıra bilməlidirlər.

Dərsin sonrakı gedişində şagird dərslərdə qeyd olunmuş nəzəri materialları mənimsəməli, çalışmaların həllini yerinə yetirməlidir.

İstifadə etdiyimiz rəqəmlər ərəb rəqəmləri adlanır, çünki ərəblər vasitəsilə başqa xalqlara yayılmışdır.

Bundan başqa, şagirdlər üçün bir neçə söz qeyd edib, qeyd olunmuş sözlərin hər hansısa bir elm sahəsinə məxsus termin olduğunu müəyyənləşdirmək olar.

“balet, sifət, rəqəm, şeir, ədəd, bölmə, internet” kimi qeyd olunmuş sözləri termin mövzusunun keçən şagird rahatlıqla cavablandırmaqlıdır. Şagird bilməlidir ki, “balet” rəqs, “sifət” dilçilik, “şeir” ədəbiyyat elmlərinə məxsus termin, “internet” sözü isə bir zamanlar neologizm, yəni yeni söz olmasına baxmayaraq, hal-hazırda ümumişlək söz kimi dilimizdə mövcuddur. “Bölmə, rəqəm, ədəd” kimi sözlərin isə termin olduğunu şagird qeyd edir. Sualın cavabını qeyd etdikdən sonra müəllim məlum terminləri cümlədə işlətməyi şagirdlərə tapşırıq kimi yenidən ünvanlaya bilər.

1. Bölmə əməlini sinfin bütün şagirdləri düzgün yerinə yetirmişdilər.

2. Sevil bütün rəqəmləri lövhədə qeyd etdi.

3. Əli ədədlər barəsində topladığı məlumatları bütün sinif şagirdləri ilə bölüşdü.

Mövzunu dərinlən mənimsəyən şagird onu da qeyd edə bilər ki, bölmə termin olmaqla yanaşı, həm də ümumişlək sözdür.

Qeyd edək ki, üçüncü sinif şagirdi həqiqi mənalı sözləri məcazi mənadan ayıra bilməli, onların kontekst daxilində işlədiyi mənanı dərk edə bilməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz çalışmaya nəzər salaq. Əslində, isti sözü bizim gündəlik nitqimizdə istifadə etdiyimiz bir sözdür və elə buna görə də ümumişləklik xüsusiyyəti qazanaraq gündəlik norma və qayda-qanunlara uyğunlaşmışdır. Lakin, isti sözünün həm də terminoloji mənası da mövcuddur. İsti rənglər, isti hava və isti münasibət birləşmələri məcazi mənalı ifadələr olduğu üçün isti sözü termin deyil, öz ümumişlək mənasından çıxış etmişdir. Lakin isti hava birləşməsində qeyd olunan isti sözü termin mənasındadır və havanın temperaturu haqqında insanda müəyyən bir təsəvvür yaradır. Belə ki, bu ifadə həqiqi mənada işlənmişdir.

Terminlər daha çox hansı üslub, yəni mətnlər üçün səciyyəvidir. Mətnin və üslubun xüsusiyyətləri haqqında bir qədər məlumatı olan şagird sualın cavabını tapmaqda da çətinlik çəkməməlidir. Bundan əlavə, termin bölməsindən

bəhs edən müəllim bu sözlərin elmi üslub üçün xarakterik olduğunu da onlara bildirməlidir.

Beləliklə, terminlər daha çox elmi üslub və elmi mətnlər üçün səciyyəvidir. Belə ki, elmi üslub dəqiqlik, konkretlik, termin sıxlığını sevir, obrazlı ifadələrdən, emosianallıqdan, obrazlı ifadələrdən, sinonim, ominom, antonim kimi sözlərdən uzaqdır. Lakin bədii üslub tamamilə terminlərdən məhrumdur demək fikri də düzgün deyil. Dİlçilikdə bütün üslublarda terminlərdən istifadə etmək olar, lakin elmi üslub tamamilə termin sıxlığı ilə müşahidə olunur. Deməli bədii üslubda d aterminlərdən istifadə olunur, lakin bu elmi üslubdakı kimi nəzərə çarpmır. Bədii üslubun dili obrazlı, poetik, pafoslu dildir, sözün məcazi mənada işlənməsini, emosianallığı ilə seçilir. Buraya daha çox şeir, poeziya, ədəbiyyatın, müxtəlif janrda olan əsərlərin dilini missal çəkmək olar.

III “Azərbaycan dili təliminin məzmunu nəticəyönümlü standartlar əsasında hazırlanmışdır. Nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunması onlara doğru ynləmiş fəaliyyətlərin inkişafını izləmək və istiqamətləndirmək üçün ardıcıl qiymətləndirmə aparılmasına imkan yaradır”.

Fikrimizcə dərslərini bu şəkildə quran hər bir müəllim dərslərin sonunda məzmun xəttininin bütün tələblərinə əməl etmiş, eyni zamanda, nəticəyönümlülük prinsipinin bütün müddəalarını tamamilə yerinə yetirmiş olacaqdır. Çünki düzgün dərslər sistemi quran hər bir müəllim əvvəlcədən qoyulmuş nəticələrə də sözsüz ki, yiyələnəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. *İ.Sadiq. Bir neçə söz və termin haqqında.*
2. *S.Sadiqova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi.*
3. *Orta məktəb dərslərləri*
4. *A.Hacıyev. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı. (1950-1990)*
5. *N.B.Cəfərova. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası.*

AZƏRBAYCAN TARİXİ FƏNNİNİN İNTEQRATİV İMKANLARI (ƏDƏBİYYATLA ƏLAQƏLİ TƏDRİSİN NÜMUNƏSİNDƏ)

G.C.Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
cafarovagunel89@gmail.com

Xülasə

Məqalədə tarixinin tədrisində inteqrasiya tətbiqinin məqsəd, vəzifələrindən, tipoloji təsnifatından, Azərbaycan tarixi dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə metodika əsaslarından bəhs edilmişdir. Həmçinin məqalədə qeyd olunur ki, müasir tarix təlimi şagirdlərdən dərstdə öyrəndiyi bilikləri tətbiq etmək, müstəqil tədqiqat aparmaq, müxtəlif mənbələrdən məlumat toplamaq, layihə və təqdimatlar hazırlamaq bacarığı tələb edir. Bütün bunlar əlavə ədəbiyyat, daha doğrusu tarixi-bədii ədəbiyyat olmasa mümkün deyildir.

ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕДМЕТА ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА (НА ПРИМЕРЕ С ПРЕДМЕТОМ ЛИТЕРАТУРЫ)

Резюме

В статье рассматриваются цели, задачи, типологическая классификация применения интеграции в преподавании истории, методологические основы использования художественной литературы на уроках истории Азербайджана. В статье также отмечается, что современное преподавание истории требует от учащихся способности применять полученные на уроках знания, проводить независимые исследования, собирать информацию из различных источников, способность готовить проекты и презентации. Все это невозможно без дополнительной литературы, то есть исторической и художественной литературы.

INTEGRATIVE OPPORTUNITIES OF SUBJECT HISTORY OF AZERBAIJAN (ON THE EXAMPLE OF SUBJECT OF LITERATURA)

Summary

The article discusses the goals, objectives, typological classification of the use of integration in teaching history, methodological foundations of the use of fiction in the lessons of the history of Azerbaijan. The article also notes that modern history teaching requires students to be able to apply what they have learned in class conduct independent research, collect information from various sources, and prepare projects and presentations. All this is impossible without additional literature, that is, historical and fictional literature.

Açar sözlər: tarix, integrasiya, ədəbiyyat, təlim, model, metod, fənn, mənbə, təqdimat

Ключевые слова: история, интеграция, литература, обучение, модель, метод, предмет, источник, презентация

Key words: history, integration, literature, training, model, method, subject, source, presentation

Hazırda ən aktual məsələlərdən biri fənlərarası integrasiyadır. Tarixinin tədrisində iki tip integrasiya tətbiq etmək məqsədəuyğundur: birinci tipə fənn daxilində (şaquli) integrasiya, ikinci tipə isə fənlərarası (üfüqi) integrasiya daxildir. Birinci tip integrasiya özündə aşağıdakı modelləri birləşdirir:

- fraqmentlənmiş (hissələrə bölünmüş) integrasiya;
- əlaqəli integrasiya;
- sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) integrasiya [4,145]

Kurikulumun ənənəvi planlaşdırma və təşkili modeli olan fraqmentlənmiş (hissələrə bölünmüş) model ayrı-ayrı fənlərin olmasını tələb edir. Burada digər fənlərdə olduğu kimi, Azərbaycan tarixi də müstəqil tədris sahəsidir. Əsas və orta təhsil pillələrində Azərbaycan tarixi ayrıca fənn kimi tədris olunur. Bu modeldə fraqmentlənmə olmasına baxmayaraq, Azərbaycan tarixi fənni daxilində tədris prioritetlərini sistemli təşkil etmək, üst-üstə düşmə və yüklənmə hallarını azaltmaq üçün integrasiya mövzuların, bacarıqların və konsepsiyaların sıra ilə qeyd olunması və dəyərləndirilməsi ilə başlanıla bilər. Məsələn, VII sinifdə “Albaniya erkən orta əsrlərdə” və “Atropatena erkən orta əsrlərdə” mövzuları bu qəbildəndir. Belə ki, erkən orta əsrlərdə Albaniya və Azərbaycan Sasanilər imperiyasının tərkibində olduğundan onların hər ikisində baş vermiş hadisə və təzahürlərdə oxşarlıq çoxdur. Bu mövzuların integrasiyası şagirdlərə Azərbaycan tarixinin həmin dövrünü tam halda dəyərləndirməklə yanaşı, hadisə və təzahürlər arasında oxşar və fərqli prosesləri müqayisə edərək səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bu integrasiya modeli məzmun, konsepsiya və bacarıqların şaquli əlaqələndirilməsinin sadə forması da ola bilər. Məsələn, VII sinifdə Azərbaycan tarixindən “Ərəb xilafəti dövründə torpaq mülkiyyəti formaları” mövzusunda verilmiş məzmun, konsepsiya və bacarıqlar VIII-X siniflərdə iqtisadi məsələlərlə bağlı mövzuların tədrisi zamanı əlaqələndirilir. Əsas torpaq mülkiyyəti formaları kimi iqta, divan, mülk, vəqf və icma torpaq mülkiyyəti anlayışları bütün siniflərdə müvafiq mövzularda öyrənilir. Onlar haqqında əvvəllər əldə olunmuş bilik və bacarıqlara istinad etməklə şagirdlər daha ətraflı məzmun və bacarıq əldə etmək, müqayisələr aparmaqla torpaq mülkiyyəti formalarında baş vermiş dəyişiklikləri izləmək və onların səbəblərini müəyyənləşdirmək imkanı əldə edirlər [1, s.115].

Əlaqəli integrasiya modeli Azərbaycan tarixi fənni daxilində diqqətli mövzulara, bacarıqlara və konsepsiyalara yönəldir. Bu modeldə fənn daxilindəki mövzular, bacarıqlar və konsepsiyalar arasındakı əlaqələr aydın şəkildə qurulur. Məsələn, insanlar arasında bərabərsizliyin yaranmasının nəticəsi olaraq

sosial qrup və təbəqələrin meydana çıxması ilk dövlət qurumlarının və dövlətlərin yaranması ilə, onlar da öz növbəsində xalqın fiziki və mənəvi varlığının qorunması üçün tariximizin bütün mərhələlərində müstəqil dövlətçiliyə malik olmaq, onu qorumaq və möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə, son nəticədə isə dövlətçiliyin inkişafı, demokratik idarəetmə formalı dövlətin-Şərqdə, bütün türk-islam dünyasında ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqələndirilir. Bu modelin üstünlüyü ondadır ki, hər bir sinifdə, hər bir təhsil mərhələsində dövlətçilik və onun qorunması konsepsiyası əlaqələndirilir, sistemləşdirilir və genişləndirilir. Bu da öz növbəsində fənn daxilində mövzuların və bacarıqların əvvəlkilərə istinad olunaraq yenidən nəzərdən keçirilməsinə və mənimsənilməsinə gətirib çıxarır.

Sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) modelə çox vaxt “yuva” modeli də deyirlər. Azərbaycan tarixinin integrativ kurikulumunda bu modeli açıq şəkildə əlaqələndirmələrin qurulması yolu ilə tətbiq etmək mümkündür. Bu modelin tətbiqi əsas diqqətin fənnin daxilində çoxşaxəli bacarıqlara (sosial bacarıq, düşünmə bacarığı və məzmun yönümlü bacarıq) yönəldilməsinə şərait yaradır. Məsələn, müəllim sasanilərin, ərəblərin və monqolların Azərbaycan torpaqlarına köçürmə siyasətini şagirdlərin diqqətində saxlamaqla yanaşı, Rusiya hakim dairələrinin erməniləri Azərbaycanın şimal torpaqlarına köçürməsi siyasətinin doğurduğu demoqrafik, siyasi və iqtisadi problemlərin onlar tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə, o dövrə aid sənədlərin təhlili əsasında “Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi” mövzusunda esse yazılmasına nail ola bilər. Bu modelin tətbiqi eyni vaxtda müxtəlif sahələrə diqqətin yönəldilməsinə, əhatəli və nəticə yönümlü bilik əldə olunmasına şərait yaradır.

İnteqrasiyanın ikinci tipi fənlər arasında tətbiq olunur. Azərbaycan tarixinin integrativ kurikulumunda fənlər arasında inteqrasiyanın aşağıdakı model-lərini tətbiq etmək mümkündür:

- ardıcıl (sıralanmış) model;
- ümumi (ortaq) model;
- zəncirvari (hörülmüş) model;
- inteqrasiya olunmuş model.[5,85]

Azərbaycan tarixi dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə barədə danışarkən bu fəaliyyətin müəyyən bir metodika əsasında aparılmalı olduğunu qeyd etməliyik. Tarix üzrə keçiriləcək mövzular planlaşdırıldığı kimi bədii ədəbiyyat da mövzulara müvafiq seçilməli və dərs ilinin əvvəlində planlaşdırılmalıdır. Müəllim istər tarixi mənbə hesab olunan ədəbi əsərləri, istərsə də tarixi belletristika nümunələrini diqqətlə seçməlidir. Tarix müəllimi hələ yayda təqvim planını tərtib edərkən uşaq kitabxanalarının kitab fondu əsasında sinifdən xaric oxu üçün kitablar seçir və siyahı tərtib edir. Bu zaman kitab seçimi üçün əsas kitabın elmi-tarixi və bədii dəyəri hesab olunur [1, s.143].

Müəllim tarix dərslərini izah edərkən bədii ədəbiyyatdan və ya tarixi sənədlərdən sitat kimi qısa şəkildə istifadə edir. Bədii ədəbiyyatın geniş müəllimlərin işində məhz sinifdən xaric oxu zamanı həyata keçirilir. Tarix üzrə sinifdən xaric oxu dedikdə - şagirdlərin tarix dərsləri və proqramlarında əks olunmuş tarixi bədii və kütləvi ədəbiyyatı müəllimlərin istifadə etməsi nəzərdə tutulur [2, s.58].

Sinifdən xaric oxuya verilən tələblərin yerinə yetirilməsi üçün ondan məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək lazımdır. Tarix müəllimi şagirdlərə tövsiyə edəcəyi hər bir ədəbi əsərlə özü yaxından tanış olmalı və onun təhlilini aparması bacarmalıdır [2, s.29].

Bədii ədəbiyyat nümunələri demək olar ki, hər bir tarix dərslərində bu və ya digər şəkildə tövsiyə olunur. Ənənəvi dərslərdə çox zaman tarix dərslərinin sonunda bədii ədəbiyyatın siyahısı verilir. Tarixin bədii obrazlarla ifadəsi onun şagirdlər tərəfindən daha yaxşı qavranılmasına kömək edir. Tarixi material bədii obrazlarla əlaqələndirilsə onun yadda saxlanması daha da asanlaşır. Digər tərəfdən tarixi mövzunun ideyası, onun mənası bədii ədəbiyyatla zənginləşdirildikdə şagird üçün daha da əlçatan olur. Bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək müəllimin pedaqoji ustalığının artmasına da səbəb olur. Bunu misallar əsasında izah etmək olar.

Bədii-tarixi əsərlərin tarix dərslərində istifadəsi üçün onları diqqətlə seçmək lazımdır. Ənənəvi təhsildə müəllimin işi bu baxımdan bir qədər asan idi, beləki tarix proqramlarında tövsiyə olunan bədii ədəbiyyatın siyahısı da verilir. Həmin siyahı vaxtaşırı yenilənirdi və bu iş tarix müəlliminin öhdəsinə düşürdü. A.Vagin yazırdı: “Hər şeydən əvvəl müəllim şagirdlərin diqqətini dərslərdə verilmiş bədii ədəbiyyat nümunələrinə yönəltməli, onlarla işləməyin üsullarını öyrətməlidir” [3, s.312]. Həmçinin tarix müəllimi elmi-ədəbi yenilikləri izləməli və buna müvafiq dəyişiklikləri də ədəbiyyat siyahısında etməlidir. Bəzən isə elə olur ki, xüsusilə bu yeni interaktiv dərslərə aiddir, dərslərin sonunda bədii ədəbiyyat siyahısı verilmir, lakin, ayrı-ayrı mövzularda kiçik bir mənbəyə ya tarixi sənədlərdən ya da ki, bədii ədəbiyyatdan verilə bilər. Xüsusilə son dövrlərdə qəbul imtahanlarında mənbə suallarının salınması və onların da çox vaxt tarixi sənəd və bədii ədəbiyyat nümunələrindən salınması dərslərin mətninə belə kiçik mənbələrin salınmasını zəruri edir. Bəzən isə bu kiçik parçalar o qədər maraqlı olur ki, şagird onun bütöv şəkildə verdiyi kitabı oxumaq istəyir. Eyni zamanda bu kiçik mətnlərin tarix dərslərinin mövzusunun mənimlənməsində rolu əvəzsizdir.

Ümumi model iki müxtəlif fənni vahid istiqamət üzrə bir araya gətirir. Bu modelin də Azərbaycan tarixindən integrativ kurikulumda tətbiqi imkanları genişdir. Ümumi model üzrə yanaşmaya əsasən integrasiya apara bilmək üçün fənn müəllimləri təlim prosesinə fənlərarası mövqelərdən yanaşaraq fənbirləşmə yığıncaqlarında əsas konsepsiyaları, bacarıq və dəyərləri müəyyənləşdirirlər. Bu daha çox Azərbaycan tarixi və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində mümkündür.

dür. Məsələn, ədəbiyyat müəllimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının təhlilini bir fraqman kimi seçə bilər. Bu yolla ədəbiyyat və tarix müəllimləri fəaliyyət göstərərək şagirdlərə ümumi cəhətləri göstərə və ümumi əlamətləri müəyyən-ləşdirmə prosesinə kömək edə bilərlər. Məsələn, VII sinifdə Azərbaycan tarixindən “Türk tayfalarının Azərbaycan xalqının təşəkkülündə rolu” mövzusunun tarix və ədəbiyyat müəllimləri qrup şəklində tədris edə bilərlər. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamış ikinci və üçüncü etnik axınlar tarix müəllimi tərəfindən şərh olunduqdan sonra ədəbiyyat müəlliminin istiqamətvericiliyi ilə şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, ikinci axın zamanı Azərbaycana gələn türk mənşəli hun tayfaları ilə yanaşı oğuz türkləri daha çox üstünlük təşkil etmişlər. Bu mühüm tarixi faktı təsdiq edən ən etibarlı yazılı mənbə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Dastanın ayrı-ayrı boylarından məlum olur ki, xalqımızın soykökündə duran güclü və nüfuzlu Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfaları VI əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində Dərbənd keçidindən və Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətəklərindən tutmuş Zəncanadək uzanan tarixi Azərbaycan torpaqlarının müxtəlif bölgələrində məskunlaşmışlar. “İslam dininin Azərbaycanda yayılması” mövzusunun tədrisi zamanı da ümumi modeldən istifadə etmək mümkündür.

İnteqrasiya olunmuş model Azərbaycan tarixinin inteqrativ kurikulumunda fənlərarası mövzuların üst-üstə düşən konsepsiyaları və onların məlum olan xüsusiyyətləri əsasında tətbiq olunur. Bu model orta (ümumi) modelə oxşardır. Lakin fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, buraya ikidən artıq fənn daxil edilir. İnteqrasiya olunmuş model elm sahələri üzrə üst-üstə düşən bacarıqlar, konsepsiyalar və dəyərlər üzərində qurulur. Bu model fənn sahələrini sinergetik birləşdirir, yəni bir fənn üzrə biliklər digər fəndən ayrılmır, bölünmə yalnız fərqləndirilən məzmunun və ya anlayışın tədrisində baş verir. Bu model inteqrasiya fənlərinin məzmunundan əlaqəli fikirləri seçib ayırmaq nəticəsində yararlıdır. Azərbaycan tarixindən inteqrasiya olunmuş modelə uyğun gələn müəyyən dərslər nümunələri vardır. Onlara “Azərbaycanın neft strategiyası” (Azərbaycan tarixi, kimya və biologiya müəllimləri tərəfindən aparılır), və “Xəzər dənizi və onun problemləri” (Azərbaycan tarixi, coğrafiya və biologiya müəllimləri tərəfindən aparılır) mövzularını misal göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)*. Bakı, 30 oktyabr 2006, 233 nömrəli qərar.
2. *Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı*. Bakı, 15 iyun 1999, 168 nömrəli sərəncam.
3. *Bəkirova A. Ədəbi materialların mənimsənilməsində fənlərarası və fəndaxili əlaqələrin rolu//Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi elmi-metodik jurnalı*. Bakı, 2015, No 2, səh. 39-44.

4. Əmirov M.M. (2009) *Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri (metodik vəsait)*. Bakı: "ADPU-nun nəşri", 2009, 160 səh.
5. Əmirov M.M. (2014) *Tarix dərslərində şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılması. Dərs vəsaiti*. Bakı: "ADPU-nun mətbəəsi". 126 səh.
6. Əmirov M.M. (2014) *Tarix üzrə dərşdənkənar iş. Metodik vəsait*. Bakı: "ADPU-nun nəşriyyatı", 116 səh.
7. Əmirov M.M.(2014) *Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. Dərs vəsaiti*. Bakı: "ADPU-nun nəşriyyatı", 668 səh.
8. Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. *Didaktika*. Bakı, Mütərcim, 2011, – 655 səh.
9. Fərhadoglu M.(2006) *Fəlsəfənin əsasları. Dərslük*. Bakı, Nurlan, - 400 səh.
10. Hacıyev Z. (2012) *Fəlsəfə*. Bakı: Turan evi, 2012, 488s.
11. İbrahimov F., Hüseyinzadə R. (2012) *Pedaqogika*. Bakı: Mütərcim, 2012, 707 s.
12. Мусаев Даянат (2021) "Методика преподавания истории" Баку- 481с

FƏAL/İTERAKTİV TƏLİMİN ƏSAS ÜSTÜNLÜKLƏRİ

G.Z.Ələkbərova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
elekberovagulnar948@gmail.com

Xülasə

Ölkəmizdə elm və texnika böyük sürətlə inkişaf edir. Gündən-günə artan biliklərə sahib olmaq, ətraf mühiti dərk etmək üçün onunla silahlanmaq insanların qarşısında mühüm problemə çevrilir. Bu həyati tələb maarif sahəsində, təlim işində də böyük dəyişiklik yaratmaq, təlim işini səmərəliləşdirmək zəruriyyətini meydana çıxarır. Maarifin müasir inkişaf səviyyəsi dərslərin müxtəlif vasitə və yollarla zənginləşdirilməsini, bu və ya başqa köməkçi vasitələrdən istifadəni tələb edir. Müasir mərhələdə ədəbiyyat dərslərində yeni təlim texnologiyalarından istifadə mühüm tələb kimi də qarşıya qoyulmuşdur. Fəal təlim texnologiyalarının yaranması və təlim prosesinə tətbiqi təlimə yeni yanaşmanın, fərqli baxışların meydana gəldiyini təsdiqləyir. Ədəbiyyat dərslərinin məqsədəuyğun şəkildə həyata keçirilməsində, bədii əsərin məzmununun müəllimlər tərəfindən şagirdlərə şüurlu şəkildə çatdırılmasında fəal/interaktiv təlim texnologiyalarının rolu danılmazdır.

ОСНОВНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА АКТИВНЫХ/ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТРЕНИНГОВ СЕГОДНЯ

Резюме

В нашей стране стремительно развиваются наука и технологии. Повышение уровня знаний и их вооружение для понимания окружающей среды становится важной проблемой для людей. Это жизненно важное требование порождает необходимость внесения больших изменений в сферу образования, обучения и оптимизации учебного процесса. Современный уровень развития образования требует обогащения урока различными способами и средствами, использованием тех или иных вспомогательных средств. На современном этапе использование новых технологий обучения на уроках литературы также является важным требованием. Появление технологий активного обучения и их применение в процессе обучения подтверждает появление нового подхода к обучению, различных точек зрения. Роль технологий активного / интерактивного обучения в целенаправленном проведении уроков литературы и в сознательной передаче содержания произведения искусства студентами студентам неоспорима.

MAIN ADVANTAGES OF ACTIVE / INTERACTIVE TRAINING TODAY

Summary

Science and technology are developing rapidly in our country. It is becoming an important problem for people to acquire more and more knowledge and to be armed with it in order to understand the environment. This vital requirement creates the need to make great changes in the field of education and training, to streamline the training process. The modern level of development of education requires the enrichment of the lesson in various ways and means, the use of one or another auxiliary means. At the present stage, the use of new learning technologies in literature lessons is also an important requirement. The emergence of active learning technologies and their application to the learning process confirms the emergence of a new approach to learning, different perspectives. The role of active / interactive learning technologies in the purposeful implementation of literature lessons and in the conscious delivery of the content of a work of art by teachers to students was undeniable.

Açar sözlər: *fəal/interaktiv təlim, metodlar, müasir dərs*

Ключевые слова: *активное / интерактивное обучение, методы, современный урок*

Key words: *active / interactive learning, methods, modern lesson*

Kurikulum islahatının təhsilimizdə qəbulu, tətbiqi hər bir şeyə daha fərqli gözdən baxmağa zəmin doğurdu. Fəal təlimin mərhələləri də bu inkişaf qanunlarından kənarda qalmadı. Artıq fəal/interaktiv təlimin mərhələləri müasir övladlarımızın maraq və istəklərinə, bilik, bacarıqlarına uyğun formada qurulmuşdur. Yeni dövr kurikulumuna aid dərsliklərdə, kitablarda, müxtəlif yazılarda da bu özünə artıq yer tapmışdır. Fəal dərsin ümumi quruluşu aşağıdakı kimidir:

1. Motivasiya, problemin qoyuluşu.
2. Tədqiqatın aparılması.
3. İnformasiya mübadiləsi.
4. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili.
5. Nəticə və ümumiləşdirmə.
6. Yaradıcı tətbiq etmə.
7. Qiymətləndirmə və ya refleksiya.

Müəllimləri, şagirdləri, ümumiyyətlə, təlim prosesinin bütün iştirakçılarını düşündürən, şübhəsiz, bir sual var. “Fəal təlim”, “interaktiv təlim” anlayışları nə üçün qoşa işlənir? Bu doğrudurmu?

“Fəal” sözünün mənası bildiyimiz kimi hamı üçün məlumdur. İnteraktiv isə (“İnter”- müştərəkli, “act”- hərəkət, fəaliyyət) dialoq aparmaq, qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət deməkdir. Bu anlayışlar arasında bərabərlik işarəsinin qoyulması onlar arasında çox oxşarlıqların olduğunu xəbər verir. Bu məsələdə ancaq bir incəlikdə var. Bu barədə Soltan Hüseynoğlu aydın formada

öz fikirlərini demişdir: “Məsələ burasındadır ki, fəallıq tələb edən təlimi tapşırığı şagirdlər əməkdaşlıq (interaktivlik) olmadan da yerinə yetirə bilirlər. Yaxud əməkdaşlıq şəraitində yerinə yetirilən bir sıra təlimi tapşırıqlar (faktların toplanması, məzmunun yada salınması, müxtəlif informasiya mənbələrindən seçimlərin edilməsi və s.) fəallıq olmadan da həyata keçirilə bilər. Həmin anlayışların bir sıra hallarda “Fəal/interaktiv” şəklində yazılması(bu, onların nisbi müstəqilliyinə işarədir) məhz buradan qaynaqlanır” [6, səh.13].

Artıq interaktiv təlim müəllim və şagirdin fəaliyyətindəki daşlaşmış, köhnəlmiş qayda və qanunları qəbul etmir, yeni, fərqli yanaşmaları tələb edir. İnteraktiv təlimin ənənəvi təlimdən fərqli olan cəhətlərindən biri odur ki, o, ənənəvi təlimin bütün iş qrafikasını pozur, yəni şagirdi dərslərinin əsas simasına çevirir. İnteraktiv dərslərin bütün mərhələlərində müəllim və şagird bərabər hüquqlu tərəfdaş, subyekt rolunda əməkdaşlıq şəraitində idraki fəaliyyət göstərir [2, səh. 213].

Ancaq biz ənənəvi təlimin də üstündən rahat şəkildə xətt çəkə bilmərik. Bununla bağlı metodist alim Soltan Hüseynoğlu'nun “Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim” adlı vəsaitindəki ənənəvi təlimə verdiyi təriflə çox gözəl bir fikir ortaya qoyulmuşdur: “Ənənəvi təlimi bir kənara atmaq, tamamilə gərəksiz saymaq qeyri-mümkündür. Ənənəvi təlimdə bu gün, eləcə də sabah üçün faydalı çox şey var; bunları sadəcə olaraq, yaşatmağı, yeni təlimi yanaşmalarla uzlaşdırmağı bacarmaq lazımdır. Xüsusən, ənənəvi təlim metodları, bəziləri anlama bilməsə də fəal/interaktiv təlimlə, necə deyirlər yanaşı, çiyin-çiyinə yaşayır, fəaliyyət göstərir”[6, səh.30].

Əfsus ki, bir sıra müəllimlərimiz düşünür ki, nə qədər çox, elmi məlumatlar versələr, ifadəli danışıqlar şagirdlər mövzunu daha yaxşı qavriyar. Əsas məqamda burda aydın olur ki, fəal təlim bunun qarşısına sədd çəkir. Və bizim fikrimizcə düz edir!!!

İnteraktiv təlim şagirdlərin bilikləri müstəqil, kəşfiyyətçilik fəaliyyətinin əsasında sahib olmasına əsaslanır. Təlim prosesi zamanı problemlə situasiyanın təşkili, şagirdlərin həmin problemlə bağlı araşdırmaçılıq qabiliyyətinin sayəsində yeni məlumatlar dərinlən mənimsənilir, hadisələr arasında səbəb və nəticə əlaqəsinin qurulması, nəticə çıxarmaq bacarığı təkmilləşdirilir. İnteraktiv təlimin məqsədi – müəllim tərəfindən elə təlim şəraitinin yaradılmasıdır ki, burada şagird həyatın müxtəlif sahələrində öz bilik və bacarıqlarını kəşf etməyə, əldə etməyə və konstruksiya etməyə qadir olsun [4, səh.9].

Zülfiyyə Veyisova özünün müəllimlər üçün olan vəsaitində fəal/interaktiv təlimə belə tərif verir: “Fəal/interaktiv təlim şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur” [7, s.11].

Yusif Aslanov da interaktiv təlim haqqında belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Fəal/interaktiv dərslərdə idrak fəallığı, tədqiqatçılıq bacarığı formalaşdırılır,

şagirdlərə şəxsiyyət kimi yanaşılır, əsas diqqət onların maraq və tələbatlarını, imkan qabiliyyətlərini, bilik səviyyələrini üzə çıxarmağa yönəldilir, şagirdin subyekt kimi təlim prosesində iştirakı təmin olunur, o, tədqiqatçı, müəllim bələdçi mövqeyində çıxış edir” [1, s.5].

Dünyaca məşhur “Khan Academy” nin qurucusu və CEO-su Sal Khan isə interaktiv təlimə belə bir gözəl tərif vermişdir: “Öyrənmə-öyrətmə prosesi müəllim-şagird rəqsinə bənzəyir. Müəllimlər məlumatı idarə edənlərdir, daşıyıcısı deyil. Öyrənən- şagird təlim prosesinin idarəedicisi olmalıdır”.

İnteraktiv təlim müasir dövrün, bu günümüzün tələbidir. Bu günün ədəbiyyat müəllimləri də bu əsas qayda-qanunlarla ayaqlaşmağı bacarmalıdır. Ədəbiyyat dərsləri rəngarəng formada olmalıdır, yəni bir dərs digərini təkrar etməməlidir. Ədəbiyyat təliminin səmərəliliyinin artırılması mürəkkəb və çoxşaxəli bir problemdir. Məhz bu səbəbdən də bu problemin uğurlu həll olunmasında təlim metodlarının düzgün seçilməsi və qarşılıqlı əlaqələndirilməsi əsas amillərdən biri hesab olunur. Hər bir ədəbiyyat dərsi üçün təlim texnologiyası seçilərkən diqqətli olmaq, metodik ədəbiyyata yaradıcılıqla yanaşmaq lazım gəlir. Ədəbiyyat təlimi üçün daha səciyyəvi, dərstdə tətbiq imkanları geniş olan interaktiv metodlara bunları nümunə göstərmək olar:

- 1) BİBÖ,
- 2) Diskussiya,
- 3) Klaster (şaxələndirmə),
- 4) Anlayışın çıxarılması,
- 5) 3-2-1 üsulu,
- 6) Blum kubu,
- 7) Auksion (hərrac),
- 8) Sinkveyn,
- 9) Karusel,
- 10) Konseptual cədvəl
- 11) Ziqzaq və s.

Bu metodların hər birinə uyğun da fəal təlimi bir neçə iş forması mövcuddur: fərdi, cütlərlə, qruplarla, kollektivlə iş.

İnteraktiv təlim şagirdlərə bilik vermə məsələlərində, həm də onları iradi, əxlaqi, əqli, estetik, mədəni, hüquqi dəyərlər yönümündə inkişaf etdirib formalaşdırır. İnteraktiv metodları aktuallaşdıran bir sıra tələblər var:

1. İnsanların bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətində yaşaması və hər kəsin özünün bu cəmiyyətdə yaşaya bilməsi üçün hazırlanması zərurəti;
2. Uşaqların 20-30 il əvvəlki zamana görə dünyagörüşünün, sosial, texniki məlumatlıq səviyyəsinin yüksək olması;
3. Deməli, çəvik, düşündürücü idrak fəallığını doğurmayan metodlar uşaqların marağını təmin etmir, onları canlandırmır, fəaliyyətə qoşmur [5, səh.13].

Müxtəlif siniflərdə ədəbiyyat dərslərində keçirilən mövzularla bağlı bir çox interaktiv çıxış yolları tətbiq olunur. Məs.: Müəllim beşinci sinifdə “Gö-yərçin” əfsanəsi üzrə dərstdə diskussiya üsulundan; N.Gəncəvinin “Kərpickəsən kişinin dastanı” hekayəsində əməyə münasibətdə qarşılaşdırma, yəni müqayisə cədvəlindən; Ə.Quluzadənin “Alim və quldur” hekayəsinin tədrisində əqli hü-cum metodundan; doqquzuncu sinifdə A.İldırımın “Əsir Azərbaycanım” şeiri-nin məzmunu üzrə işdə ikihissəli gündəlik, müzakirə; C.Cabbarlının “Ana” şeirinin və A.Şaiqin “Anabacı” hekayəsinin öyrədilməsi zamanı problemin həlli, müzakirə; Y.V.Çəmənəminlinin “Zeybək qızı” hekayəsinin təhlilində isə diskussiya, müqayisə, M.Arazın “Əsgər məktubu” şeirinin tədrisi zamanı təqdimat, müzakirə metodlarından istifadə edə bilər.

Məsələn, 6-cı sinifdə M.İbrahimbəyovun «Püstə ağacı» əsəri üzrə dərstdə müəllim əqli hücum metodundan istifadə edərək şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edə bilər:

- Mühəribə nə deməkdir?
- Mühəribə insan həyatında necə iz buraxır?

Şagirdlərin cavabları dinləndikdən sonra onlara müzakirə üçün belə bir sual verilir:

Mühəribədə hamının əməl etməli olduğu qaydalar varmı?

Əqli hücum metodunun bu şəkildə tətbiqi dərstdə qarşıya qoyulan məqsədlə bağlı müxtəlif ideyaların yaranmasına, irəli sürülməsinə imkan verir.

Yüksək texnologiyalarla qurulan dərslərin sonunda alınan yüksək nəticə onu göstərir ki, fəal/interaktiv təlim metodları təlim prosesinin dəyişməsinə, texniki cəhətdən tədrisin yüngülləşməsinə və bir sıra imkanların daha da geniş-lənməsinə səbəb olur. Buna misal olaraq tərs sinif metodunu da göstərmək olar. Tərs sinif otağı ideyası 2007- ci ildə meydana çıxmışdır. Ədəbiyyat dərsləri üçün müəllimlər bu metoddan istifadə etsələr müsbət nəticələr əldə edərlər. Bu təlim prosesində müəllim şagirdlərə ya özünün çəkdiyi videonu, ya da inter-netdən resurs göndərir. Şagirdlər evdə dərsləri dinləyir, daha sonra onun əsasında ev tapşırıqlarını sinifdə yerinə yetirirlər. İlkin Həsənov, Aynur Rüstəmov, Ni-gar Babayevanın “Kurikulum. Metodika. Pedaqogika” adlı vəsaitində bu mo-delin müsbət tərəfləri aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir:

- ❖ Şagird biliyi ona daha rahat olan bir şəraitdə, məkanda və ya öz otağında əldə edir.
- ❖ Təlimdə diferensiaslaşma təmin edilir.
- ❖ Təlim say etibarilə daha çox şagirdi əhatə edə bilər [3, səh.86].

İnteraktiv təlim və yollar keçiriləcək mövzunun məzmun və təhlili ilə bağlı məlumatların ədəbiyyat müəllimi tərəfindən öyrənənlərə tam, yəni hazır formada verilməsinə mane olur. Ziddinə olaraq, şagirdlərə gərəкли bilik və mə-lumatları aktiv şəkildə əldə etməsinə kömək göstərir. Şagirdlər üçün sanki bu

bir oyundur, ancaq bu oyun prosesindən müəllimlər səmərəli istifadə etsələr, onda dərslərin sonunda uğurlu nəticə əldə olunur.

Rusiyalı alim, psixoloq, bir müddət orta məktəbdə ədəbiyyat müəllimi kimi çalışmış Lev Vıqotski özünün “Sosial inkişaf nəzəriyyəsi” də də bu barədə fikir söyləmişdir. Vıqotskiyə görə müəllim dərslər zamanı “müvəqqəti körpü” (scaffolding) vəzifəsini icra etməlidir. Yəni müəllim təlim prosesində nərdivan, körpü rolunu oynamalı, şagirdə müvəqqəti dəstək göstərməlidir. Daha sonra bu “körpü” tədricən aradan qaldırılmalıdır.

İnteraktivlik dərslər prosesini rəngarəng edir, yəni şagirdləri sıxıcı dərslər modelindən xilas edir. İnteraktiv təlim də stimullaşdırıcı, cəlbedici, maraqlı məqamlar çoxdur. Təcrübə və müşahidələr onu göstərir ki, dərslərin fəal (interaktiv) formada qurulması, tədrisdə fəal təlim üsullarından istifadə olunması bu cür məşğələlərdə aşılacaq bilik və bacarıqların keyfiyyət səviyyəsini 80% həddinə, sinifdə fəallığın səviyyəsini isə daha yüksəklərə qaldırır [8, s.97]. Fəal təlim bütün işlərini bunları nəzərə alaraq planlayır. Şübhəsiz ki, bu yeni yanaşma şagirdi müəllimin rəhbərliyi altında aparılan təlim prosesinin mərkəzində görür. Türkiyənin tanınmış alimi, təhsil tədqiqatçısı və yazıçısı Dr. Özgür Bolatın sözləri ilə desək: “Müasir təhsil şagirdlərin beynindəki sərhədləri yox etməlidir”.

Ədəbiyyat

1. Aslanov Y. *Ədəbiyyat tədrisi: ənənə və müasirlik (dərslər vəsaiti)*. Bakı, 2011, 162 səh.
2. Əliyev R., Dadaşlı Y. *Şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi məsələləri. (metodik vəsait)* Bakı, 2013, 357 səh.
3. Həsənov İ., Rüstəmov A., Babayeva N. *Kurikulum. Metodika. Pedaqogika*. Bakı, 2020, 228 səh.
4. *İnteraktiv təlim ensiklopediyası*. Bakı, 2010, 162 səh.
5. Nəzərov A.M. *Müasir təlim texnologiyaları (dərslər vəsaiti)*. Bakı: ADPU-nəşriyyatı, 2012. 103 s.
6. Hüseynoğlu S. *Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim*. Bakı, 2009, 200 səh.
7. Veysova Z. *Fəal/İnteraktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait*. Bakı, 2007, 156 səh.
8. Yusifov F. *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası*. Bakı, 2007, 304 səh.

“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün

TƏLƏBLƏR

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistraturada təhsil alan magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az, a_zamanov@mail.ru (müvafiq kafedra və ya şöbə iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə)** göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, təhsil aldığı ali məktəb (elmi tədqiqat institutu), üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **4-7 səhifə (15000-18000 işarə)**
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

*Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva*

*Çapa imzalanmış 10.05.2021
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 33
Sifariş 140, sayı 100*

*ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru*